

Фундаментальні ментально-ціннісні відмінності українців і росіян як підґрунтя їх цивілізаційного протистояння

Колективна монографія

За загальною редакцією доктора наук з державного управління,
професора Інни Андріївни Семенець-Орлової,

кандидата наук з державного управління Вікторії Миколаївни Паращенко
та Олексія Олександровича Паращенко

**ФУНДАМЕНТАЛЬНІ МЕНТАЛЬНО-ЦІННІСНІ
ВІДМІННОСТІ УКРАЇНЦІВ І РОСІЯН ЯК ПІДҐРУНТЯ
ЇХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ**

Колективна монографія

Одеса • 2023 • Олді+

УДК 111.11:[159.923.35+17.022.1](=161.2):(=161.1)
Ф94

РЕЦЕНЗЕНТИ:

Калішук Оксана Миколаївна – доктор історичних наук, професор Волинського національного університету ім. Лесі Українки;

Ковач Валерія Омелянівна – доктор наук з державного управління, старший дослідник, провідний науковий співробітник Державної установи «Інститут геохімії навколишнього середовища НАН України»;

Боринська Ольга Леонідівна – кандидат політичних наук, доцент, доцент кафедри публічного адміністрування Навчально-наукового інституту управління, економіки та бізнесу Міжрегіональної Академії управління персоналом

*Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради
ПрАТ «ВНЗ “МАУП”»
(протокол № 7 від 28.09.2022 року)*

Ф94 **Фундаментальні ментально-ціннісні відмінності українців і росіян як під-
грунтя їх цивілізаційного протистояння** : колективна монографія / за заг. ред.
доктора наук з державного управління, професора І. А. Семенець-Орлової, канди-
дата наук з державного управління В. М. Паращенко та О. О. Паращенко. – Одеса :
Олді+, 2023. – 178 с.

ISBN 978-966-289-682-4

Видання на історико-політологічну тематику висвітлює складний шлях формування Української нації. Автори аналізують виклики розбудови сучасної Української держави. Книга містить матеріали про світоглядні та ціннісні відмінності українців та росіян, особливі риси їх політичної та громадянської культури, що дозволяє краще зрозуміти причини збройної агресії РФ проти України, яка розпочалася 24.02.2022 року.

УДК 111.11:[159.923.35+17.022.1](=161.2):(=161.1)

ISBN 978-966-289-682-4

© Колектив авторів, 2023

ЗМІСТ

Вступне слово	5
<i>Кліш А.Б., Древніцький Ю.Р., Прийдун С.В.</i> Протидія російській пропаганді в Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. (за матеріалами часопису «Руслан»)	7
<i>Кузишин А.В., Поплавська І.В.</i> Особливості політичної ідентичності населення України через призму результатів електоральної прихильності	18
<i>Вівчар О.І., Шатарський А.Я.</i> Концепція кооперативної безпеки: проблемні аспекти та практичний організаційно-правовий механізм забезпечення	39
<i>Царик Л.П., Кузик І.Р.</i> Російсько-українська війна: природоохоронний аспект	50
<i>Поперечна Г.А.</i> Проблема відмінності українського та російського національних типів в українській філософській культурі XIX – XX ст.	63
<i>Піддубна Н.В.</i> Мовний образ росіянина в українській лінгвокультурі (на матеріалі паремій та анекдотів)	78
<i>Скакальська І.Б.</i> Війна проти українців у когнітивному просторі в імперську епоху: лінії розламу	89
<i>Гончаров О.А.</i> Концепція «братських народів» як спроба «повороту» історичного часу	97
<i>Паньок Т.В.</i> Етнокультурна складова формування регіонального типу українця-слобожанина	107
<i>Сеньовська Н.Л., Нестайко І.М.</i> «Виховний ідеал» (1946) Григорія Ващенка – про різницю між українцями та росіянами: невтрачена актуальність	122

Семенець-Орлова І.А.

Вплив міфологічної свідомості на формування вітчизняного
політико-культурного простору: «Україна – не росія» 132

Лугова М.С.

Філософське осмислення екзистенційних наслідків
примусового переміщення українських дітей 146

Сагайдак М.П., Смирнов Є.В., Смирнова О.П.

Соціокультурна природа, сутність і генеза
антагонізму ментальних цінностей України та Росії 159

ВСТУПНЕ СЛОВО

Повномаштабна, злочинна, військова агресія російської федерації проти України зруйнувала усі плани та мрії Українського народу щодо мирного та щасливого життя. Країна незламності продовжує боротьбу. Героїзм Збройних Сил України дозволяє освітянам та науковцям працювати. Останні сумлінно намагаються мінімізувати масштаби втрат на освітньому та науковому фронтах.

Станом на початок квітня 2023 року в Україні повністю зруйновано та пошкоджено більше 50 закладів вищої освіти. Багато вчених були змушені покинути Україну. Завдання наукової спільноти – усіма можливими силами розповісти світовій спільноті про російську збройну агресію проти суверенної України, про тисячі смертей безневинних людей, в тому числі дітей. Світова громадськість підтримує українців у їхній героїчній боротьбі. Ніхто не має права нищити інший Народ. Для кожного з нас спільним залишається одне – жага до справедливості та перемога над ворогом. Після 24-го лютого 2022 року ніхто не залишився осторонь, і для захисту України стали поряд пліч-о-пліч не тільки самі українці, а й багато хто з країн Європи.

На освітянській та науковій ниві українські вчені та викладачі також тримають оборону, розкривають тематику війти в своїх тезах, статтях, монографіях, приймають участь в дослідженнях щодо військової агресії та активно позиціонують Україну як країну з величезним людським потенціалом. Усе те, чим кожен з нас наразі жертвує заради перемоги в майбутньому для нашої країни, робить нас сильнішими. Поки в наших серцях є надія і поки кожен з нас дихає – живе Україна!

З непохитною вірою у ПЕРЕМОГУ УКРАЇНИ!

Видання підготовлене за спонсорської підтримки колективу громадських діячів, які з початком повномасштабного вторгнення усіма силами працюють для наближення перемоги над загарбником:

– родина Паращенко – Вікторія Миколаївна та Олексій Олександрович, БФ «Сильна Нація»: «Україна починається з кожного із Нас...

Ми Один народ, одна Сильна і Непереможна Нація! Україна не прагне чужого, Україна боронить Своє. І щовечора дякує Богу, і щоранку у Вірі встає. З Нами велика віра в Перемогу і світле майбутнє Українського народу!».

– Кошара Андрій Володимирович, ГО «Рух змін»: «Сьогодні питання української самоідентичності стоїть як ніколи гостро. Українці об'єднуються, демонструючи свій патріотизм та активно концентруючи всю увагу на своїй культурі, мові та історії. Україна – це держава зі славним, величним і водночас трагічним минулим і страшним сьогоднішнім. Утім варто пам'ятати, що ми – голос своєї держави і творці її майбутнього. Зміни починаються з тебе! Рухаємось до змін на краще».

– Мельник Олександра Романівна: «Тяжкі часи породжують сильних людей, а сильні люди створюють гарні часи. І цей процес відбувається постійно. Українці – це завжди про сильну націю. Пишаюсь тим, що я – українка».

– Кошель Всеволод Віталійович: «Пишайтеся своїм народом, пишайтеся своєю історією! Пам'ятайте, як важко нам далася свобода. Будьте гідними наших предків».

– Литвиненко Катерина Анатоліївна, Конгрес ділових жінок України: «Сьогодні Ми всі об'єднались ради своєї Батьківщини, її культури, історії, традицій. Ми Сильні, як ніколи, бо Ми всі Разом! Ми голос своєї Держави і Творці її майбутнього, Народ України!».

– Ведмідь Ігор Анатолійович: «Все ради Перемоги України! Наш Народ незламний! І в цьому Наша найбільша сила!».

– Панченко Андрій Ігорович: «Немає нічого неможливого, якщо є Віра в Серці!».

– Ленівський Руслан Володимирович, заслужений юрист України: «Наші діти – найбільша цінність! Це Наше майбутнє! То ж їхня Доля в наших руках, а ми хочемо щоб їх Доля була Найкращою!».

– Грамотун Валентина Миколаївна, директор ЗДО №474 «Україночка»: «Україна – це земля не тільки наших батьків. Це земля наших дітей. А наші дітки – маленькі частинки великого щастя, ім'я якому – життя! А ми ради життя наших дітей боремось, будемо боротись і Переможемо! Все буде Україна!».

Слава Україні!

ПРОТИДІЯ РОСІЙСЬКІЙ ПРОПАГАНДИ В ГАЛИЧИНІ НАПРИКІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ. (ЗА МАТЕРІАЛАМИ ЧАСОПІСУ «РУСЛАН»)

Кліш Андрій Богданович,

доктор історичних наук,
доцент кафедри історії України, археології
та спеціальних галузей історичних наук,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка.

Древніцький Юрій Романович,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри філософії та суспільних дисциплін,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка.

Прийдун Степан Васильович,

кандидат історичних наук,
доцент кафедри всесвітньої історії та релігієзнавства,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Анотація

В умовах російського нападу на Україну надзвичайно важливе значення протидія кремлівській пропаганді. Кісельов, скабеєва, соловйов та інші пропагандисти упродовж багатьох років відверто брехали про ситуацію в Україні, придумували різноманітні фейки, підбурюючи росіян до ворожого ставлення до українців. Проте слід зауважити, що така політика Москви веде свій початок ще з XVIII–XIX ст. У цій публікації ми покажемо протидію такій агітації у Галичині наприкінці XIX – на початку ХХ ст. на шпальтах часопису «Руслан» – суспільно-політичного часопису консервативно-клерикального скерування, що виходив друком у Львові в 1897–1914 рр., неофіційного пресового орган українського християнсько-суспільного руху.

Ключові слова: Галичина, часопис «Руслан», москвофіли, християнські суспільники, національна ідентичність

У другій половині XIX ст. середовищем, яке пропагувало російські ідеї в Галичині були москвофіли. Наприкінці XIX – на початку XX ст. у їх середовищі виділялося два напрямки: русофільський (консервативний) та москвофільський (радикальний). До перших відносилося старше покоління, що асоціювали себе греко-католиками, сповідували етнічну єдність з росіянами, лояльно ставилися до австро-угорської влади. Москвофіли схилилися до православ'я, вважали себе росіянами, виступали проти українського політичного руху. За підтримки Російської імперії цей напрямок витіснив консервативне крило, очоливши москвофільський табір в Галичині.

В історіографії питання протидії російській агітації в Галичині досліджено доволі побіжно. Серед наявних праць варто виокремити праці Т. Антошевського¹, Н. Кіся², А. Кліша³, Р. Лехнюка⁴.

Однією із найвагоміших причин виокремлення суспільно-християнської течії (пресовим органом якої був часопис «Руслан») з народовського табору була консолідація з москвофілами групи народовців на чолі з Ю. Романчуком і Є. Олесницьким. Християнські суспільники заперечували будь-які контакти з москвофільським табором. Християнські суспільники спиралися на ГКЦ, водночас наголошуючи на своїй східнохристиянській літургійній приналежності. Натомість, православну церкву в Російській імперії вони трактували як знаряддя русифікаторської політики та складовою самодержавної ідеології. У зв'язку з цим християнські суспільники називали москвофільське православ'я – «цареслав'єм»⁵.

---

¹ Антошевський Т. До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (80-ті рр. XIX ст. – 1914 р.). Львів, 1997. 36 с.

² Кісь Н. Західництво в Галичині початку XX століття: клерикальна група – політична доктрина – цивілізаційний вибір. З історії західноукраїнських земель / гол. редакції М. Литвин ; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2013. Вип. 9. С. 25–38.

³ Кліш А.Б. Між політикою та релігією: суспільно-християнський рух у Галичині наприкінці XIX – на початку XX ст. : монографія. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 468 с.; Кліш А.Б. Християнські суспільники vs. москвофіли: до історії протистояння. *Гілея* : науковий вісник. К. : Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 127. С. 61–64.

⁴ Лехнюк Р. На порозі модерного світу: українські консервативні середовища в Галичині в першій чверті XX століття. Львів : Літопис, 2019. 392 с.

⁵ Наша ідея національна в Галичині і перепони її розвою. *Руслан*. Ч. 11. 15 (27) січня 1897. С. 1; Наші наміри. *Руслан*. Ч. 6. 6 (18) січня 1897. С. 1; Наші наміри. *Руслан*. Ч. 16. 21 січня (2 лютого) 1897. С. 1.

Католицизм, як церковно-конфесійна ідентифікація, у програмних документах християнських суспільників протиставлявся московфільству. Тому вони гостро критикували антикатолицьку діяльність московфілів, викриваючи її політичну, а не релігійну складову.

Питання національної самоідентифікації зумовлювало глибоке несприйняття християнськими суспільниками московфілів: «Ся чорна пляма на народнім організмі єствує лише завдяки пособіям із вні і щирим хоч також не безінтересовним симпатіям чужих і наших противників. Московфільство у інших народів не є таке вельми шкідливе як у нас; у нас слово: московфіл є рівнозначним що Москаль. У нас старають ся наші домородні Москалі вводити православє, щоб з ним ввести і царславе, ґравітуючи туди, де нашому українському народови не дозволяють розвинути свою рідну народну українську ідею»¹. Християнські суспільники виступили проти спроб польсько-московфільського зближення. На їх думку, цим порозумінням з московфілами поляки хотіли «виторгувати» собі прихильне ставлення Росії².

Між християнськими суспільниками та московфілами велася правописна дискусія. Представники суспільно-християнської течії виступали за якнайшвидше впровадження фонетики, вказуючи на погане розуміння етимології серед широкого загалу³. Окрім того, вони вважали, що етимологія була чужою для української мови та заперечували існування «общерусского языка»⁴.

У залежності від політичної ситуації московфіли вступали в союз то з поляками, то з українськими народовцями. У часописі «Руслан» гостро критикувалася консолідація народовців з московфілами, трактуючи це як «зраду старих позицій»⁵. У часописі

¹ Кілька заміток про організаційну роботу між народом. *Руслан*. Ч. 29. 7 лютня (25 січня) 1913. С. 2.

² Наше становище супроти польского кола. *Руслан*. Ч. 250. 5 листопада (23 жовтня) 1912. С. 1–2.

³ Коцовський В. Етимологія і фонетика. *Руслан*. Ч. 102. 7 (19) травня 1897. С. 2; Коцовський В. Етимологія і фонетика. *Руслан*. Ч. 105. 10 (22) травня 1897. С. 2; Коцовський В. Етимологія і фонетика. *Руслан*. Ч. 106. 11 (23) травня 1897. С. 2.

⁴ Наші ренеґати. *Руслан*. Ч. 8. 12 (24) січня 1899. С. 2.

⁵ Наша ідея національна в Галичині і перепони єї розвою. *Руслан*. Ч. 11. 15 (27) січня 1897. С. 1; Наші наміри. *Руслан*. Ч. 6. 6 (18) січня 1897. С. 1; Наші наміри. *Руслан*. Ч. 16. 21 січня (2 лютого) 1897. С. 1.

звинувачувалася «Народна Рада» на чолі з Ю. Романчуком у капітуляції перед москвофілами та антиукраїнськими ідеями. Консолідації протиставлялося можливе об'єднання українських партій Галичини за національним принципом¹. Окрім того, консолідація вважалася антидержавною. Польські влада у Галичині, виставляючи контркандидатів консолідаторам на виборах до парламенту, у зв'язку із захистом державних інтересів. Водночас поляки отримували можливість звинуватити українців у москвофільстві перед центральною австрійською владою².

Християнські суспільники наголошували на небезпеці консолідації народовців та москвофілів, вбачаючи у ній зміцнення останніх. У часописі «Руслан» велася полеміка з «Ділом» про недоцільність цього союзу. Зокрема, у Самборі місцева філія «Общества імені М. Качковського» чинила спротив діяльності «Просвіти»³. Християнські суспільники звинувачували у цьому лідерів народовців, які через консолідацію дозволили зміцнитися галицькому москвофільству і не робили перешкод його наступу на національну інституцію. У часописі «Руслан» зазначалося, що якщо керівництво «Просвіти» (мається на увазі її очільник – Ю. Романчук) не дбає про її розвиток, то його необхідно замінити⁴.

1 листопада 1900 р. народовці вкотре порозумілися з москвофілами щодо погодження кандидатур на виборах. Натомість християнські суспільники заявили, що вони ніколи не погодяться на консолідацію з москвофілами і тому засудили НДП, яка «йде на руку національним ренегатам»⁵.

Християнські суспільники гостро критикували діяльність москвофільських часописів, зокрема «Галичанина», що скеровувалася проти української громадсько-політичної активності.

---

¹ Принципи національності. *Руслан*. Ч. 21. 26 січня (7 лютого) 1897. С. 1–2; Політика п. Романчука. *Руслан*. Ч. 27. 4 (16) лютого 1897. С. 1–2; Капітуляція. *Руслан*. Ч. 29. 6 (18) лютого 1897. С. 1.

² Передвиборчий голос з польського табору. *Руслан*. Ч. 22. 28 січня (9 лютого) 1897. С. 1–2.

³ Не туди дорога! *Дьло*. 15 вересня 1898. С. 1.

⁴ Консолідаційно-опозиційна льогіка. *Руслан*. Ч. 211. 22 вересня (4 жовтня) 1898. С. 1.

⁵ Поражене москвофільства. *Руслан*. Ч. 191. 24 серпня (6 вересня) 1900. С. 1–2.

У цьому часописі пропагувалася ідея «самостійного й окремісного національно-культурного розвитку руского народа»¹.

Натомість московфільські часописи не цуралися відвертої дезінформації, що стосувалася О. Барвінського. Зокрема, у одному з номерів «Галичанина» опублікована завідомо неправдива інформація, щодо прохання О. Барвінським коштів для заснування українського театру в Галичині у українського філантропа та мецената О. Терещенка². Натомість, очільник християнських суспільників навіть не був знайомим з О. Терещенком³.

«Галичанин» неодноразово закликав відмовитися від угодової політики та йти в опозицію до центральної влади. На шпальтах цього часопису з метою популярності серед широких верств суспільства наголошувалося на його антипольськості, натомість народовців часто звинувачували у служінні полякам. Ці звинувачення спростував О. Маковей, викриваючи антинародну сутність політики лідерів московфілів в Галичині⁴.

Християнські суспільники звертали увагу на суперечки між московфілами та народовцями щодо мовного питання. Останні закликали галицьких українців писати петиції до крайової та центральної влади, щодо порушень прав української мови у повітових адміністраціях, освіті тощо. Цю ідею підтримали і християнські суспільники, запропонувавши громадам звертатися до українських адвокатів, які надавали безоплатні консультації у громадських справах. Натомість, московфіли виступили проти, оскільки українську мову вважали недорозвинутою⁵. У зв'язку з таким ставленням московфілів до української мови, християнські суспільники зверталися до лідерів народовців щодо неможливості консолідації.

Натомість вони негативно ставилися до російської мови, вбачаючи у ній небезпеку для української самоідентичності. Так,

¹ Свідчив ся циган своїми дітьми. *Руслан*. Ч. 85. 16 (29) цвітня 1908. С. 1.

² Об'ясненіє изъ-за рублей (Голосъ изъ провинціи). *Галичанинъ*. 1898. Ч. 206.

³ «Брехні «Галичанина». *Руслан*. Ч. 210. 20 вересня (2 жовтня) 1898. С. 2.

⁴ Маковей О. Поляки а ми. Передрук з «Буковини». *Руслан*. Ч. 193. 27 серпня (8 вересня) 1897. С. 1; Маковей О. Поляки а ми. Передрук з «Буковини». *Руслан*. Ч. 194. 28 серпня (9 вересня) 1897. С. 1.

⁵ Хаклацкий язык. *Галичанинъ*. 9 января 1899.

О. Барвінський зазначав, що знання російської мови потрібне кожній освіченій особі, проте «наші москалі домагаються зведення сеї науки задля ренегатства, щоб відцуратися своєї мови, а взятися до московської. На се відповімо референтові Мончаловському словами руского літописця: «Иди въ свой Суздаль»¹.

На початку 1899 р. у часописі «Руслан» вийшла низка статей під назвою «Шестиліте кацапско-народовської консолідації», у якій розкривалася суть москвофільства, критикувався Ю. Романчук за його хитання між національною ідеєю та співпрацею з москвофілами. Зазначалося, що консолідація розпочалася не від створення спільного передвиборного комітету в 1896 р., а від відходу Ю. Романчука від політики «нової ери» та відновлення діалогу з москвофілами у 1893 р. Автор статті наголошував, що консолідація укладалася не для практичної праці, а лише для «очищення від угодовства» Ю. Романчука серед широких мас. З іншого боку напередодні виборів 1895 р., усі опозиційні народовські кандидати шукали підтримки з боку крайової влади та митрополита С. Сембратовича, проти яких власне заключалася консолідація.

Окрім того, християнські суспільники зазначали, що у провінційних містечках та селах серед «твердих» є й такі, котрі готові працювати для народу, проте під впливом москвофільських газет, вони не здатні на позитивну роботу. Автор закликав об'єднуватися українські партії лише на національній основі, ігноруючи москвофілів².

Однією з характерних рис галицького москвофільства було прагнення протиставити російську культуру, російських діячів українським. У червні 1899 р. редактор «Галичанина» О. Мончаловський перебував у Санкт-Петербурзі на святкуванні 100-літнього ювілею О. Пушкіна. Аналогічні святкування відбулися також у львівському «Народному Домі». «Руслан» назвав це «маніфестацією львівської погодінської колонії», пов'язавши це кінцем консолідації, оскільки

---

¹ Забаги галицьких москалів. *Руслан*. Ч. 126. 6 (19) червня 1900. С. 1.

² Шестиліте кацапско-народовської консолідації. *Руслан*. Ч. 19. 25 січня (6 лютого) 1899. С. 2; Шестиліте кацапско-народовської консолідації. *Руслан*. Ч. 20. 26 січня (7 лютого) 1899. С. 2; Шестиліте кацапско-народовської консолідації. *Руслан*. Ч. 21. 27 січня (8 лютого) 1899. С. 1–2.

серед народівства викликала обурення відверта антиукраїнська пропаганда ідей російського панславізму¹.

Християнські суспільники виступили проти підтримки будівництва будинку для «Общества імені М. Качковського», яке 12 жовтня 1897 р. ініціювали т. зв. «опозиційних депутатів». У часописі «Руслан» зазначалося, що ця інституція завжди діяла, як противага «Просвіті» та займалася лише московфільською пропагандою у Галичині².

Християнські суспільники засудили спроби примирення між НДП та московфілами з метою протидії польським впливам. Вони звинуватили московфілів у проросійських настроях, а проросійська пропаганда спонукала частину московфілів визнати «національну єдність з московським народом»³. Тому московфіли не мали морального права називати себе «руськими», оскільки були «відступниками, ренегатами руского народу»⁴.

Особливо загострилися взаємини між московфілами та християнськими суспільниками під час виборів до Галицького сейму 1904 р. У Бродівському повіті, де традиційно кандидату вав О. Барвінський, ситуація напередодні виборів була критичною. Московфіли продовжували налагоджувати взаємини з поляками та намагалися «витіснити» О. Барвінського з галицької політики. Про посилення їх позицій дізнаємося із листів довіреної особи очільника християнських суспільників у Бродівському повіті о. М. Герасимовича⁵. Аналогічною була ситуація у Кам'яно-Струмилівському повіті.

Московфіли у цьому виборчому окрузі об'єдналися навколо кандидатури пароха с. Попівці о. Т. Еффиновича. Про важливість цих виборів для московфілів свідчить участь у передвиборчій кампанії одного із їх провідних теоретиків О. Мончаловського⁶.

¹ Маніфестація львівської Погодинської колонії. *Руслан*. Ч. 135. 18 (30) червня 1899. С. 1–2.

² Кацапські прислужники. *Руслан*. Ч. 226. 5 (17) жовтня 1897. С. 1.

³ Розпрощали ся! *Руслан*. Ч. 28. 5 (17) лютого 1900. С. 1–2.

⁴ Поражене московфільства. *Руслан*. Ч. 191. 24 серпня (6 вересня) 1900. С. 1–2.

⁵ ЛННБ. ВР. Ф. 11. Од. зб. 887 / п. 70. Арк. 20 зв.

⁶ Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку ХХ століття: політичне товариство «Руська громада». *Шляхами історії*: наук. зб. іст. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка. 2004. С. 94.

У часописі «Руслан» зазначалося, що «Галичанин» не міг вибачити О. Барвінському «ненависної фонетики», української школи та результатів усіх його дій, зокрема публіцистичних виступів, що «причинили ся до окремішного і самостійного національно-культурного розвитку рускої народности в Галичині». При цьому, польські пресові працівники, зокрема уже названого «Dziennik-a polsk-ого», передруковуючи статті з москвофільськи налаштованих українських видань, лише «потирають руки на вид межиусобиць»¹.

Християнські суспільники засуджували позицію москвофілів, які часто критикували страйковий рух українських селян Галичини². Натомість, вони позитивно сприйняли події першої російської революції, надіючись, що «закордонні брати здобудуть очікувані конституційні свободи, для того щоб щасливо перемогти москвофільську лихорадку»³.

Напередодні Першої світової війни вони закликали усі політичні та громадські кола українців протидіяти москвофільству та російській агітації: «Наша світська інтелігенція, а також всі сторонництва, організації і товариства повинні тямити, що поборюючи православну пропаганду, ломлять силу москвофільства. Іто силу чинну, бо лише в сім напрямі може москвофільство виказати успіхи. Нині хиба розпоряджаємо вже конечними засобами в людях, в справній організаційній машині і виробило ся в нашій суспільности почуте безпроволочного усування всякого лиха, яке робить шкоди нашому національному організмови»⁴.

У часописі «Руслан» зверталася увага на радикалізацію політичних поглядів москвофілів упродовж XIX – початку XX ст.: «Давне москвофільство, яке ще часами мало трохи почуття особистої чести, з дня на день гине, а єго місце займає брудне русофільство, годоване російськими рублями. Тут вже не ходить о справу фонетики чи ети-

---

¹ «Разом руки си подаймо, Барвіньского поборім» – «3 дуету Dziennik polski – Галичанин». *Руслан*. Ч. 83. 15 (28) цвѣтня 1904. С. 1.

² Кацапи про страйки. *Руслан*. Ч. 159. 18 (31) серпня 1902. С. 1.

³ Павко А.І. Посилення впливу політичних партій Східної Галичини на громадське життя краю в 1900–1907 рр. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 72.

⁴ Слідами православля. *Руслан*. Ч. 152. 11 липця (28 червця) 1914. С. 1.

мології, се вже не ті «poczciwi Starorusini», що все таки не зривали лучности із своїми рідним – в них дістаємо противників в червоних тульських рубашках і в російських національних лентах, для яких справа рідного народу се незрозуміла ідея»¹.

У взаєминах між цими політичними силами деколи бачимо підтримку раціональних починань. Зокрема, москвофіли позитивно сприйняли ідею християнських суспільників створення спілок Райфайзена, вбачаючи у них значну користь для селян². Проте це можна трактувати швидше як виняток з правил. Таким чином, між часописом «Руслан» та москвофілами загострювалися ідеологічні протиріччя. Це, передусім, стосувалося ставлення щодо греко-католицької церкви та православ'я. Християнські суспільники та москвофіли, хоча і вважалися консервативними, обрали для себе протилежні ідеологічні вектори. Якщо представники суспільно-християнської течії були яскравими представниками «західного» напрямку, бажаючи будувати майбутнє українського народу під егідою австро-угорської корони, то москвофіли цей самий народ бачили частиною «руського» етносу. Зрозуміло, що про будь-яку співпрацю, навіть ситуативну, між цими політичними силами не могло бути й мови.

Література:

1. Антошевський Т. До історії християнсько-суспільного руху в Галичині (80-ті рр. XIX ст. – 1914 р.). Львів, 1997. 36 с.
2. Аркуша О. Український християнсько-суспільний рух у Галичині на початку XX століття: політичне товариство «Руська громада». *Шляхами історії*: наук. зб. іст. ф-ту ЛНУ ім. І. Франка. 2004. С. 94.
3. Брехні «Галичаніна». *Руслан*. Ч. 210. 20 вересня (2 жовтня) 1898. С. 2.
4. Забаги галицких москалів. *Руслан*. Ч. 126. 6 (19) червня 1900. С. 1.
5. Капітуляція. *Руслан*. Ч. 29. 6 (18) лютого 1897. С. 1.
6. Кацапи про страйки. *Руслан*. Ч. 159. 18 (31) серпня 1902. С. 1.
7. Кацапські прислужники. *Руслан*. Ч. 226. 5 (17) жовтня 1897. С. 1.
8. Кілька заміток про організаційну роботу між народом. *Руслан*. Ч. 29. 7 лютого (25 січня) 1913. С. 2.

¹ Моральний упадок русофільства. *Руслан*. 22 (9) січня 1911. Ч. 15. С. 1.

² Новинки. *Руслан*. Ч. 20. 26 січня (7 лютого) 1900. С. 2–3.

9. Кісь Н. Західництво в Галичині початку ХХ століття: клерикальна група – політична доктрина – цивілізаційний вибір. З історії західноукраїнських земель / гол. редколегії М. Литвин ; Національна академія наук України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2013. Вип. 9. С. 25–38.
10. Кліш А.Б. Між політикою та релігією: суспільно-християнський рух у Галичині наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. : монографія. Тернопіль : Осадца Ю.В., 2018. 468 с.
11. Кліш А.Б. Християнські суспільники vs. москвофіли: до історії протистояння. *Гілея* : науковий вісник. К. : Видавництво «Гілея», 2017. Вип. 127. С. 61–64.
12. Консолідаційно-опозиційна льогіка. *Руслан*. Ч. 211. 22 вересня (4 жовтня) 1898. С. 1.
13. Коцовський В. Етимольогія і фонетика. *Руслан*. Ч. 102. 7 (19) травня 1897. С. 2.
14. Коцовський В. Етимольогія і фонетика. *Руслан*. Ч. 105. 10 (22) травня 1897. С. 2.
15. Коцовський В. Етимольогія і фонетика. *Руслан*. Ч. 106. 11 (23) травня 1897. С. 2.
16. Лехнюк Р. На порозі модерного світу: українські консервативні середовища в Галичині в першій чверті ХХ століття. Львів : Літопис, 2019. 392 с.
17. ЛННБ. ВР. Ф. 11. Од. зб. 887 / п. 70. Арк. 20 зв.
18. Маковей О. Поляки а ми. Передрук з «Буковини». *Руслан*. Ч. 193. 27 серпня (8 вересня) 1897. С. 1.
19. Маковей О. Поляки а ми. Передрук з «Буковини». *Руслан*. Ч. 194. 28 серпня (9 вересня) 1897. С. 1.
20. Маніфестація львівської Погодинської кольонії. *Руслан*. Ч. 135. 18 (30) червня 1899. С. 1–2.
21. Моральний упадок русофільства. *Руслан*. 22 (9) січня 1911. Ч. 15. С. 1.
22. Наша ідея національна в Галичині і перепони єї розвою. *Руслан*. Ч. 11. 15 (27) січня 1897. С. 1; Наші наміри. *Руслан*. Ч. 6. 6 (18) січня 1897. С. 1.
23. Наше становище супроти польского кола. *Руслан*. Ч. 250. 5 листопада (23 жовтня) 1912. С. 1–2.
24. Наші наміри. *Руслан*. Ч. 16. 21 січня (2 лютого) 1897. С. 1.
25. Наші ренеґати. *Руслан*. Ч. 8. 12 (24) січня 1899. С. 2.
26. Не туди дорога! *Дъло*. 15 вересня 1898. С. 1.
27. Новинки. *Руслан*. Ч. 20. 26 січня (7 лютого) 1900. С. 2–3.

28. Об'ясненіє изъ-за рублей (Голосъ изъ провинціи). *Галичанинъ*. 1898. Ч. 206.
29. Павко А.І. Посилення впливу політичних партій Східної Галичини на громадське життя краю в 1900–1907 рр. *Український історичний журнал*. 2002. № 5. С. 72.
30. Передвиборчий голос з польського табору. *Руслан*. Ч. 22. 28 січня (9 лютого) 1897. С. 1–2.
31. Політика п. Романчука. *Руслан*. Ч. 27. 4 (16) лютого 1897. С. 1–2.
32. Поражене москвофільства. *Руслан*. Ч. 191. 24 серпня (6 вересня) 1900. С. 1–2.
33. Принципи національності. *Руслан*. Ч. 21. 26 січня (7 лютого) 1897. С. 1–2.
34. «Разом руки си подаймо, Барвіньского поборім» – «3 дуету Dziennik polski – Галичанин». *Руслан*. Ч. 83. 15 (28) цвітня 1904. С. 1.
35. Розпрощали ся! *Руслан*. Ч. 28. 5 (17) лютого 1900. С. 1–2.
36. Слїдами православя. *Руслан*. Ч. 152. 11 липця (28 червця) 1914. С. 1.
37. Свїдчив ся циган своїми дітьми. *Руслан*. Ч. 85. 16 (29) цвітня 1908. С. 1.
38. Хахлацкий язык. *Галичанинъ*. 9 января 1899.
39. Шестилїте кацапско-народовскої консолїдації. *Руслан*. Ч. 19. 25 січня (6 лютого) 1899. С. 2.
40. Шестилїте кацапско-народовскої консолїдації. *Руслан*. Ч. 20. 26 січня (7 лютого) 1899. С. 2.
41. Шестилїте кацапско-народовскої консолїдації. *Руслан*. Ч. 21. 27 січня (8 лютого) 1899. С. 1–2.

ОСОБЛИВОСТІ ПОЛІТИЧНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ ЧЕРЕЗ ПРИЗМУ РЕЗУЛЬТАТІВ ЕЛЕКТОРАЛЬНОЇ ПРИХИЛЬНОСТІ

Кузишин Андрій Васильович,
доктор географічних наук,
декан географічного факультету,
професор кафедри географії України і туризму,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
ORCID: 0000-0003-3879-7337
e-mail: kuzyshyhn_a@tnpu.edu.ua

Поплавська Інна Володимирівна,
кандидат географічних наук,
доцент кафедри географії України і туризму,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
ORCID: 0000-0002-0881-475X
e-mail: inna18@tnpu.edu.ua

Анотація

Схарактеризовано ключові риси ідентифікації українського суспільства як окремої політичної нації. За основу ідентифікації використано виборчий процес на рівні виборів до Верховної Ради. При дослідженні використовувались дані парламентських виборчих кампаній, які відбувалися в Україні впродовж XXI ст. Було визначено ключові маркери для оцінки ідентичності населення; проблема мовного пріоритету, проблема історичної пам'яті, питання унітарного устрою України та її просторово-територіальної цілісності. Пропоновані аргументи та об'єктивні підстави цілісності держави, сформульовані в дослідженні, доводять окремішність, сформованість та цілісність української політичної нації.

Ключові слова: Україна, політична ідентичність населення, електоральна активність, виборчий процес, територіальна ідентичність, територіальна цілісність

Специфіка перебігу політичного процесу в Україні обумовлює особливі риси ідентифікаційні суперечності української нації. В значній мірі агентами впливу на суспільно-політичне життя, формування ціннісних орієнтирів та стратегії розвитку суспільства є вибори. Розмаїття факторів, що впливали на становлення української нації – політичні, економічні, культурні, – стали предметом численних світоглядних спекуляцій з боку тих політичних партій та блоків, що прагнули інтенсифікувати конфліктну динаміку суперечностей між різними регіональними групами українського суспільства. Досить часто це були надумані конструкції, які формувалися штучно, з метою «підживлення» ідеї щодо клонування або калькування ідеї запозичення таких поглядів в сусідніх, насамперед східних та північних, по відношенню до України, держав. Саме це спонукало ідею підготовки даної публікації, що має підкреслити особливу роль та значення електорального процесу в українській національній ідентифікації.

З метою підкреслення ідентичності українського народу та його проєвропейських позицій слід наголосити ще й на його соціально-політичні розмежуваннях, що є звичним явищем для європейських націй. Дослідники підкреслюють, що в країнах зі стійкою (політичною) національною ідентичністю і усталеною системою демократичного врядування основними є соціально-економічні, а також так звані постматеріалістичні лінії розмежувань. Саме вони є основою для підтримки в ході виборчих процесів найбільш впливових партій і груп інтересів, що змагаються за владу та/або вплив на неї. Натомість у країнах, що розвиваються, молодих демократіях і новоутворених державах значно більшу роль відіграють етнокультурні, ціннісно-культурні (на відміну від ціннісно-ідеологічних) та регіональні поділи, які набувають політичного значення (Колодій, 2015).

Одним з ключових моментів у формуванні політичної ідентичності виступає соціальне розмежування. Воно має домінуючий вплив на формування партійної системи суспільства та електоральні уподобання громадян. «Соціальні розмежування, – на думку А. Рьоммеле, – це довготривалі структурні конфлікти, що призводять

до появи протилежних позицій, які в свою чергу можуть бути (чи не бути) представлені політичними партіями» (Рьоммеле, 2004).

Феномен «розмежування» (cleavage), що перекладається також і як «розкол», описано С. Ліпсетом і С. Рокканом у спільній праці «Структура розмежувань, партійні системи і вподобання виборців. Попередні зауваження» (Ліпсет, Роккан, 1976).

На основі дослідження європейської історії, починаючи з Нового часу, С. Ліпсет і С. Роккан (1976) показали, як унаслідок розмежувань виникли відносини статусної нерівності між центром і периферією, які особливо відчутні у питаннях мовно-етнічних; між церквою і державою насамперед за вплив на освіту, виховання, культуру; між селом і містом головним чином у зв'язку із розподілом ресурсів і проблемою еквівалентного обміну; між класом власників засобів виробництва і класом найманих робітників. Ці розмежування трансформують відмінності за наведеними ознаками у політично значимі суспільні протиріччя (Ліпсет, Роккан, 1976). Кожному з цих розмежувань відповідає ідеологічний маркер, що, в свою чергу, відображається в існуванні певних політичних партій та електоральних уподобань, утворюючи різні його сегменти.

З ускладненням соціальної структури й урізноманітненням форм духовної та соціокультурної репрезентації виникають нові спільноти, політично зацікавлені в обстоюванні власних специфічних інтересів. Таким чином, виникають нові соціально-політичні розмежування, а на їхній основі і нові політичні угруповання.

І старі, і нові лінії розмежування включають послідовно три структурні компоненти: диференціацію між соціальними групами; конфліктність міру усвідомлення відмінностей між ними; організацію і захист групових ідентичностей та цілей. При цьому умовою трансформації соціальних протиріч у конфлікт є об'єктивація розмежувань політичними партіями.

Політичні еліти можуть замовчувати або, навпаки, актуалізувати ті чи інші суспільні протиріччя залежно від очікуваної від такої мобілізації вигоди. Це, в свою чергу, супроводжується штучно викликаною хвилею настроїв суспільного невдоволення, відмови від діалогу, нетерпимості до опонентів, пошуком ворогів тощо.

Незважаючи на наявність великої кількості нових суспільно-політичних поділів у модерних суспільствах, ми в своєму дослідженні зупинимося на аналізі тих, які обумовлюють особливості політичної ідентифікації електоральних уподобань громадян України. Тому ми сконцентруємо увагу на узагальненні поділів, які мають у своїй основі територіальні, етномовні, ціннісно-культурні та релігійні відмінності.

Попри дуже глибоке соціальне розшарування, яке маємо в Україні (і в регіональному вимірі, і в індивідуальному), соціально-економічний чинник не став у нас основним критерієм політичних розмежувань. Через особливості суспільної трансформації в країні відбулася «сублімація» прошарків суспільства й формування невдоволення та пов'язаних з ним ідеологічних протилежностей, заміщення їх реально менш глибокими, але більш актуалізованими політичним середовищем міжрегіональними відмінностями, піднесеними в ранг основних питань внутрішньополітичної боротьби (етнолінгвістичний чинник та ціннісно-культурний). І саме тут роль Росії, з одного боку, та українських олігархів, з іншого, була визначальною. Вони виявилися природними союзниками у своїх зусиллях використовувати наявні розмежування та поділи, доводячи їх до стадії розколу, якому не змогли належно протистояти ані українські владні інституції, ані громадянське суспільство (Колодій, 2015).

Після перших виборів в Україні після системної трансформації поза комунізмом, розпочатої у 1991 р., можна було спостерігати значні регіональні відмінності як у виборах, так і в явці. Сьогодні в науковій літературі з електоральної географії можна знайти на два основні аспекти просторової диференціації виборчої поведінки. Згідно з першою, головною причиною виборчої диспропорційності є історичні та культурні обставини, в той час як друга – зосереджена на соціально-економічних чинниках (Zaryski, 1997). Перша теорія підкреслює актуальність входження території України в різні державні утворення (панування на цих територіях Російської та Австро-Угорської імперій, пізніше Радянського Союзу та входження окремих територій зокрема Західної України, в склад Польщі, Румунії, Чехо-Словаччини) позначилося на світогляді місцевого населення, яке періодично

робило спроби проголошення незалежності окремих регіонів України або її цілісного об'єднання в межах однієї держави. Це стало основою історичного формування політичних поглядів. Насамперед це позначилося на тих областях України, які сьогодні мають вихід до кордону. Ця закономірність часто пояснюється тривалими традиціями парламентаризму, що була характерна для суспільства, яке формувалося в польській та австрійській державах, тоді як східні громади, що розвиваються в складі Російської імперії, завдяки авторитарному режиму, не мали відповідних умов для прогресу. Тут можна провести деяку паралель з формуванням електоральної прихильності в різних частинах Польщі (Kowalski, 2003). Життя в такому середовищі призвело до формування чітких соціальних норм і політичних поглядів (Krzemiński, 2009). Друга концепція відкидає історичний вплив, пояснюючи виборчу поведінку переважно використанням сучасних соціально-економічних ситуацій. Такий підхід насамперед використано в дослідженні А. Ласьон та А. Торой (Lasoń, Torój, 2019).

Для вивчення означеної проблематики цікавим є дослідження А. Касаглія, З. Колетті, Кр. Лізотте, Дж. Айгню, В. Манадоха, К. Мінка (2020), які аналізували роль популізму в електоральному процесі. Вони відзначали роль цього явища в процесі національної ідентифікації (на прикладі Італії); вони відзначають поширеність популізму як своєрідну реакцію на зовнішні загрози, які обов'язково формують поведінкові кордони, які можуть мати реальний та умовний характер.

Досліджуючи просторово-часові виміри електорального процесу в Україні проблема політичної ідентифікації населення знайшла своє відображення в публікаціях О. Вісьтак, М. Мирош (2017), Б. Буяка (2021), А. Кузишина (2020; 2021).

Електоральна прихильність в значній мірі сформована зовнішніми впливами та може відігравати роль ідентифікатора суспільних настоїв. За посередництва різних технологій партії, що беруть участь у виборчому процесі, популяризують свої переконання та формують електоральну підтримку. В ході національних виборів в Україні так технології досить чітко відслідковуються. Тому важливо через аналіз електоральної прихильності оцінити прояви ідентифікації українського суспільства як зрілої спільноти. Це можна побачити

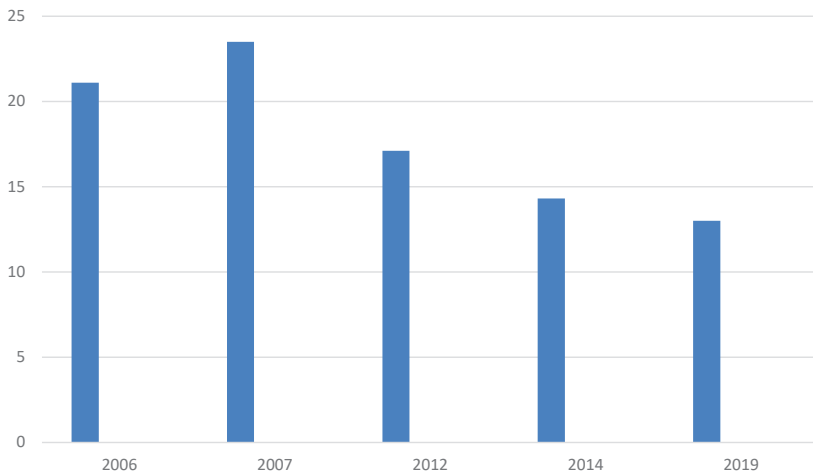
у формі електоральної прихильності до певних політичних партій, які в свою чергу репрезентують певні ідеологічні погляди та переконання.

Прикладом усвідомлення національної ідентифікації може бути поступовий відхід від ідеї протиставлення в поглядах українського електорату. Політична спільнота українських громадян у такий спосіб отримувала наперед задані ідентичності: західняків, східняків, кримчан, представників Донбасу тощо, із нібито несумісними економічними проблемами та глибокими історико-культурними суперечностями між Сходом та Заходом країни. Політична спільнота українських громадян у такий спосіб отримувала наперед задані ідентичності: західняків, східняків, кримчан, представників Донбасу тощо, із нібито несумісними економічними проблемами та глибокими історико-культурними суперечностями між Сходом та Заходом країни. Важливим елементом закріплення ціннісних опозицій у масовій свідомості українських громадян та загострення ідентифікаційних суперечностей між ними стало маніпулювання темою унітарного устрою Української держави. В останніх двох виборчих каденціях майбутні парламентські партії, які сповідували дану ідею, мали суттєву підтримку електорату. У 2014 р. цю ідею активно пропагували «Блок Петра Порошенка», політична партія «Народний фронт», політична партія «Об'єднання "Самопоміч"», Всеукраїнське об'єднання «Батьківщина». В розрізі обласних регіонів вони отримали підтримку, а отже – оприлюднили позицію майже 79% виборців.

Важливим елементом закріплення ціннісних опозицій у масовій свідомості українських громадян та загострення ідентифікаційних суперечностей між ними стало маніпулювання темою унітарного устрою Української держави. Традиційно у виборчому процесі беруть участь кілька партій, які підтримують цю ідею та формують відповідне електоральне поле. Від початку 2000-х років цю тезу використовували в своїх ідеологічних поглядах партії лівого спрямування (Блок Наталії Вітренко «Народна опозиція», Селянська партія України, Виборчий блок політичних партій «ЗА СОЮЗ», Партія «Руський блок», «Опозиційна платформа – за життя!»). Відрадно, що з кожною виборчою каденцією підтримка таких поглядів

зменшується (рис. 1). Ще в 2008 р. тодішній лідер «Українського вибору», до недавнього часу – лідер і депутат Верховної Ради України від «Опозиційна платформа – за життя!» В. Медведчук проголошував: «Федералізація нашої країни – це єдині та безальтернативні ліки проти її розколу, загроза та реальність якої існують» (https://lb.ua/news/2012/07/16/161051_medvedchuk_federalizatsiya_ukraini_.html). Твердження такого типу підживлювали суспільно-політичні антагонізми в країні, провокуючи дискусії щодо спільності / відмінності історичної долі українців та етнічних росіян, що проживають на теренах сучасної України, підживлюють конфлікти історичної пам'яті, формували негативні стереотипи у сприйнятті двомовності українців, їхньої релігійної гетерогенності тощо.

Рис. 1. Підтримка політичних партій України за критерієм ідеї підтримки федералізації території України (2006–2019 рр.)

Джерело: власна робота на основі відкритих даних Центральної виборчої комісії (www.cvk.gov.ua), аналізу виборчих програм партій та особистих висловлювань народних депутатів від відповідних політичних сил

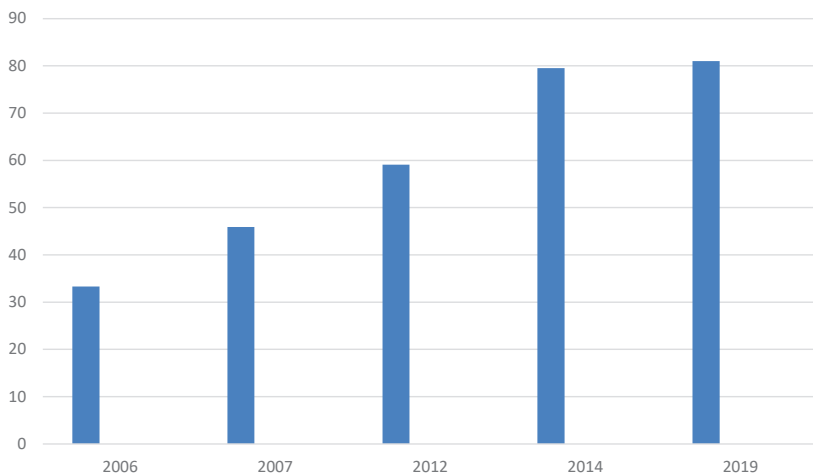
Ці ідентифікаційні суперечності, своєю чергою, використовувалися політичними партіями як інструменти політичної боротьби

за розширення власного електорального кола підтримки та, як наслідок, – доступу до економічних ресурсів як цілої країни, так і окремих її регіонів.

Виборчі програми політичних партій України значною мірою і далі використовують тему поляризації України, її двоїстості: у мовному, релігійному, історико-політичному контекстах, наголошували на необхідності системних реформ з метою децентралізації влади та розширення прав органів місцевого самоврядування. Так, наприклад, на позачергових виборах до Верховної Ради України, 26 жовтня 2014 р., п'ятірка лідерів перегонів у багатомандатному загальнодержавному окрузі, а саме: Політична партія «Народний фронт», Партія «Блок Петра Порошенка», Політична партія «Об'єднання «Самопоміч»», Політична Партія «Опозиційний блок», Радикальна партія Олега Ляшка у своїх передвиборчих програмах заявили про необхідність децентралізації влади та розширення прав місцевого самоврядування. Така уніфікованість позицій представників різних політичних сил засвідчила, зокрема, зростання популістських тенденцій в українському політикумі. Загалом така позиція мала відповідну кореляцію з виборчими ініціативами багатьох європейських держав, – Франція, Італія, Угорщина, де популістські ідеї мали суттєву підтримку та стали своєрідним трендом (Casaglia et al. (eds.), 2020). Ідентифікаційні суперечності між локальними владними елітами та спільнотами, таким чином, на декларативному рівні були гармонізовані завдяки акцентуванню у програмах політичних партій самобутності кожного регіону країни, їх прав на розширене використання власних адміністративних та фінансових ресурсів (Суперечності ідентичностей..., 2015). Такі підходи, наголосимо – властиві для партій різного ідеологічного спрямування, також є добрим підтвердженням політичної зрілості та самоідентифікації українського електорату, який зробив в цьому напрямку суттєвий крок вперед за останні десятиліття.

В даному випадку нам видається доречним навести приклад формування цього процесу на прикладі областей Карпатсько-Подільського регіону України. Якщо ідеї національної самобутності завжди мали позитивний відгос та звичну підтримку електорату в цьому

регіону, то ідея децентралізації як супутня складова ідеології партій право-центристського спрямування стала уособлення потягу до усвідомлення почуття «господаря» та приватної власності як складової розвитку території. До виборів 2014 р. такі області як Закарпатська, Чернівецька, Хмельницька та Вінницька мали відносно інертну позицію щодо партій право-центристського спрямування, які висловлювали цю ідею, надалі, в 2014 і 2019 рр., ця теза була однією з ключових щодо підвищення підтримки таких партійних ідеологій. На загальноукраїнському рівні підтримку цієї ідеї ілюструє наступний графічний рисунок (рис. 2).

Рис. 2. Підтримка політичних партій України за критерієм децентралізації влади та розширення прав місцевого самоврядування (2006–2019 рр.)

Джерело: власна робота на основі відкритих даних Центральної виборчої комісії (www.cvk.gov.ua), аналізу виборчих програм партій та особистих висловлювань народних депутатів від відповідних політичних сил

Виходячи із підтримки партій та блоків, які пропагують «розмивання» меж української нації через встановлення локальних політичних режимів та неприйняття «Інших», визнання їх «Чужими», загроза поширення сепаратистських настроїв до 2014 р. зберігалася.

Гасла реформ місцевого самоврядування представники локальних владних еліт сприйняли по-своєму. Частими були випадки, коли під титулом демократичних перетворень регіональні лідери змінювали свою громадянську позицію та геополітичні орієнтири відповідно до клієнт-патрональних зв'язків, які встановлювалися з центральною владою в Києві або ж у столиці сусідньої держави – Москві. Прикметно, що перешкоджання деструктивним маніпуляціям довкола змісту ідентифікаційних суперечностей української нації ускладнювалося тим, що за формальними ознаками велика кількість громадських організацій та політичних партій, робота їх активістів відповідали нормам українського законодавства. Однак на практиці діяльність таких організацій неявно підривала основи української державності та мала відверто антиукраїнський та антигуманний характер.

Підтримка партій, які стримували монолітність та самоідентифікацію української нації, зазвичай – лівоцентристського спрямування, фактично стимулювали формування в Україні своєрідного ринку ідентичностей, що використовувалися як засіб розпалювання міжрегіональний протиріч, підриву основ соціальної солідарності, заперечення єдності українського суспільства як спільноти Української держави та культивування антигуманних способів ведення політичної боротьби. Закони ринку ідентичностей підпорядковувались утилітарним принципам примноження вигод та ставали предметом торгу, інструментом для отримання політичних, економічних преференцій для локальних політичних лідерів, для яких державницька політика національної єдності не мала провідної ролі, а демократичні цінності свободи та недоторканності людського життя мали суто декларативний характер (Суперечності ідентичностей..., 2015).

Від виборів до Верховної ради 2014 року маємо чіткі підтвердження, що ідея несумісності регіональних ідентичностей, пропагування ідей федералізму та автономізації регіонів значною мірою були штучними конструктами, які підтвердили свою деструктивність та непопулярність в українському суспільстві. Спроба впровадження ними стратегії «насаджування ідентичностей» в дійсності

не корелюють із позиціями більшості українських громадян. Це свідчить, зокрема, про більш помірковані електоральні симпатії переважної частини українських громадян, зменшення ефективності маніпулятивно-популістських технологій протиставлення Східної та Західної частин України у здійсненні передвиборчої агітації та зміщенні ціннісних орієнтирів як у світоглядних настановах виборців, так і в програмних документах політичних партій. Так, зокрема, передвиборчі програми політичних партій на останніх парламентських виборах були побудовані довкола ідей консолідації нації, зокрема: встановлення миру, захисту територіальної цілісності України, боротьби з корупцією, впровадження економічних реформ тощо (Суперечності ідентичностей..., 2015).

Однією з ключових проблем, що видзеркалювалась в програмах політичних партій різного ідеологічного спрямування була мовна. Нажаль, до недавнього часу вона сприяла ескалації ідентифікаційних суперечностей української нації. Практично від перших виборів незалежної України ця проблема обговорювалась представниками окремих політичних сил та громадських організацій як фактор, що формує два великі історико-культурні ареали українського народу – україномовний та російськомовний. Мовно-культурні орієнтації Сходу та Заходу країни утворили своєрідну вісь політичного дискурсу, довкола якої упродовж всієї історії новітньої незалежності України тривали запеклі дискусії. Вихідна позиція проросійських політичних сил та громадських організацій полягала у наданні російській мові статусу другої державної, зважаючи на її т. зв. неповноцінний розвиток у незалежній Україні. Довший час апологетом цієї теми була «Партія Регіонів», яка характеризувалась як провладна та домінуюча впродовж 2010–2014 рр. Маючи свій електорат, ця партія зуміла під гаслом демократичних ініціатив та свободи слова зуміла в липні 2012 р. ухвалити законопроект «Про засади державної мовної політики», що передбачав можливість офіційної двомовності у регіонах, де чисельність національних меншин перевищує 10%). У лютому 2014 р. закон було скасовано. Його тези нав'язувались електорату шляхом формування негативних стереотипів серед мешканців Сходу України щодо становища російської мови в Україні,

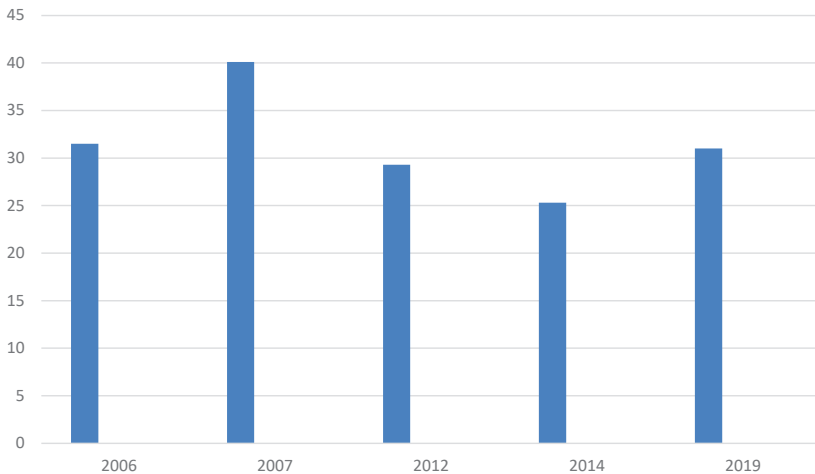
зокрема, постійно наголошувалася ідея про її перманентні утиски та споконвічну єдність українського та російського мовного просторів.

Поділ українських громадян за мовним принципом був одним із найбільш очевидних механізмів для структурування електорального поля країни, способом диференціації «Своїх» та «Чужих», наголошування на неподібності України, антиподності її регіонів та неможливості знайти «спільну мову» у межах однієї держави. Таким способом у політичному дискурсі розпалювалася своєрідна «мовна ворожнеча», що провокувала конфліктогенність ідентифікаційного різноманіття української нації. Оцінюючи частку електорату, яка підтримувала цю ідею, спостерігається постійний позитивний тренд зменшення сприйняття її як ключової та відповідних відхід від зв'язку з Росією через цей вагомий аргумент. Це також є черговим кроком самоідентифікації української нації на локальному та державному рівні.

Впродовж виборчих каденцій ХХІ ст. на загальнодержавному рівні спостерігалась суттєві коливання щодо оцінки суспільством цього питання. Було проведено багато соціологічних зрізів, масових зібрань, які обґрунтовували певні думки, була дискусія в ЗМІ. На рівні програм політичних партій, які номінувались на звання «парламентських» (брали участь у виборах) також були суттєві коливання (рис. 3).

Складність мовного питання полягала ще й у тому, що «низка політичних партій», які в Україні вже мають тривалу і не дуже історію діяльності, а також різні так звані «треті» сили, відомі своїм проросійським баченням соціально-економічного, геополітичного, гуманітарного розвитку України, не лише у своїх наративах, а й у реальності є російськомовними: не зважаючи на зобов'язання вести діловодство українською мовою, російська мова і далі залишається мовою побутового спілкування, вона часто є мовою ведення документів в приватних компаніях, державні та регіональні лідери підтримують політику російськомовних видань видання / публікування своїх виступів саме російською мовою. З метою загравання з виборцями український політикум часто використовує регіональну «мовну гру», що не сприяє національній консолідації. Логічним

наслідком таких спекуляцій була політизація роботи низки громадських організацій проросійської спрямованості, що здійснювали свою роботу під «прикриттям» культурно-просвітницької місії захисту етнічних росіян від мовної дискримінації. Кожна наступна виборча каденція підтверджує думку, що спекуляції довкола мовної теми не знаходять бажаного деякими проросійськими політичними та громадськими силами відгуку серед громадян, превалююча частина українців залишається на позиціях підтримки української як єдиної державної мови.

Рис. 3. Підтримка політичних партій України за критерієм ставлення до мовної політики (2006–2019 рр.)

Джерело: власна робота на основі відкритих даних Центральної виборчої комісії (www.cvk.gov.ua), аналізу виборчих програм партій та особистих висловлювань народних депутатів від відповідних політичних сил

Суттєвим кроком вперед в плані ідентифікації українців на сучасному етапі була ідея декомунізації історичної спадщини та мінімізація її збереженості в форматі просторових орієнтирів, назв та подієвих пам'яток. Вона знайшла свій відгук насамперед в програмах правих та право-центристських партій, які стають все більш

впливовими в українському політикумі. Під впливом саме цих політичних сил і їхнього електорату Міністерство юстиції України у липні 2015 р. заборонило партіям лівого спрямування (Комуністичній партії України, Комуністичній партії України (оновлений), Комуністичній партії робітників та селян) бути суб'єктами виборчого процесу. В 2015 р. була чергова спроба легалізації таких політичних рухів (створення блок «Ліва опозиція»). Їх стараннями розвивалась ідея антинаціональної ідентичності. Перша з них – це ідентичність фашиста, що у стійких стереотипах населення мала б закріпитися за представниками європейських політичних сил, а також ідентичність антифашиста, що відводилася партії влади. Це була чергова замаскована спроба збереження ідентичності з російським народом; щоправда, кількість електорату, яка відгукнулася на неї підтверджує її маргіналізацію. На підставі хибного ототожнення борців за незалежність України із «фашистами», що активно пропагувалось у радянській історіографії упродовж десятків років, стійке асоціювання представників Західної України, що прагнули самостійництва, із фашистами, стало основою нової ідеологічної політики «Партії регіонів», а також стрижнем масової інформаційної кампанії, що була спрямована на дискредитацію проєвропейських орієнтацій українців.

Загалом можна стверджувати про наявність двох провідних стратегій конструювання (та, відповідно, зіштовхування) політичних ідентичностей українських громадян, якими послуговуються у своїй діяльності як громадські організації, так і політичні партії – проукраїнської (із акцентуванням необхідності реабілітації національних героїв, відтворення аутентичної української історії, вільної від ідеологічних штампів та кліше радянського періоду) та імперської (із домінуванням світоглядної настанови «консервації» радянських артефактів та конформістською установкою у сприйнятті символів, знаків тоталітарного минулого та осіб, що його уособлювали), що відкрито співіснують у публічному просторі.

На окрему увагу заслуговує показник кількості політичних партій, які беруть участь у виборчому процесі в Україні. Тут домінує два погляди. Перший ґрунтується на тому, що в Україні ще відбувається

процес формування партійної структуризації суспільства та досить частих змін електоральних уподобань населення (яскравий приклад – підтримка молоді партійної структури «Слуга народу» в 2019 р., – відповідні дослідження вже нами були проведені та опубліковані (Buyak, 2021; Kuzushyn, 2020; 2021). Інша група поглядів базуються на тому, що партії є інструменталізацією у політичній боротьбі, тобто перетворенням партій на т. зв. електоральні машини. А тому політичні партії в Україні сьогодні мають вузький коридор доступу до важелів впливу на здійснення політики в загальнонаціональному та регіональному масштабах, оскільки вони утворюються як інструмент легалізації інтересів вузького кола осіб, як правило – представників фінансово-промислових груп, та не здійснюють регулярної політичної діяльності. Партійна система України на поточному етапі відзначається клановістю, патронажем того чи іншого олігарха, що має статус явного чи латентного «спонсора» партії або низки партій. Це паралізує можливості демократичного поступу партійної системи країни та формування серед українських громадян політичної культури активістського типу. Згідно з даними моніторингу Інституту соціології НАН України, переважна більшість українців (87,2%) не має членства у жодній з громадських, політичних організацій чи рухів (Суперечності ідентичностей..., 2015). Це свідчить про недостатнє використання громадянами свого права на участь у громадських організаціях та політичних партіях, коли навіть за формальною ознакою – кількісним параметром – громадський сектор в Україні постає як своєрідний суспільний фантом.

На тлі цих домінуючих сфер політичне життя займає лише проміжну ланку, що вступає у контрфактичну суперечність із роботою більшості громадських організацій та політичних партій, що активізуються у передвиборчий період, після чого переходять у фазу замороження своєї діяльності, підриваючи ресурс лояльності у суспільстві до громадських організацій та політичних партій. Ключовим викликом у роботі громадських організацій та політичних партій є те, що громадяни України не ідентифікують себе як єдину, консолідовану спільноту, яка оперує інструментами впливу та зворотного зв'язку із представницькими інститутами.

Загалом, спекулятивно-популістські технології, базовані на загостренні культурно-етнічних та зовнішньополітичних ідентифікаційних суперечностей української нації, які провокували поляризацію українського суспільства, на даному етапі розвитку політичної системи набули нового змісту при збереженні загальної стратегії здійснення політики: у публічному дискурсі країни громадськими організаціями та політичними партіями акцентується увага на необхідності збереження миру та консолідації української нації. Однак способи впровадження цих гасел у життя залишаються неартикульованими та половинчатими, що не відповідає наявним суспільним запитам та очікуванням. Крім цього, оновлення еліт в країні значною мірою має імітативний характер, що можна узагальнити висловом «старі обличчя нової політики». Це посилює ризики деградації політичної системи країни, а також може стати потужним каталізатором нових масових соціальних протестів.

Окреслення проблеми національної ідентичності в контексті електоральної прихильності буде неповним, якщо не акцентувати увагу на питанні збереження її суверенітету й територіально-політичної цілісності. Загалом вона є дотичною до всіх вищевикреслених детермінант національної ідентичності українців. Для вирішення цього питання слід приділяти максимальну увагу соціально-культурна пов'язаність регіонів у контексті утвердження загальноукраїнської політичної ідентичності, збереження історично-ментальних бар'єрів міжрегіонального взаємсприйняття, неконсолідованість населення регіонів держави за баченням перспектив культурного розвитку України та її місця в сучасному політичному світі (Дністрянський, 2015). Усі виборчі каденції XXI ст. відзначалися нав'язуванням нарративу про існування культурно-цивілізаційних відмінностей чи навіть міжцивілізаційного протистояння різних частин України з позиції електоральної прихильності, що було вигідно російській пропаганді та спровоковано їх політтехнологіями. Потужне зближення геополітичних та інформаційних реалій відбулося в 2004 р., коли електорально-політичні уподобання населення західно- та центральноукраїнських регіонів суттєво консолідувалися, відтіснивши умовну «межу» електоральних

розходжень далі на схід та південь України. Наступний злам політичної ідентифікації в просторовому вимірі припадає на виборчу кампанію 2014 р., коли визріло питання об'єднання країни навколо однієї програми розвитку, але за умови відсутності різновекторного інформаційно-адміністративного тиску. Тому варто погодитися з твердженням М. Дністрянського (2015), що «за результатами всіх президентських кампаній, враховуючи також парламентські вибори, з політико-географічного погляду є більше підстав говорити не стільки про два полюси електорально-політичних уподобань, як про райони з достатньо стійкими і помітно вираженими відмінностями електоральної активності. Якщо за основу меж таких електоральних районів узяти лінії перепадів (кількісних стрибків) у диференціації явки виборців та голосувань за основних кандидатів і політичні партії, то можна одержати схему територіального поділу, яка в загальних рисах співвідноситься зі схемою макрорайонування території України, виділену на підставі історико-географічних та етногеографічних принципів» (Дністрянський, 2015). А тому справедливим є твердження, що і етнонаціональна сфера, й історико-географічні передумови – це ті чинники, які визначають диференціацію ментально-політичного простору України і забезпечують базові підвалини цілісності держави. Адже в основі близько 95 % її території – ареал розселення української державотворчої етнічної нації, яка, за винятком АР Крим, у всіх інших регіонах має абсолютну більшість. Також слід відзначити, що фактично усі регіони різний досвід спільного проживання в складі державних утворень певного періоду, тією чи іншою мірою були втягнуті в єдиний український державотворчий процес ХІХ–ХХ ст., тобто ідеї соборності та самостійності України були визначальними і для ядра території, і для українських земель у складі міжвоєнних Польщі, Чехословаччини, Румунії. А це в свою чергу є черговим підтвердженням, що в Україні наявні достатньо сприятливі передумови для зміцнення єдності країни та ідентифікації нації як самостійної та сформованої.

Ідентифікація українського суспільства як національно сформованого через призму електоральної прихильності має низку аспектів.

Завдяки виборчій активності та плюралізму щодо участі у виборах можна визначати свободу волевиявлення як інструмент, який властивий демократичним суспільствам.

Електоральна прихильність до громадських організацій та політичних партій у сучасному українському суспільстві визначається конфліктогенністю та суперечливими світоглядними моделями розвитку країни.

Насаджування та систематичне відтворення у риторичі окремих політичних сил, що брали участь у виборчому процесі України, семіотичної пари «Свій» – «Чужий» сформувало стійкий стереотип щодо поділу українців за регіональним принципом із несумісними цінностями. Водночас це було політтехнологічною хитрістю щодо мінімізації ідеї політичної ідентифікації української нації. Ця політична технологія була і залишається важливим ресурсом мобілізації електорату та забезпечення підконтрольності широких верств суспільства із патерналістськими установками.

Нав'язування ідентичностей, що позиціонуються як полярні, опозиційні, конфліктні у сукупності із «кишеньковістю» значної кількості політичних партій та громадських організацій, стрімко підривають довіру громадян до інститутів демократичного представництва, оскільки не відповідають їх аутентичним ідентифікаційним орієнтирам.

Поляризація України за регіональним принципом має штучний характер, що було спровоковано ідеєю Росії щодо реалізації своїх імперських планів щодо відновлення колишнього СРСР і спирається на залежні політичні сили, які залучаються до виборчого процесу з метою нівелювання принципів політичної ідентичності Української держави. Одним із засобів у здійсненні такої геополітики стало провокування регіонального протистояння на засадах актуалізації окремих моментів історії, ідеалізації постатей та подій радянського періоду, насаджування неоколоніальних відносин в інформаційно-культурній сфері. Низка найбільш дискусивних тем, серед яких: питання федералізації країни, мовна політика, необхідність реабілітації національної історії постають важливими складовими ідеології політичних партій, які представляють ідеї свого електорату

в парламенті України або в ході виборчої кампанії. Сучасні соціологічні дослідження засвідчують, що зазначені вище маркери ідентичності мають лише певний вплив на українських громадян, у системі ціннісних преференцій яких домінують економічні інтереси забезпечення належного рівня та якості життя у державі з пріоритетами загального добробуту.

Популістські механізми просування через виборчі програми партій означених нормативів мали в певній мірі наслідками у формі соціальної апатії та розчарування, але не сформували успішного ґрунту для поширення ідей нової «загальноросійської ідентичності». Навпаки, кожна наступна виборча кампанія ХХІ ст. посилювалась позиція державницької політики національної єдності та підтримки підвалин суверенності України як незалежної та демократичної держави.

Серед базових принципів, що представлені в виборчих програмах політичних партій, які мають максимальні підтримку в електораті є люстрація, мир, контроль за гілками влади, захист прав людини та демократичних свобод. Ці пріоритети є базовими для гармонізації ідентифікаційних суперечностей української нації та формування ціннісних маркерів громадянського самовизначення українського суспільства як спільноти однієї держави.

Орієнтир на прогресивні зразки європейських цінностей дозволяє формувати відновлення довіри громадськості до інституціоналізованих форм колективного життя, що в свою чергу повинно бути основою формування громадського суспільства.

Громадські організації та політичні партії як генератори провідних напрямів та ключових тез суспільного діалогу на національному рівні набувають у такій системі координат ключової ролі у пошуку основ соціальної солідарності, гармонізації та гуманізації ідентифікаційних суперечностей української нації.

Не зважаючи на соціально-культурну диференціацію в Україні, яка зумовлена об'єктивними історично-географічними і етногеографічними передумовами, для українського етносу властива відокремлена політична ідентичність, яка була ускладнена регіонально-політичними взаєминами на початку ХХІ ст., яка може бути

посилена ефективною внутрішньою геополітикою та цілеспрямованим масштабним геополітичним протистоянням Росії.

Література:

1. Buyak B., Kuzyshyn A. Change of the Electoral Sympathies of the Voters in the Western Ukrainian Region According to the Parliamentary Elections Results in 2019. *Annales Universitatis Mariae Curie-Sklodowska, sectio B – Geographia, Geologia, Mineralogia et Petrographia*. 2021. Vol. 76. P. 145–162. DOI: 10.17951/b.2021.76.0.145-162
2. Casaglia A., Coletti R., Lizotte C., Agnew J., Mamadouh V., Minca C. Interventions on European nationalist populism and bordering in time of emergencies. *Political Geography*. 2020 Vol. 82. DOI: 10.1016/j.polgeo.2020.102238
3. Dnistrians'kyj M.S. Terytorial'no-politychna nezrivnovazhenist' Ukrayiny: imanentna nemy'nuchist' chy' rukotvornyj naslidok? – [Language policy of Ukraine in comparison to the European and the post-Soviet experience?]. *Visnyk L'viv's'kogo universytetu. Seriya geografichna*. 2015. Vy'p. 49. P. 68–86.
4. Kolodij A. Mizhregional'ni podily v Ukrayini i deyaki pry'ncy'py publichnogo vryaduvannya – [Interregional divisions in Ukraine and some principles of public governance] / *Buduyemo novu Ukrayinu : zbirnyk konferencyi (26–27 ly'stopada 2014 r., m. Ky'yiv) / uporyad. T.O. Yaroshenko ; Ukrayins'ke Fulyurajtivs'ke kolo. Ky'yiv : Vy'davny'chy'j dim «Ky'yevo-Mogy'lyans'ka akademiya», 2015. P. 309–327.*
5. Kowalski, M. Regionalne zróżnicowanie zachowań wyborczych Polaków w latach 1989–2001. In: Markowski, T. editor, *Przestrzeń w zarządzaniu rozwojem regionalnym i lokalnym. Biuletyn KPZK*. Vol. 211. Warszawa : KPZK PAN, 2004. P. 407–430.
6. Krzemiński, P. Zachowania wyborcze w wyborach parlamentarnych i prezydenckich w Polsce w latach 2005–2007 – wzory przestrzennych zróżnicowań. *Przegląd Geograficzny*. 2009. Vol. 81(2).
7. Kuzyshyn A. Departure from the traditional electoral population sympathies of Western Ukraine region: spatial analysis of the elections to the Verhovna Rada. *Geografické informácie*. Univerzita Konštantína Filozofa v Nitre. 2020. Ročník 24, Číslo 2. S. 263–278.
8. Lason A., Torój A. Anti-liberal, Anti-Establishment or Constituency-driven? Spatial econometric analysis of Polish Parliamentary election results in 2015. *European Spatial Research Policy*. 2019. Vol. 26. Number 2. P. 199–236.

9. Ly`pset S. Struktury razmezhy`vany`j, party`jnye sy`stemy u` predpochteny`ya y`zby`ratelej. Predvary`tel`nye zamechannny`ya – [Fracture structures, party systems and voter preferences. Preliminary remarks]. *Poly`ty`cheskaya nauka: Socy`al`no–poly`ty`chesky`e razmezhy`vany`ya y` konsoly`dacy`ya party`jnyx sy`stem*. 2004. No. 4. P. 204–235.
10. Rëmmele A. Struktura razmezhevany`ya y` party`jnye sy`stemy v Vostochnoj y` Central`noj Evrope – [The disengagement structure and party systems in Eastern and Central Europe]. *Poly`ty`cheskaya nauka*. 2004 No. 4. S. 30–51.
11. Superechnosti identy`chnostej v Ukrayini ta shlyaxu` yix regulyuvannya v kontekstax polity`ky` gromadyans`koyi konsolidaciyi ukrayins`koyi naciyi : Anality`chna dopovid` – [Super identity of identities in Ukraine and the ways of their regulation in the context of the policy of the Ukrainian nation's consolidation]. Kyiv : IPIEND im. I.F. Kurasa NAN Ukrayiny`, 2015.
12. Vistak O., Myrosh M. Electoral activity of the population of Western Ukraine border territory. *Journal of Geography, Politics and Society*. 2017. Vol. 7(2). P. 73–80
13. Zarycki T. Nowa przestrzeń społeczno-polityczna Polski. *Studia regionalne i lokalne*. Vol. 23. P. 56. Warszawa : Uniwersytet Warszawski, Europejski Instytut Rozwoju Regionalnego i Lokalnego, 1997. P. 3–235.
14. Internet news site. https://lb.ua/news/2012/07/16/161051_medvedchuk_federalizatsiya_ukraini_.html (access: 07.04.2022).
15. The Central Election Commission of Ukraine. Online: www.cvk.gov.ua/ (access: 05.04.2022).

КОНЦЕПЦІЯ КООПЕРАТИВНОЇ БЕЗПЕКИ: ПРОБЛЕМНІ АСПЕКТИ ТА ПРАКТИЧНИЙ ОРГАНІЗАЦІЙНО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Вівчар Оксана Іванівна,
доктор економічних наук, професор,
професор кафедри безпеки та правоохоронної діяльності,
Західноукраїнський національний університет,
керівник Центру міжнародної безпеки та співробітництва ЗУНУ,
академік Академії економічних наук України
o.vivchar@wunu.edu.ua

Шатарський Артур Яремович,
аспірант кафедри безпеки та правоохоронної діяльності,
Західноукраїнський національний університет

Анотація

У статті досліджено понятійно-категоріальний апарат «кооперативної безпеки» та обґрунтовано три основні підходи до трактування складових концепції даної безпеки. Як результат наукових досліджень ідентифіковано основні основні цілі кооперативної безпеки. Обґрунтовано загальні ознаки концепції кооперативної безпеки в контексті практико-орієнтованого застосування «трикутника безпеки». На основі чого встановлено актуалізацію застосування відповідних векторів для усунення необхідності держав, що перебувають під загрозою вживати відповідних контрзаходів. Встановлено, що концепцію кооперативної безпеки ґрунтується на принципах зміцнення безпеки за допомогою співпраці та основним елементом є система колективної безпеки з розвиненішими політичними та правовими механізмами. Доведено, що в сучасних умовах є необхідність постійного пошуку оптимальних моделей чи концепцій міжнародної безпеки. Слід відзначити, що ідеального рішення немає, бо безпека вимагає погодження очікувань окремих держав з дуже різними статусами та інтересами.

Ключові слова: кооперативна безпека, концепції кооперативної безпеки, підходи кооперативної безпеки, система кооперативної безпеки, «трикутник безпеки»

Поняття «кооперативна безпека» сформулювалося порівняно недавно під час пошуку виходу з ситуації, в якій опинилися учасники міжнародних відносин після холодної війни та яка характеризується зростанням взаємозалежності, що переростає в глобалізацію; запереченням монополії держави на участь у міжнародній політиці; новими загрозами та викликами міжнародній безпеці тощо. З огляду на доволі нечисленні, неповні і суперечливі трактування цієї концепції у науковій літературі постає потреба дослідження поняття кооперативної безпеки, висвітлення загальних ознак та основних підходів до трактування складових концепції кооперативної безпеки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження сучасної проблематики з питань корпоративної в сучасних умовах висвітлюють такі провідні науковці, як: Б. Андрушків, З. Варналій, О. Вівчар, В. Геєць, О. Гойчук, М. Корецький, О. Кириченко, Т. Ковальчук, Ю. Пахомов, П. Саблук, В. Шлемко, Л. Яремко та зарубіжні науковці: А. Алтухова, О. Бодрук, А. Городецького, Ю. Одума, Г. Столярова, Н. Фурса та інших.

Формулювання цілей статті. Метою статті є обґрунтування сутнісної характеристики «кооперативної безпеки». А також досліджено основні основні цілі та ознаки концепції кооперативної безпеки. На основі чого представлено практичний організаційно-правовий механізи в контексті застосування «трикутника безпеки».

На основі проведених досліджень встановлено, що термін кооперативна безпека з'явився під час ведення переговорів про роззброєння між двома блоками в період холодної війни. У контексті верифікації договорів про роззброєння цей термін означав допуск зацікавленою державою інспекції на місці. Забезпечення кооперативної безпеки мало полягати в протидії надмірному нагромадженню засобів, що могли послужити збройній агресії проти суверенності та територіальної цілісності іншої держави. Це вимагало загального акцептування щодо обмеження військової могутності.

Досліджено, що термін кооперативна безпека вживали також у дискусіях, що точилися в ООН у першій половині 90-х років. Він відтворив комплекс ознак і способів реагування на проблеми

безпеки. Тоді кооперативну безпеку розуміли як широку і багатомірну; основу на взаємних гарантіях, а не на залякуванні; відкриту з огляду на членство, а не ексклюзивну; таку, що надає перевагу багатостороннім рішенням, над двосторонніми; таку, що користується як військовими засобами, так і іншими, невійськовими; таку, що бере за основу те, що держави є головними суб'єктами системи безпеки, але також можуть бути й інші суб'єкти, а саме формальні інституції безпеки; таку, що наголошує на виробленні «вміння вести діалог» у багатосторонніх переговорах.

Зокрема ініціатива врахувала положення про те, що в межах «спільної відповідальності» держави повинні створити нову систему безпеки і запровадити новий міжнародний порядок на глобальному та регіональному рівнях. Відзначалася потреба розбудови ролі ООН і реалізації на зразок НБСЕ регіональних договорів безпеки та міжнародної співпраці. Закликалося до дій, що обмежували б міжнародні загрози безпеці й утверджували б міжнародне право, демократію і права людини, апелювала до держав, щоб ті примножували зусилля, спрямовані на створення реальної системи кооперативної безпеки [4, с. 20].

З практичної точки зору варто відзначити, що основними цілями концепції кооперативної безпеки:

- ефективна відповідь на регіональні загрози;
- запобігання конфліктам і кризам за допомогою дипломатичних засобів та військової присутності;
- можливість урегулювання та розв'язання конфліктів, якщо вони вибухнуть;
- надання кооперативними засобами різної форми допомоги (адміністративної, гуманітарної тощо) у постконфліктний період [1, с. 116].

Доведено, що підставою для створення системи кооперативної безпеки є як перелічені цілі, сам факт співпраці (кооперації), так і зацікавленість окремих інституцій в європейській системі безпеки. І тут мотивацією є те, що протистояти більшості сучасних викликів і загрозам європейській безпеці можна з нових позицій, зокрема невійськових. Отже, термін кооперативна безпека виражає

також інституційну (організаційну) модель системи безпеки в Європі, що формується після закінчення холодної війни. На цю ознаку звертає увагу Джейн Нолан: «Кооперативне заангажування є стратегічною підставою, що полягає у спробі досягнення цілей скоріше через інституційну згоду, ніж через загрозу матеріального чи фізичного примусу».

У своїх наукових дослідженнях О. Бодрук, звертаючи увагу на розбіжності у трактуванні концепції кооперативної безпеки, виокремлює такі її загальні ознаки:

- концепція кооперативної безпеки зважає на те, що держави повинні, скоріше, співпрацювати (кооперуватися) між собою, ніж конкурувати з метою забезпечення власної безпеки;
- в основу концепції покладена теорія демократичного миру;
- кооперативна безпека розглядається як багатоаспектне поняття, яке не обмежується військовою міццю;
- концепція розглядає, нарівні з державою, кожен окрему людину як об'єкт безпеки;
- поняття «дилема безпеки» є ключовим для розуміння руху в напрямі кооперативної і загальної безпеки;
- основна мета заходів щодо забезпечення кооперативної безпеки полягає в запобіганні війні, головне не допускаючи нагромадження сил і засобів для здійснення успішної агресії і, отже, в усуненні необхідності для держав, що перебувають під цією загрозою, вживати відповідних контрзаходів.

Слід відзначити, що згідно наукових досліджень розроблено три основні підходи до трактування складових концепції кооперативної безпеки.

Кооперативна безпека – це стратегічна система, створена навколо ядра демократичних держав. Безпека окремих держав пов'язана чотирма взаємно підсиленими концентричними колами безпеки, в центрі яких перебуває індивідуальна безпека, пов'язана з охороною прав людини в окремих державах. Друге коло – це колективна безпека, яка забезпечує мир і стабільність демократичних держав. Третє коло – це колективна оборона членів системи перед зовнішніми загрозами. Четверте коло зміцнення стабільності полягає

в активній участі за допомогою політичних, економічних і військо-вих засобів для більшої стабільності на територіях з підвищеним конфліктогенним чинником. Такий підхід у своїх наукових аналізах демонструють українські дослідники безпеки [3, с. 245].

Інші американські дослідники стверджують, що кооперативна безпека – це «механізм стримування агресії через створення зустрічних загроз та нанесення поразки тому, від кого вона виходить». Заходи, спрямовані на досягнення кооперативної безпеки, потрібно вживати після згоди сторін, а не нав'язувати силою, а сама кооперативна безпека повинна ґрунтуватися на передумовах, що сприймаються широкою громадськістю як легітимні. Подібні дії повинні бути відкритими (інклюзивними) – у тому розумінні, що всі країни мають право приєднатися до них. А самі країни зобов'язуються, своєю чергою, дотримуватись духу кооперативної безпеки, брати участь у виробленні її правил.

Вони наголошують, що система «кооперативної безпеки» не повинна ні набувати форми окремого всеосяжного політичного режиму або угоди з контролю озброєнь, ні прагнути до створення міжнародного уряду. Кооперативна безпека, у їхньому розумінні, не претендує на те, щоб знищити всі озброєння, запобігти усім формам насильства, гармонізувати всі політичні цінності. Її мета – запобігти нагромадженню засобів для серйозної, навмисної, організованої агресії. «Зосереджуючись на скороченні організованих військових приготувань, кооперативна безпека сама по собі не адресується безпосередньо субдержавному насильству, що є головним джерелом хронічних конфліктів і убогості у світі. Кооперативна безпека дає міжнародному співтовариству основу – справді необхідну основу – для організації відповідей на насильство щодо цивільного населення». Автори наводять базові компоненти кооперативного порядку, серед яких: досвід ядерного залякування і кооперативна денуклеаризація; оборонна конфігурація звичайних сил; узгоджена міжнародна відповідь на агресію; зменшення військових інвестицій і поширення зброї масового ураження; транспарентність усіх засобів [5, с. 68].

Вчені з Брукінгського інституту розглядають кооперативну безпеку як «модель міждержавних відносин, у якій суперечки можуть

мати місце, але будуть регулюватись обмеженнями з боку узгоджених норм і процедур. Визнаючи різноманітність, а навіть ворожість різних держав і культур, цей тип міжнародної системи забезпечує розв'язання конфліктів, не вдаючись до масового насильства. Кооперативна безпека відрізняється від традиційної ідеї колективної безпеки так, настільки, наскільки профілактичне лікування відрізняється від інтенсивної терапії». Далі автори стверджують, що обидві стратегії не виключають одна одну, а насправді взаємодоповнюються, бо повною мірою розвинена структура кооперативної безпеки може охоплювати постулати про колективну оборону як остаточну гарантію для своїх членів на випадок агресії. Потрібно зазначити ще одну особливість: колективна безпека спрямована на те, щоб зупинити агресора після початку конфлікту, а кооперативна – передбачає превентивні заходи (наприклад, «гуманітарне втручання») проти агресії.

І нарешті, кооперативну безпеку можна зобразити за допомогою так званого трикутника безпеки, концепцію якого запропонував О. Вівер. По вершинах цього трикутника розташовані найважливіші міжнародні організації: НАТО, ЄС і ОБСЄ. Кожна цих з організацій відповідає за свою сферу: НАТО – за військові справи, ЄС – за політичні та економічні, ОБСЄ разом з ООН – за формулювання процедурних норм у міжнародних відносинах та за нагляд над дотриманням міжнародного права. До того ж за окремими інституціями є держави, які інакше бачать своє місце і впливи в окремих організаціях, через що у різний спосіб визначають їхню потенційну роль. Рівень підтримки інституції залежить не тільки від функції, яку вона виконує, а й від рівня впливу держави в цій організації.

Між вершинами трикутника розташовані інститути-посередники, що не є самостійними суб'єктами системи безпеки. Їхніми завданням є залагодження непорозумінь і полегшення співпраці між основними інститутами. Отож, між НАТО і ЄС перебував ЗЄС, що поєднував елементи обох організацій, основним завданням якого було полегшення співробітництва між ними. Сьогодні це завдання виконує ЄПБО [6, с. 238].

Слід відзначити, що теоретично кооперативна система безпеки – це система, в якій найважливіше значення мають міжнародні

організації, і тільки за ними можуть проглядатися інтереси окремих держав. Але стосовно реальної ситуації описані підходи до концепції кооперативної безпеки, хоча графічно і виглядають довершеними, все ж спричиняють істотні сумніви.

П. Циганков підкреслює принципові недоліки перших двох підходів. Недоліки підходу Маршалл-Центру до концепції кооперативної безпеки полягають в його ексклюзивному, в остаточному підсумку, характері (тобто концепція призначена лише для обраних), що замикається головно на НАТО, вважаючи його основним інструментом забезпечення «безпеки людства» (а це фактично порушує чинну структуру міжнародного права), нехтує моральними і політичними наслідками застосування сили, не санкціонованого світовим співтовариством. Водночас представники Брукінгської групи недооцінюють загрози невійськового характеру і не приділяють належної уваги викликам, пов'язаним із внутрішніми конфліктами. Крім того, прихильники обох підходів явно недооцінюють значення національних інтересів. До того ж прихильники першого підходу, що схильні поділяти учасників міжнародних відносин на «добрих» і «поганих», враховують зменшення значення національного суверенітету, що, з одного боку, є абсолютизацією реальних тенденцій, а з іншого, – містить чималу частку політичного лукавства. Очевидним є замах на основу концепції кооперативної безпеки – теорію демократичного миру. Довільний (а, точніше, визначений на власний розсуд, відповідно до критеріїв, що можуть щоразу змінюватися) вибір об'єкта «гуманітарного втручання» робить демократію непередбачуваною всупереч основному постулатові зазначеної теорії. Важливо наголосити, що посилення на превентивні заходи може стати приводом для досягнення інших цілей державою, таких, як, наприклад, повалення уряду сусідньої держави [2, с. 110].

Сумніви щодо третього підходу стосуються сили та значення окремих інституцій, розміщених на вершинах, та розподілу завдань. Концепція кооперативної безпеки ґрунтується на взаємному зміцненні і доповненні окремими організаціями; інакше кажучи, це певний синергійний союз між окремими елементами системи. Реально ці елементи швидше конкурують між собою, розподіл завдань беруть

під сумнів, а організації і держави, що стоять за ними, змагаються між собою. Держави прагнуть виокремити «свою» організацію і передати їй якнайбільше повноважень за рахунок інших організацій. Навіть, якщо запропоновану О. Вівером модель системи кооперативної безпеки прийняти за ідеальну, то мусимо констатувати, що насправді трикутник не є рівнобедреним. Очевидна деформація виникає через те, що тягар, розташований на одній з вершин і представлений НАТО та США, більший, ніж на інших. НАТО є сьогодні головною організацією кооперативної системи безпеки в Європі.

Р. Коен стверджує, що НАТО є єдиною у світі чинною моделлю системи кооперативної безпеки, а О. Сенченко зазначає, що «на практиці, для сьогоднішньої Європи не існує альтернативи НАТО у вирішенні завдань галузі безпеки». Хоча, варто зазначити, що така ситуація склалася внаслідок обмеження повноважень інших організацій – ЄС, ООН та ОБСЄ. Також не можна погодитись з тим, що за ОБСЄ стоїть Росія. ОБСЄ є тією організацією, в якій певною мірою більший вплив мають великі держави, але все ж де-юре всі держави представлені на рівних правах.

Як бачимо, концепція кооперативної безпеки ґрунтується на принципах зміцнення безпеки за допомогою співпраці і у своєму ядрі головним елементом має систему колективної безпеки, але вже з розвиненішими політичними та правовими механізмами. Отже, маємо справу з концепцією, що трактує зміцнення міжнародної безпеки як багатоступеневий процес розвитку європейських відносин, і навіть, ширших в євроатлантичному розумінні. Ідеї кооперативної безпеки зближуються з ідеями глобальної безпеки, а деякі автори їх навіть розуміють як рівнозначні. Сьогодні ідеї кооперативної безпеки продовжують втілювати ОБСЄ та НАТО.

Отже, під час глобалізації анахронізмом виглядає державоцентрична модель безпеки з розбіжностями у розумінні ключових факторів безпеки між владою, народом і рештою світу. Як зазначає О. Бодрук, «нині функції головного суб'єкта безпеки перебирають на себе впливові міжнародні структури, а об'єктом безпеки стають мирне населення і цивільна інфраструктура, права людини, захист демократії». Важливим елементом у відносинах між національною

та міжнародною безпекою є дотримання права, оскільки його порушення державою у внутрішніх відносинах загрожує безпеці особи, а в зовнішньому вимірі визнання і повага права, встановленого міжнародним співтовариством, є запорукою світової безпеки. Особливо важливо це тепер, коли щораз більше ускладнюються відносини між державами і рівночасно зростають масштаби різного типу нових загроз і викликів.

Сучасна система міжнародних відносин ґрунтується на рівності суверенних держав і невтручанні у внутрішні справи. Зовнішнє втручання міжнародних організацій, міждержавних союзів та окремих урядів часто розглядається як небезпечний прецедент, як виклик державному суверенітетові. Втручання може санкціонувати лише Рада Безпеки ООН. Статті 52 та 53 Статуту ООН надають таким регіональним організаціям, як ЄС, НАТО та ОБСЄ, законні підстави для заходів з примушення до миру; для цього їм потрібна згода п'яти постійних членів Ради Безпеки ООН: «Жодні примусові заходи не можуть бути вжиті на підставі регіональних угод або регіональними організаціями без санкцій Ради Безпеки». Проте, як зрозуміло з останніх подій, США, Великобританії, Франції, Німеччині, Росії та Китаю з різних причин надзвичайно важко дійти згоди у вирішенні питань про застосування сили. Перешкоджають цьому їхнє різне ставлення до позиції конфлікту, складність у наданні належних ресурсів, а також принципово відмінні тлумачення принципів рівноправності суверенних держав і невтручання у внутрішні справи. Абсолютизація цих двох принципів може фактично паралізувати будь-яку реакцію міжнародної спільноти [7].

Висновки. Прорезюмувавши вище описане слід відзначити, що в сучасних умовах не вистачає міжнародно визнаних правових інструментів ефективного врегулювання ситуацій у яких держави традиційно використовують силу на власний розсуд та (або) виправдовують свої дії посиленням на право самозахисту. Хоча це питання стосується і внутрішньої, і зовнішньої безпеки, немає глобального розуміння необхідності спільних дій у відповідь на загрозу в галузі безпеки. Провідні вчені все ж розуміють, що в епоху глобалізації, нових інформаційних технологій безпека ґрунтується, скоріше,

на взаємозалежності, ніж на односторонній залежності або перевазі. Усвідомлення цього спонукає до постійного пошуку оптимальних моделей чи концепцій міжнародної безпеки, хоча зрозуміло, що ідеального рішення немає, бо безпека вимагає погодження очікувань окремих держав з дуже різними статусами та інтересами.

Встановлено, що сьогодні на емпіричному рівні європейська безпека характеризується поєднанням елементів колективної і кооперативної безпеки. А в майбутньому, після певних трансформацій з урахуванням слабких ознак (удосконалення політико-правового механізму, обговорення та прийняття правил «гуманітарного втручання» для виконання завдань кризового врегулювання, запобігання і розв'язання конфліктів, що мало б відбуватись звичайно після вичерпання всіх мирних засобів урегулювання міжнародних криз), якраз ліберально-демократична концепція кооперативної безпеки могла б стати основою для формування нової системи європейської безпеки.

Література:

1. Андрушків Б.М. Економічна та майнова безпека підприємства та підприємництва. Антирейдерство : монографія. Тернопіль : Тернограф, 2012. 456 с.
2. Андрушків Б.М., Вівчар О.І., Гевко В.Л. Проблеми теорії і практики менеджменту : навч.-метод. посібн. Тернопіль : Терно-Граф, 2009. 312 с.
3. Вівчар О.І. Управління економічною безпекою підприємств: соціо-гуманітарні контексти : монографія. Тернопіль : ФОП Паляниця В.А., 2018. 515 с.
4. Богданович В.Ю., Сиротенко А.М., Дублян О.В. Концепція асиметричної протидії ворожій державі для нейтралізації її впливу на визначальні сфери національної безпеки України. *Наука і техніка Повітряних Сил Збройних Сил України*. 2020. № 3(40). С. 13–24.
5. Методологія комплексного використання військових і невійськових сил і засобів сектора безпеки і оборони для протидії сучасним загрозам воєнній безпеці України : монографія / В.Ю. Богданович, І.С. Романченко, І.Ю. Свида, А.М. Сиротенко. Київ : НУОУ ім. І. Черняховського, 2019. 268 с.

6. Коломієць О.В. Концепт міжнародної безпеки в контексті глобалізації : монографія. Київ : Видавництво КиМУ, 2013. 426 с.
7. Modern Content of Strategic Regional Development Potential / N. Kubiniy, V. Marhitich, T. Kosovilka. *Economics and Business*. 2020. № 1. URL: <http://eb.tsu.ge/?cat=nomer&leng=eng&adgi=945&title=Modern%20Content%20of%20Strategic%20Regional%20Development%20Potential>

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА: ПРИРОДООХОРОННИЙ АСПЕКТ

Царик Любомир Петрович,

доктор географічних наук, професор,
завідувач кафедри геоєкології та методики навчання екологічних дисциплін,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка

Кузик Ігор Романович,

доктор філософії (PhD),
асистент кафедри геоєкології та методики навчання екологічних дисциплін,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
e-mail: geoeco@ukr.net

Анотація

За результатами дослідження природоохоронного аспекту російсько-української війни встановлено, що з 2014 року російська федерація незаконно захопила та знищила близько 500 об'єктів природно-заповідного фонду (ПЗФ) України, загальною площею понад 1,2 млн га. Під окупацію потрапили 3 біосферні заповідники, 14 природних заповідників, 19 національних природних парків, десятки регіональних ландшафтних парків, сотні заказників, пам'яток природи, заповідних урочищ, а також ботанічні сади, дендрологічні парки, зоопарки та парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва. На першому етапі агресії, у 2014 році, росія незаконно окупувала 100% ПЗФ Криму, 25,2% ПЗФ Донецької області, 23,8% ПЗФ Луганської області. На другому етапі агресії та повномасштабної війни проти України, з 24 лютого 2022 року, російська федерація повністю захопила усі території та об'єкти ПЗФ Донецької і Луганської областей, а також значну частину цінних природоохоронних територій Київської, Сумської, Чернігівської, Харківської, Запорізької та Херсонської областей. Станом на 19.03.2022 року росія веде бойові дії на третині площ природно-заповідного фонду України.

Ключові слова: війна, російська агресія, національні природні парки, природні заповідники, біосферні заповідники, флора, фауна

Наслідки масштабного вторгнення російської армії в Україну, важко оцінити і порахувати під постійним бомбардуванням та обстрілами. Проте, за офіційною інформацією державних структур (Міністерство соціальної політики України, 2022) та міжнародних гуманітарних організацій (United Nations Office..., 2022), лише за один місяць війни, Україна втратила понад 5000 цивільного населення, близько 3000 військовослужбовців, 6,5 млн людей стали внутрішньо переміщеними особами та ще понад 3,5 млн – виїхало за кордон. Збитки для інфраструктури України, за різними оцінками, складають близько 63 млрд доларів (Міністерство соціальної політики України, 2022). Та попри, соціальні та економічні втрати, Україна зазнала значних збитків у природоохоронній сфері. Екологічні ризики військових дій завжди є високими, але у цій агресії проти України, російські війська повністю знищують, не лише військові і цивільні об'єкти, але й об'єкти природно-заповідного фонду та національну екологічну інфраструктуру загалом.

Українці і росіяни різні, не тільки за походженням та історією розвитку, різні за ментальністю, вибором цінностей, зокрема по відношенню до Природи та її надбань. Наші відмінності особливо проявились за період незалежної України. Візьмем таку сферу людської діяльності як природокористування і природозаповідання. За період радянської доби розвиток заповідної справи в Україні відбувався надто повільніше, аніж проголошували засоби масової інформації.

До 1990 року в Україні функціонували 2 біосферні заповідники, 12 природних заповідників, 3 національні природні парки і жодного регіонального ландшафтного парку. За період 90-х років було створено 2 біосферні заповідники, 5 природних заповідників, 8 національних природних парків, 27 регіональних ландшафтних парків. Належними темпами розвивалась заповідна справа і на початку третього тисячоліття. Сьогодні в Україні розширені площі 5-ти біосферних заповідників, функціонує 19 природних заповідників, 53 національні природні парки, понад 85 регіональних ландшафтних парків (Стан ПЗФ України..., 2021), що дало можливість подвоїти заповідність території України за 30 років незалежності.

Російська агресія проти України починаючи із 2014 року завдала значної шкоди національній екологічній інфраструктурі. З перших днів війни в Україні ведеться постійний моніторинг стану довкілля у зоні проведення антитерористичної операції (АТО) та операції об'єднаних сил (ООС) (Екологічний моніторинг в зоні АТО, 2022). У щоквартальних звітах Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України регулярно висвітлює інформацію про радіаційний фон, рівень забруднення атмосферного повітря та поверхневих вод у зоні бойових дій та прилеглих територіях. Існує, також статистична інформація, щодо шкоди тимчасово окупованих об'єктів і територій природно-заповідного фонду (ПЗФ).

Міжнародна благодійна організація «Екологія-Право-Людина» (Більшість заповідних територій..., 2018), систематично досліджує, аналізує та висвітлює інформацію про території та об'єкти ПЗФ, які постраждали чи страждають від військової агресії російської федерації.

Експертами цієї організації було опубліковано понад 20 матеріалів у збірках наукових праць та тезах конференцій, що присвячені вивченню долі заповідних територій в роки війни.

Серед основних таких публікацій можна виокремити дослідження О. Кравченко, О. Василюка, А. Войціховської, К. Норенко (2015). Систематизувала відомості про наслідки російського вторгнення в Україну у 2014 році, доцент кафедри геоекології Тернопільського національного педагогічного університету Н. Лісова (2017).

Окремим питанням юридичної відповідальності наслідків для довкілля російської війни проти України присвячені публікації М.О. Медведєвої (2015), І.В. Авдошина, М.В. Величко, О.С. Кирилюка (2016), Г. Балюк, О. Шомпол (2015). Проблеми впливу військових конфліктів на довкілля, висвітлюються у публікаціях закордонних вчених: J. Wyatt (2010), W. Tara (2005).

Вплив українсько-російської війни на території та об'єкти ПЗФ України варто розділити на два етапи: I етап – період незаконної анексії Криму та східних частин Луганської і Донецької областей; II етап – повномасштабне вторгнення росії на територію України з 24.02.2022 року.

На I етапі, починаючи з лютого 2014 року, росія анексувала Крим і частину Донбасу. Відповідно на цих територіях завдано шкоди об'єктам природно-заповідного фонду. На жаль, до сьогоднішнього дня не відомо у якому стані перебувають природні комплекси Кримського півострова, також важко оцінити стан заповідних об'єктів на тимчасово окупованих територіях Донецької та Луганської областей.

На території незаконно анексованого Криму під контролем окупантів залишається понад 200 об'єктів ПЗФ (табл. 1), з яких 7 природних заповідників (Казантипський, Карадазький, Кримський, Лебедині острови, Мис Март'ян, Опукський, Ялтинський гірсько-лісовий) загальною площею 74 533 га. Один національний природний парк «Чарівна гавань» площею 10 900 га на території Євпаторійського району. 14 регіональних ландшафтних парків загальною площею 41 346 га, найбільш відомими серед яких є Бахчисарайський (10 300 га), Калинівський (12 000 га), Тиха бухта (1508,5 га), Бокальська коса (1520 га). 10 заповідних урочищ загальною площею 2224,5 га; 18 заказників загальнодержавного значення площею 99 647,5 га; 26 заказників місцевого значення площею 24 808 га; 14 пам'яток природи загальнодержавного значення площею 740 га; 88 пам'яток природи місцевого значення площею 3000 га. Нікітський ботанічний сад загальнодержавного значення площею 876,6 га та ботанічний сад місцевого значення при Таврійському національному університеті імені В.І. Вернадського площею 32,5 га. Євпаторійський дендропарк місцевого значення площею 3,2 га, зоологічний парк місцевого значення «Казка» (2,5 га) у Ялтинському районі Лівадійській територіальній громаді. А також 9 парків-пам'яток садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення площею 276,2 га та 21 парк-пам'ятка садово-паркового мистецтва місцевого значення площею 317 га (Природно-заповідний фонд АР Крим у розрізі територіальних громад, 2020).

За даними Міжнародної благодійної організації «Екологія-Право-Людина» на момент окупації частини території Донецької області у 2014 році, в області функціонувало 117 територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальною площею біля 92 000 га.

**Фундаментальні ментально-ціннісні відмінності українців і росіян
як підґрунтя їх цивілізаційного протистояння**

40 з них повністю або частково опинилися на окупованій території (23 000 га), що складає 25,2%. З них 12 територій (96,4% всіх площ ПЗФ, що попали в окупацію) тим чи іншим чином постраждали від військових дій (Більшість заповідних територій..., 2018).

Таблиця 1

**Природно-заповідний фонд
тимчасово окупованого півострова Крим**

Категорія	Назва об'єкту ПЗФ	Площа, га
Природні заповідники	Казантипський	1514,1
	Карадазький	2874,2
	Кримський	44 175,5
	Лебедині острови	9612,0
	Мис Март'ян	240,0
	Опукський	1594,3
	Ялтинсько гірсько-лісовий	14 523,0
Національний природний парк	«Чарівна гавань»	10 900,0
Регіональні ландшафтні парки		41 346,0
Заповідні урочища		2224,5
Заказники загальнодержавного значення		99 647,5
Заказники місцевого значення		24 808,0
Пам'ятки природи загальнодержавного значення		740,0
Пам'ятки природи місцевого значення		3000,0
Ботанічні сади	Нікітський ботанічний сад загальнодержавного значення	876,6
	Ботанічний сад місцевого значення при Таврійському національному університеті імені В.І. Вернадського	32,5
Дендрологічний парк	Євпаторійський дендропарк	3,2
Зоологічний парк	«Казка»	2,4
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва загальнодержавного значення		276,2
Парки-пам'ятки садово-паркового мистецтва місцевого значення		317,0
Усього		258 707

Джерело: складено авторами за: Природно-заповідний фонд АР Крим у розрізі територіальних громад, 2020

Втрати є і у природно-заповідних територіях підконтрольних Україні районів області. Зокрема, всі найбільші за площею території природно-заповідного фонду підконтрольної частини Донбасу опинились якщо не на лінії розмежування, то на звільнених територіях, і всі зазнали ушкоджень під час бойових дій. Загалом таких об'єктів відомо 17 (39 000 га). Бойові дії відбувалися на території відділень Українського степового природного заповідника «Крейдова флора» та «Кальміуське», у національних природних парках «Святі гори» і «Меотида» (Більшість заповідних територій..., 2018).

Особливе місце посідає національний природний парк «Меотида», територія якого розірвана лінією фронту навпіл. Сьогодні «Меотида» – єдина установа природно-заповідного фонду, що покинула окуповану територію. Працівники парку виїхали з окупованого Новоазовська. Новий офіс парку був створений у м. Урзуф у 2015 році. На превеликий жаль, національний парк страждає не лише від військових дій. Найцінніша частина парку із найбільшими в Європі колоніями рідкісних навколотовних птахів зазнала пошкоджень внаслідок «військових навчань» у самопроголошеній «ДНР». У результаті колонії птахів покинули територію НПП. Окупанти перетворили цю частину національного парку в центр незаконного рибного промислу (Більшість заповідних територій..., 2018).

Надзвичайною втратою також є окупація центральної адміністрації Українського степового природного заповідника (відділення «Хомутовський степ»), в якому зберігались архіви, гербарії, документація та бібліотека заповідника, починаючи з 1926 року. Завдяки цим матеріалам, заповідник лишився унікальною територією України, де моніторинг довкілля безперервно вівся впродовж майже 100 років. За неофіційними даними окупанти знищили всі ці інтелектуальні цінності (Більшість заповідних територій..., 2018).

Внаслідок постійних обстрілів та бойових дій, у зоні проведення АТО та ООС постійно виникають пожежі у природних екосистемах. Так, за даними Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів (Екологічний моніторинг в зоні АТО, 2022), від пожеж у Донецькій області постраждали: природний заповідник «Провальний степ», РЛП «Донецький кряж», НПП «Святі гори», заказники – «Альошкін

бугор», «Балка Плоська», «Білоріченський», «Волнухинський», «Ермусовий схил», «Обушок», «Знам'янський яр», «Нагольний кряж», «Нагольчанський», «Новозванівський», «Піщаний», «Урочище Мурзине», «Балка Скелева» та інші. Деякі об'єкти ПЗФ прямо пошкоджені обстрілами важкої артилерії – НПП «Святі гори», відділення Українського степового заповідника «Кальміуське», «Крейдова флора», РЛП «Донецький кряж», «Слав'янський курорт», заказники «Крейдене», «Білогорівський», «Перевальський» тощо. На території РЛП «Донецький кряж» є інформація про поховання загиблих під час боїв за Савур-Могилу (Лісова, 2017).

На превеликий жаль, пошкодження заповідних територій війною і їхня окупація призводять до прогресування негативних процесів. Наявність великої кількості вирв від розривів снарядів призвела не лише до фізичного знищення рослинності, а й до значного хімічного забруднення. Така зміна хімічних показників ґрунтів виявилася привабливою для низки агресивних рослин-інтродуцентів, що стало причиною їхнього значного поширення в зоні бойових дій, зокрема і в багатьох заповідних об'єктах.

Луганська область – одна із областей України, що містить найбільше територій, які знаходяться у природному стані. Близько половини її площі займають степи, заплави річок, крейдянні відслонення та ліси. Найдавніші заповідники тут були створені ще у 1928 році («Стрільцівський степ», «Провальський степ»). На момент окупації частини території Луганської області у 2014 році, в області функціонувало 195 територій та об'єктів природно-заповідного фонду загальною площею біля 85 000 га. 79 з них опинилися на окупованій території (20 300 га), що складає 23,8% площі ПЗФ Луганської області. З них 35 територій (73% всього окупованого ПЗФ) тим чи іншим чином постраждали від військових дій. Зокрема, майже всі ці об'єкти згоріли під час пожеж, викликаних військовими діями (Більшість заповідних територій..., 2018).

На підконтрольній території також є постраждалі від війни території та об'єкти ПЗФ. Загалом 35 об'єктів загальною площею 10 400 гектарів. Майже всі вони розміщені в заплавах лісах вздовж ріки Сіверський Донець. Враховуючи, що ця територія переважно

не розмінована і знаходиться вздовж лінії розмежування, уявити ліквідацію пошкоджень або попередження нових пошкоджень, поки важко. Ще низка територій ПЗФ північної частини Луганської області пошкоджена під час будівництва фортифікаційних споруд Збройних Сил України. У м. Станиця-Луганська, що також знаходиться у сірій зоні, розміщено адміністрацію Луганського природного заповідника (Більшість заповідних територій..., 2018).

Користуючись відсутністю реального контролю на території окремих заповідних об'єктів, у тому числі далеко від зони проведення АТО, розпочалась самовільна діяльність. Так, на території РЛП «Краматорський» самовільно розорано понад 100 га степових ділянок, у межах РЛП «Ізюмська лука» на Харківщині здійснюються масові рубки лісу, виявлено факти встановлення мисливських вишок та здійснення полювань (Лісова, 2017).

Другий етап знищення природно-заповідного фонду України російською федерацією розпочався із повномасштабним вторгненням російських військ в Україну 24 лютого 2022 року. Під цей удар потрапили території та об'єкти ПЗФ Житомирської, Київської, Сумської, Чернігівської, Харківської, Донецької, Луганської, Запорізької, Херсонської та Миколаївської областей. Реальний рівень шкоди об'єктам природно-заповідного фонду через війну оцінити не можливо. Адже в багатьох місцях тривають активні бойові дії, створюються численні обмеження для природоохоронної діяльності на тимчасово окупованих територіях. На території України повсюди є велика кількість ракет, що впали, а також нерозірваних боєприпасів, що представлятиме потенційну небезпеку як для людей, так і для навколишнього природного середовища, впродовж багатьох десятиліть. Природні екосистеми потерпають також через фортифікаційне будівництво, пошкодження їх вибухами, військовим транспортом, пожежами тощо (Збережемо природно-заповідний фонд України, 2022).

За офіційними даними профільного комітету з екологічної політики та природокористування Верховної Ради України, станом на 1 березня 2022 року агресор здійснював активні бойові дії на території 900 об'єктів природно-заповідного фонду площею 12406,6 км²

(1,24 млн га), що становить близько третини площі природно-заповідного фонду України. Під загрозою знищення знаходяться близько 200 територій Смарагдової мережі площею 2,9 млн га (Збережемо природно-заповідний фонд України, 2022).

Частина національних природних парків опинилася в зоні гуманітарної кризи. Деякі природоохоронні території позбавлені можливості отримати фінансування. Для прикладу в об'єктах природно-заповідного фонду, де є велике поголів'я диких тварин, зокрема біосферний заповідник Асканія-Нова (тут зібрані і живуть на волі різноманітні види тварин, деякі є в дуже обмеженій кількості в світовому масштабі, унікальні для всього світу), національні природні парки «Азово-Сиваський», «Джарилгацький», природний заповідник «Сланецький степ», а також Миколаївський, Київський та Харківський зоопарки на разі не мають змоги купувати корми тваринам. Нищівних наслідків зазнав регіональний ландшафтний парк у Дергачівському районі Харківської області «Фельдман-Екопарк». Основною складовою екопарку є зоопарк, в якому налічувалось близько 2000 тварин. На превеликий жаль в екстремальних умовах тварини гинуть не тільки від отриманих ушкоджень, а й від розриву серця. Тварини, які постійно перебувають на лінії вогню, відчувають постійний стрес, що негативно впливає на їх психічний стан і поведінку (Збережемо природно-заповідний фонд України, 2022).

Відповідно до I Протоколу Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, який стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів, прийнятого у 1977 році, від держав, які ведуть війну, вимагається захищати природне середовище від «масштабних, довготривалих і серйозних уражень», та забороняються методи чи засоби ведення війни, «які мають на меті або можуть призвести до заподіяння такої шкоди» (Медведева, 2015).

Річ про навколишнє середовище та розвиток проголошує, що війна за своєю суттю є загрозою для сталого розвитку. Тому держави поважають міжнародне право, що забезпечує захист довкілля під час збройного конфлікту, і, якщо необхідно, а також співпрацюють заради його подальшого розвитку. Військові дії РФ, безперечно, є невиправданим і неспровокованим актом агресії проти незалежної

і суверенної України, а також порушенням усіх існуючих норм міжнародного права щодо охорони природи (Балюк, Шомпол, 2015).

За нашими підрахунками внаслідок повномасштабного вторгнення російської армії в Україну після 24 лютого 2022 року, значних втрат і пошкоджень зазнало 23 великих за площею об'єкти ПЗФ загальнонаціонального значення (табл. 2). Серед яких 3 біосферні заповідники: Чорнобильський радіаційно-екологічний (226 964,7 га), «Асканія-Нова» імені Фрідріха Едуардовича Фальц-Фейна (33 307,6 га), Чорноморський біосферний заповідник (109 254,8 га); 2 природні заповідники: «Деревлянський» (30 873 га), Український степовий природний заповідник «Хомутовський степ» (1030,5 га) та 18 національних природних парків загальною площею понад 500 тис. га. Повністю у тимчасово окуповану зону потрапили національні природні парки Донецької області «Святі гори» та «Меотида». (Природно-заповідний фонд України. Карта, 2022). У зону бойових дій також потрапили близько 20 регіональних ландшафтних парків, сотні заказників, пам'яток природи та заповідних урочищ. Також від війни страждають тварини зоопарків міст Києва, Харкова, Миколаєва.

Таблиця 2

Основні об'єкти і території ПЗФ України, які постраждали від військової агресії російської федерації після повномасштабного вторгнення 24 лютого 2022 року

Назва об'єкту	Адміністративна область	Площа, га
Чорнобильський радіаційно-екологічний біосферний заповідник	Київська	226 964,7
Природний заповідний «Деревлянський»	Житомирська	30 873,0
НПП «Залісся»	Чернігівська	14 836,0
НПП «Мезинський»	Чернігівська	31 035,0
НПП «Ічнянський»	Чернігівська	9 665,8
НПП «Десняно-Старогутський»	Сумська	16 214,0
НПП «Гетьманський»	Сумська	23 360,0
НПП «Слобожанський»	Харківська	5 244,0
НПП «Дворічанський»	Харківська	3 131,2
НПП «Гомільшанські ліси»	Харківська	14 315,0

**Фундаментальні ментально-ціннісні відмінності українців і росіян
як підґрунтя їх цивілізаційного протистояння**

Закінчення таблиці 2

Назва об'єкту	Адміністративна область	Площа, га
НПП «Святі гори»	Донецька	40 590,0
НПП «Меотида»	Донецька	20 721,0
Український степовий природний заповідник «Хомутовський степ»	Донецька	1030,5
НПП «Великий луг»	Запорізька	16 756,0
НПП «Приазовський»	Запорізька	78 127,0
Біосферний заповідник «Асканія-Нова»	Херсонська	33 307,6
Чорноморський біосферний заповідник	Херсонська	109 254,8
НПП «Азов-Сиваський»	Херсонська	52 582,7
НПП «Олешківські піски»	Херсонська	11 671,0
НПП «Джарилгацький»	Херсонська	10 000,0
НПП «Білобережжя Святослава»	Херсонська	35 223,0
НПП «Нижньодніпровський»	Херсонська	80 177,8
НПП «Кам'яна Січ»	Херсонська	12 261,0

Джерело: складено авторами за: Природно-заповідний фонд України. Карта, 2022

Аналіз доступних інформаційних джерел, дозволив узагальнити та систематизувати відомості про вплив російсько-української війни на об'єкти і території ПЗФ України. За перший акт агресії, з лютого 2014 року, росія незаконно окупувала території близько 320 об'єктів ПЗФ загальною площею понад 302 тис. га. Зокрема, у Донецькій області під окупацію потрапило 25,2% ПЗФ (40 об'єктів площею 23 000 га), у Луганській області – 23,8% (79 об'єктів площею 20 300 га), в автономній республіці Крим – 100% ПЗФ півострова (понад 200 об'єктів загальною площею 258 707 га).

За другий акт агресії та повномасштабної війни проти України, з 24 лютого 2022 року, російська федерація повністю незаконно захопила усі території та об'єкти ПЗФ Донецької та Луганської областей. Також під окупацію потрапили 3 біосферні заповідники та 18 національних природних парків України у Київській, Сумській, Чернігівській, Харківській, Запорізькій та Херсонській областях. Загалом у лютому-березні місяцях 2022 року російська армія завдала шкоди ПЗФ України на площі близько 880,3 тис. га. Станом

на 19.03.2022 року росія незаконно контролює пів тисячі об'єктів і території ПЗФ України, загальною площею понад 1,2 млн га. Ключовою проблемою природоохоронного аспекту російсько-української війни є не лише незаконна окупація цінних природних ландшафтів нашої держави, але й тотальне їх знищення. Вже зафіксовано випадки мінування територій заповідних об'єктів, неконтрольованих вирубок лісів, знищення рідкісних видів флори і фауни тощо.

Література:

1. Авдошин І.В., Величко М.В., Кирилюк О.С.. До питання міжнародно-правової відповідальності росії внаслідок військового та іншого ворожого впливу на природне середовище України. Стратегія сталого розвитку у контексті екологічної безпеки. *Екологія. Людина. Суспільство* : матеріали XIX Міжнародної науково-практичної конференції. 2016. С. 143–144. https://ela.kpi.ua/bitstream/123456789/44730/1/EHS-19_2016_S3_p143-144.pdf (дата звернення: 30.03.2022).
2. Балюк Г.І., Шомпол О.А. Національні та міжнародно-правові проблеми регулювання охорони довкілля і забезпечення екологічної безпеки під час збройних конфліктів. *Адміністративне право і процес*. 2015. № 2(12). С. 142–158.
3. Більшість заповідних територій в АТО пошкоджено війною. *МБО «Екологія-Право-Людина»*. 2018. <http://epi.org.ua/environment/bilshist-zapovidnyh-terytorij-v-ato-poshkodzheno-vijnoyu> (дата звернення: 29.03.2022).
4. Екологічний моніторинг в зоні АТО. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України. Офіційний портал*. 2022. <https://mepr.gov.ua/timeline/Ekologichniy-monitoring-v-zoni-ATO.html> (дата звернення: 11.03.2022).
5. Збережемо природно-заповідний фонд України. *Верховна Рада України. Офіційний вебпортал*. 2022. <https://www.rada.gov.ua/news/razom/220659.html> (дата звернення: 19.03.2022).
6. Комітет Верховної Ради України з екологічної політики та природокористування. *Офіційне інтернет-представництво*. <https://komekolog.rada.gov.ua> (дата звернення: 21.03.2022).
7. Кравченко О., Василюк О., Войціховська А., Норенко К. Дослідження впливу військових дій на довкілля на Сході України. *Філософія*. 2015. № 2(134). С. 118–123.

8. Лісова Н. Вплив військових дій в Україні на екологічний стан території. *Наукові записки ТНПУ ім. В. Гнатюка. Серія: Географія*. 2017. № 2. С. 165–173. <http://geography.tnpu.edu.ua/wp-content/uploads/2018/02/27.pdf> (дата звернення: 15.03.2022).
9. Медведєва М.О. До питання про правові наслідки агресії РФ для довкілля України. *Актуальні проблеми міжнародних відносин*. 2015. № 12(1). С. 79–92. <http://journals.iir.kiev.ua/index.php/apmv/article/viewFile/2693/2397> (дата звернення: 12.03.2022).
10. Міністерство соціальної політики України. 2022. <https://www.msp.gov.ua> (дата звернення: 21.03.2022).
11. На межі виживання: знищення довкілля під час збройного конфлікту на сході України / А.Б. Блага, І.В. Загороднюк, Т.Р. Короткий та ін. ; за заг. редакцією А.П. Бущенка. *Українська Гельсінська спілка з прав людини*. 2017. <https://helsinki.org.ua/wp-content/uploads/2017/06/Na-mezhi-vyzhyvannya.pdf> (дата звернення: 28.03.2022).
12. Природно-заповідний фонд України. Карта. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. 2022. <https://wownature.in.ua/karta> (дата звернення: 02.04.2022).
13. Природно-заповідний фонд АР Крим у розрізі територіальних громад. 2020. <https://pzf.land.kiev.ua/pzf-obl-1.html> (дата звернення: 02.04.2022).
14. Російські війська продовжують нищити довкілля України: пожежами від бомбардувань вже пошкоджено майже 102 тис. га ландшафтів. *Міністерство захисту довкілля та природних ресурсів України*. <https://mepr.gov.ua/news/39077.html> (дата звернення: 25.03.2022).
15. Стан ПЗФ України станом на 2020 рік в розрізі адміністративних областей. 2021. https://drive.google.com/file/d/16SGdHbIGV_k4zMg4nNDTT-0I3IdfczqV/view (дата звернення: 07.03.2022).
16. Tara W. Prosecuting attacks that destroy the environment: Environmental crimes or humanitarian atrocities? *Georgetown International Environmental Law Review*. 2005. http://findarticles.com/p/articles/mi_qa3970/is_200507/ai_n14684873/pg_4 (дата звернення: 09.03.2022).
17. United Nations Office for the Coordination of Humanitarian Affairs. 2022. <https://www.unocha.org/about-ocha/ocha-leadership> (дата звернення: 19.03.2022).
18. Wyatt J. Law-making at the intersection of international environmental, humanitarian and criminal law: the issue of damage to the environment in international armed conflict. *Humanitarian debate: Law, policy, action. Environment*. 2010. № 92(879). С. 593–646.

ПРОБЛЕМА ВІДМІННОСТІ УКРАЇНСЬКОГО ТА РОСІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНИХ ТИПІВ В УКРАЇНСЬКІЙ ФІЛОСОФСЬКІЙ КУЛЬТУРІ ХІХ - ХХ СТ.

Поперечна Галина Антонівна,
кандидат філософських наук,
доцент кафедри філософії та суспільних наук,
Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка
ORCID: 0000-0003-2191-9908,
e-mail: poperechna.h.a.1982@gmail.com

Анотація

У статті здійснено спробу розкрити істотні риси українського та російського національних типів. Спираючись на маловідомі історико-філософські дослідження і порівнюючи викладені в них ідеї з фактами сьогоденних відносин між Росією і Україною, показано відмінності в організації способу життя обох народів, виборі цінностей, характері та спрямуванні ментальності загалом. З огляду на використання Росією у своїй загарбницькій політиці інституту православної церкви, значну увагу відведено розгляду специфічних особливостей православних вірувань українського і російського народів, які засвідчують відмінності їх релігійної культури. Проаналізовано історично сформовану єдність російської церкви і держави, розкрито ідейні засади міфу про вибраність російського народу, його історичну роль та зверхність щодо інших народів.

Ключові слова: український народ, російський народ, церква, православ'я, месіанізм, «руський мір»

В умовах повномасштабної війни, яку розв'язала російська федерація в Україні, важливо дати відсіч ворогові не лише на полі бою, але й на інформаційному фронті. В першу чергу це стосується усталених наративів, які допомагають їй виправдовувати свої беззаконні дії на сучасній міжнародній арені. Створивши міфологему

про унікальний, гуманний, мирний «русский мір» і його особливе покликання, Росія безцеремонно перекручує події і явища історико-культурного та суспільно-політичного життя, підводячи їх під основні смислові координати цієї ідеологеми. Суттєвим напрямком її політики є прагнення довести історичну єдність українського і російського народів, їх культурних та релігійних інтенцій, завдяки чому виправдати свої претензії на політичне, економічне й духовне керівництво Україною. Хоча питання відмінності українського і російського національних типів набирає своєї актуалізації не вперше (як-от, перша пол. XIX ст., перша чверть XX ст.), у цей доленосний для України момент воно має надзвичайно серйозне значення. Реалії війни показали справжні цінності «русского міра», характер і завдання російської армії та справжнє обличчя російського солдата. Відтак важливо показати, що все це не випадкові явища, а притаманні російській ментальності риси.

У процесі дослідження використовувалися загальнометодологічні принципи історико-філософського аналізу, соціокультурний та компаративний підхід для порівняння двох типів народностей в їх минулому і сучасному, герменевтичні засоби тлумачення текстів та метод категоріально-понятійного аналізу для окреслення змісту основних концептів. Важливим методологічним інструментарієм є принципи об'єктивності, єдності історичного і логічного, принцип взаємозв'язку.

Перші розвідки про відмінність українського і російського народів з'явилися ще на рубежі XVIII–XIX ст., коли на тлі національно-визвольних змагань народів Західної Європи, наполеонівських походів постала проблема необхідності осмислення особливостей буття українського народу та можливості обґрунтування його претензій на унікальність і окремішність. Її теоретичному осягненню передувала широка етнографічно-дослідницька й літературна діяльність свідомих представників українства того часу, які привернули увагу до народних звичаїв, побуту і культури. Проте, філософська рефлексія про український народ як історичну та етнічну реальність з'явилася лише в середині XIX ст., в контексті розробки української національної ідеї, зокрема, в творчості представників

Кирило-Мефодіївського товариства. Їх основні положення є одним із напрямків нашого сучасного дослідження. Окреслена проблема знову постала в центрі уваги українських інтелектуалів на тлі державотворчих процесів 1917–1920-х р. р. Зокрема, до її вирішення активно долучилися М. Грушевський, Д. Дорошенко, Д. Чижевський, Є. Маланюк, І. Лисяк-Рудницький та ін. Дослідженню особливостей історичного розвитку, мови, культури та релігійності українського народу і його відмінності від російського багато уваги приділяв І. Огієнко. Вивченню специфіки української ментальності займалися О. Кульчицький, В. Храмова, Є. Онацький. В радянські часи ця проблема була табуованою, а радянська влада робила все можливе, щоб стерти не лише відмінності українського народу, але і винищити його фізично. З досягненням незалежності і у зв'язку з національним відродженням питання відмінності цих народів викликало широкий інтерес. Істотний внесок у його розробку здійснили співробітники відділу української філософії НАН України ім. Григорія Сковороди, зокрема В. Горський, М. Лук, В. Лісовий, О. Забужко і ін. На сучасному етапі питання особливостей українського національного типу і його відмінності від північного сусіда залишається в центрі уваги багатьох мислителів, відтак складає один із важливих напрямків не лише історико-філософських досліджень, але і культурологічних, історичних, етнологічних та богословських студій. У цьому контексті заслуговують на увагу праці М. Рябчука, присвячені аналізу особливостей використання російською пропагандистською машиною міфологеми про один народ. Характеристиці української національної ідентичності та її співвідношення з російською присвячені праці І. Дзюби, Я. Грицака, О. Толочка і ін. Цікавими є і ідеї українського філософа та релігієзнавця Ю. Чорноморця, який спробував переосмислити дихотомію українського і російського православ'я в контексті постмодерної доби та виділити в ній нові відмінності і перспективи.

Серед сучасних історичних видань за кордоном широкий інтерес викликала робота російського емігранта В. Вульфа «Олг. Подорож через віки, або Анатомія російської душі», де автор крізь призму художньої форми змальовує стійкі, неперехідні впродовж століть

російські національні звичаї та психологічні риси. Окресленою проблемою зацікавилися і сучасні європейські науковці, зокрема, дослідник І. Нойман, автор праці «Росія та ідея Європи», характеризує підйом націоналізму в Росії і її відношення з Європою, звернувши увагу на відповідність російського образу України і політики щодо неї з боку Росії (Neumann, 2017, с. 2). Корисними в контексті нашої теми є також і дослідження А. Аржаковського, французького історика й богослова російського походження, який в поясненні витоків російсько-української війни спирається на ментальні відмінності обох народів. А. Аржаковський, хоча і критикує схему Карамзіна, яка лягла в основу всієї будівлі російської історії, все ж вбачає головну причину протистояння України і Росії в їх претензіях на спадщину Київської Русі (Аржаковський, 2015).

Мета і завдання: розкрити історико-філософське та національно-культурне підґрунтя осмислення відмінностей українського і російського національних типів і з'ясувати ступінь їх вираження у способі буття та культурі обох народів на сучасному етапі.

Теза про Україну і Росію як «єдиний історичний і духовний простір» (Путін, 2021) має тривалу передісторію і є частиною ширшої світоглядної матриці, яка визначає бачення росіянами довколишнього світу і свого місця в ньому. Як зазначає М. Рябчук: «Це бачення є сьогодні химерною сумішшю великодержавних амбіцій, цивілізаційного месіанізму, імперських ресентиментів та комплексів...» (Рябчук, 2017). Щоб зрозуміти це, мусимо взяти до уваги деякі історичні перипетії обох народів.

Після возз'єднання України з Росією, остання поступово почала обмежувати права і свободи українського громадянства, насаджувати свої порядки, ліквідувати автономні інституції, в результаті чого у другій половині XVIII століття Україна остаточно перетворилась на провінцію Російської імперії. «Московський уряд приклав усі старання до того, щоб по всій лінії винищити не лише будь-яку самостійність чи автономність України як країни, але й саме почуття своєї окремішності і людності» (Грушевський, 1994), зазначав свого часу М. Грушевський. Для об'єднання і встановлення єдиних порядків на всій території, імперія потребувала дієвої консолідуючої ідеї.

Така ідеологічна доктрина була сформульована царським міністром народної освіти графом С. Уваровим у так званій теорії офіційної народності. Згідно з нею російський народ є народом глибоко релігійним і відданим престолу, а самодержавність і православ'я становлять необхідну умову існування Росії. Під російським народом малося на увазі не самих росіян, а населення тогочасної імперії. Виражена у формулі «православ'я, самодержавність, народність», ця теорія лягла не лише в основу всієї політики Російської держави, але і стала її національним міфом. В неясному вигляді її використовує і сучасна Росія. З іншого боку, потрібна було ще й історичне підтвердження коренів та величі Росії. Це завдання було виконано М. Карамзіним, який зобразив історію російської держави від давніх слов'ян та Київської Русі. Вибудувана на таких ідея політика царського уряду не залишала шансів на будь-які претензії щодо окремішності українського народу.

Проте, перші спроби теоретичного осмислення його національного буття виникають у зв'язку з поширенням в українських суспільно-політичних колах першої половини ХІХ ст. ідей романтизму, особливо Й. Гердера. У слов'янських народів його ідеї асоціювалися з національним пробудженням, а в українських інтелектуалів викликали широкий інтерес до історії, мови, релігії, культури і творчості власного народу. В результаті досліджень у цьому напрямку з'явилася можливість говорити про унікальність та неповторність українського національного типу. На той час, в умовах остаточного поневолення України Російською імперією та заперечення нею будь-яких претензій на національне самовизначення, це був єдино можливий спосіб довести свою відмінність від росіян і обґрунтувати своє право називатися українцями.

Початки осмислення українства як самостійної філософської проблеми та відмінності українського і російського національних типів вже містяться в ідеології Кирило-Мефодіївського товариства (1845–1846 р.р.), зокрема в його програмному документі «Закон Божий (Книга буття українського народу)». Цей твір розкриває місце України в контексті релігійної історії людства. В контексті досліджуваної теми для нас вельми цікавими є кілька його моментів.

Передовсім, це неодноразове протиставлення принципів співжиття українського та російського народів: українець найбільш за все звик цінувати свободу і рівність, росіянин, навпаки, завжди хотів мати над собою пана, а на рівні держави – самодержавство (Костомаров, 1991). Іншим вкрай важливим положенням «Закону» є обґрунтування історичної ролі українців. Воно докорінно відрізняється від погляду російських інтелектуалів того часу на призначення свого народу. Суть цієї відмінності криється в розрізненні понять «месіанізм» та «місіанізм». Перший з них передбачає визнання «народу-богоносця» (на кшталт євреїв, що стали вибраним народом, носієм Божого заповіту), другий акцентує не на вибраності, а на місії народу, виконанні ним певного завдання. Ідея месіанства якраз і є притаманною для російської культури з її схильністю до розчнення індивідуального в загальному. Найповнішого вираження вона досягає в теологічно-політичній концепції «Москва – третій Рим». Сформульована православним ченцем Єлофеем (близько 1500 р.), ця концепція ґрунтується на погляді, що історія світового православ'я охоплює три основних періоди: перший Рим (столиця Римської імперії, знищена єретиками), другий Рим (Константинополь, знищений турками-мусульманами) і третій Рим (Москва) як духовний осередок православ'я. Четвертому ж Риму не бувати, – наголошував Філофей. У XIX ст. ідея Москви як третього Риму активно розроблялася російськими слов'янофілами, які були схильні вірити в особливу місію російського народу, ідеалізувати його віру, отожднювати російське з православним, а православне з християнським взагалі. Натомість в українській культурі, зокрема в програмних документах Кирило-Мефодіївського товариства, акцентується передовсім на рівності всіх народів перед Богом, кожен з яких йде своїм шляхом до спасіння. Тернистий шлях випадає слов'янам, але вони стануть на чолі оновлення людства. Україна відіграє в цьому особливу роль; їй належить розбудити інші народи: «І встане Україна з своєї могили, і знову озоветься до всіх братів своїх слов'ян, і почують крик її, і встане Слов'янщина...» (Костомаров, 1991). Згідно з викладеним у програмному документі погляду, українці аж ніяк не претендують на виключність та панування чи духовне керівництво

іншими народами. Навпаки, вони прагнуть зайняти рівноправне місце в сім'ї слов'ян. Таким чином, якщо росіяни акцентують на своїй обраності та виключності, то українці виходять з поваги і рівноправності народів.

Ґрунтовне дослідження відмінностей між зазначеними народами знаходимо у праці М. Костомарова «Дві руські народності» (1861 р.). Як історик і етнограф, вчений спробував у ній довести історичну самостійність українського народу і показати, що українці і росіяни – це два окремих національних типи, які відрізняються між собою вдачею, світоглядом, віруваннями, національним ідеалом тощо. Спираючись на історичні джерела, зокрема, стародавні літописи, мислитель стверджує, що українська народність існувала з глибокої давнини, в той час як про життя і долю великоруської народності історичних згадок немає (Костомаров, б. р.). Тим не менше, Московська держава запозичила назву «Русь», претендуючи на її спадкоємність і нехтуючи відмінностями між ними. Щоб довести право українського народу на свою самобутність і відмінність від російського, М. Костомаров приділяє значну увагу організації їх способу життя, розуміння та практичне співвідношення в них одиничного і загального. У зв'язку з цим він підкреслює, що українська суспільність з давніх-давен відзначалася розвитком особистої свободи і перевагою особистості над громадськістю, що завжди було виявом її демократичності. В Росії «особисту волю доти звужували, доки її не знищили» (Костомаров, б. р.), в результаті чого для росіянина головним стали обов'язок і відповідальність перед общиною, усім «міром». Останній виступає для нього абстрактним виявом загальної волі, яка поглинає самостійність індивідуума. Сутність великоруської громадської філософії така: «Вся громада віддає свою долю в руки того, хто заступає собою владу, кого над громадою поставив Бог, і, значить усі повинні йому коритися. Таким побитом, усе належить йому безумовно, як божому намісникові; звідси погляд, що все боже та царське. І перед царем, як перед Богом, усі рівні. А що Бог одного підносить, нагороджує, другого карає, принижуює, то так само діє й цар, що на землі виконує божу волю... Отим то народ, не нарікаючи, виносив на собі все, навіть і таке, що, здається,

переходило край людського терпцю, як, наприклад, душогубства Івана Грозного...» (Костомаров, б. р.). Саме на ідеї переважання загального над одиничним, політиці захоплення територій і асиміляції їх населення вибудовувалася московська монархія, поступово уніфікуючи суспільство і сакралізуючи єдиновладдя. (Костомаров, б. р.). На противагу росіянам, у суспільному житті українців головну роль відіграє не «мір», а громада – добровільне товариство людей, кожен з яких є незалежним і самостійним та добровільно виконує свої обов'язки, оскільки вони впливають з ідеї спільної безпеки і добра: «Бути за наймита якогось абстрактного розуміння про «мір», відповідати за іншого, не маючи до того жодної власної охоти, – до всього цього історія не привчила українського народу» (Костомаров, б. р.). Звідси в практичній поведінці українця переважає особиста воля та спільна згода, в росіянина – загальність і примусовість.

Викладені міркування М. Костомарова спонукають нас до ширшої рефлексії над історичними фактами суспільного життя російського громадянина. Росія споконвіку будувала типове патерналістське азіатське суспільство, в якому «один» – це ніщо, а «загал» – це все. Таким було і радянське суспільство, в якому не залишалося місця ні для прояву індивідуальності (однакова шкільна форма, єдиний розпорядок роботи, одноголосне схвалення рішень на партійних з'їздах тощо), ні права на національне самовизначення. Мимоволі згадуються слова радянської пісні: «Раньше думай о Родине, а потом о себе!». Всі ці ознаки набрали ще більш потворного вираження в російській дійсності ХХІ століття. Держава стала уособленням єдиного сакрального суб'єкта, в ім'я якого створюються міфи про її велич та духовність, першість та впливовість на світовій арені тощо. Для підтримки такого уявного образу працює ціла армія пропагандистів, приносяться численні жертви, чиниться насилля і т. д. Все, що не відповідає інтересам держави, не узгоджується з її політикою, оголошується ворожим або відсталим. У поведінці окремої людини воно виливається у бажання та обов'язку воювати за ці інтереси, навіть на території інших суверенних держав. Звернімо увагу хоча б на одну з озвучених причин вторгнення Росії в Україну – захист російської мови. Наскільки жалюгідним виглядає це рішення

з огляду на те, що в самій Росії немає жодної школи з українською мовою викладання, жодної української бібліотеки (єдину в Москві ліквідували у 2017 р.). Це при тому, що в Росії проживає близько 10 мільйонів українців! То чи варто дивуватись, що росіяни не хочуть / бояться виходити на мітинги, протестувати проти кривавої війни? Очевидно, що й досі, цей «мір», як спрут, поглинає особисту волю людини, паралізує її розум, не дає засумніватися в правильності рішень кремлівського «намісника».

Міркуючи над загальними основами суспільного життя обох народностей, М. Костомаров приходить до висновку, що їх відмінності спричинило різне розуміння і практичне застосування православ'я. Прийняте з одного джерела, воно набрало у них різних форм, зазначає вчений. Якщо в українців воно складало незалежну від місцевих особливостей політичного ладу корпорацію, то росіяни актуалізували закладену в ньому ідею монархізму: «воно (православ'я – Г.П.) оточило розуміння влади промінням верховного орудування світом із неба» (Костомаров, б. р.). Інакше кажучи, працюючи в тандемі з владою, православні священники взялись повсякчас освячувати її дії та рішення. Ця ідея мала величезне практичне значення, позаяк на місце звичаю ставила звернення до Бога, і цим сприяла зміцненню авторитету централізованої влади та скасуванню народного права. Московське духовенство завжди допомагало можновладцям у здійсненні їх намірів: світська влада спиралася на духовну, а духовна – на світську. Щоправда, ці взаємини не були рівноправними, позаяк остання повсякчас намагалась зберігати свою зверхність щодо церкви. В історії Росії є багато фактів, які засвідчують потурання церковними діями світським монархам та освячення ними вчинків, які суперечать канонам. При цьому російське православ'я зосереджується на зовнішніх формах релігійності, дотриманні обрядів та формул. Релігійність великоросів, зазначає М. Костомаров, звернена на «практичне виконання християнських чеснот, але внутрішньої побожності, пієтизму в них мало» (Костомаров, б. р.). На противагу російській, українська церква впродовж віків дбала передовсім про свою моральну вагу в суспільстві та визнавала авторитет народної думки; в релігійних питаннях українці завжди віддавали перевагу

не формі, а духу, у ставленні до інших вір та народів проявляли толерантність. Якщо говорити про релігійність, підкреслює вчений, то в релігійності українця часто поширене відчуття божої всеприсутності, прагнення до внутрішнього спілкування з Богом, міркування про Його волю щодо себе. Варто зазначити, що на ці особливості звертають увагу і інші дослідники, зокрема І. Огієнко. Він зазначає, що навіть за умов знищення самобутності і окремішності української церкви, «прислане в Україну чужоземне духовенство, не могло прямо насаджувати свої ідеї та цінності, а, хоча б частково, та все ж прилаштувалося до соціальних та духовних особливостей і запитів українського люду» (Огієнко, 1942). На те, що російська православна церква в сучасних умовах все більше набирає функціонального значення на ідеологічному фронті та виконує роль імперієстворюючого чинника, наголошує і Ю. Чорноморець. На його думку, якщо поведінка українського християнина корелюється в системі координат між законом і звичаєм, то православність росіянина зазвичай виражається в поклонінні ідеї, що веде до фанатичного захисту «свого» і боротьби з чужим (Чорноморець, 2021).

І дійсно, як показують реалії сьогодення, нерідко православ'я великоросів виражається у зверхньому відношенні до людей інших конфесій, а самі їх церковні порядки часто викликають здивування. Чого, наприклад, вартий напис у храмі на території Іпатіївського монастиря у Костромі: «Разговаривающим в церкви Бог посылает скорби!», чи роздача РПЦ російським військовим листівок із закликом стерти українську націю з лиця землі. Перевага букви, а не духу виражається і в тому, що серед великоросів є багато таких, які, будучи вихованими у строгій побожності, легко зрікалися своєї віри і ставали атеїстами (згадаймо революціонерів-різничинців!) та несамовитими критиками духовенства. Скільки радянських лідерів були вихованцями саме духовних семінарій, але, прийшовши до влади жорстоко знищували церкви і їх служителів, чинили беззаконня.

Прагнення московії підпорядкувати собі інші території та їх населення, а потім знищити їх самостійність, знайшло своє вираження не лише у нетерпимості до іншої віри, але і зверхньому ставленні до інших народів. М. Костомаров вважає, що певну роль у виробленні

такого погляду на себе відіграла татарська навала та звільнення від неї, бо: «ніхто так не пиндючиться, як визволений раб» (Костомаров, б. р.). На протигагу росіянам, українці сповнені духу терпимості та не схильні до національної пихи; їм не властива така риса, як мстивість. Якщо для українця на першому місці стоїть дух, то для росіян перевагу має тіло, причому в своєму прагненні створити величезне показне тіло, вони схильні до матеріалізму, зазначає М. Костомаров.

Всі ці риси знайшли своє відображення у творчості та побуті обох народів. Так, росіяни, звертає увагу мислитель, віддають перевагу пісням, в яких оспівується сила волі, внутрішня могутність; в них буває туга та задума, але нема тієї мрійливості, захоплення природою, які присутні в українських піснях. У цьому контексті є цікавим і спостереження соратника М. Костомарова П. Куліша. Спираючись на порівняльний аналіз українських та російських казок, він звертає увагу на те, що українець у перипетіях долі спирається, передовсім, на божественний промисел, в допомогу якого щиро вірить. Великорос же, надіється головним чином на прихильність і богатирство певної особи. Відтак, перший визнає вищість духовної сили, а другий – фізичної. Також очевидно відмінним є і фінал у казках обох народів. Український герой, пройшовши тернистий шлях випробувань, здобуває серця та прихильність людей, а російський, як правило, підкорює державу. Вся ця казкова уява, згідно мислителя, ґрунтується нарізних поняттях народу про людину (Куліш, 1994).

Відмінність у способі життя обох народів яскраво засвідчують родинні стосунки. В українських сім'ях панує право «кожному своє»; нерідко опіка батьків над дітьми вважається деспотизмом. Родинні стосунки не є основою для згоди і любові, а родичеві українець зазвичай менше пробаचाє, ніж чужому. Натомість в Росії життя окремої людини головним чином визначається загальним інтересом родини, виразником якого є батько або старший брат. В соціальних відносинах росіянина велику роль відіграють кровні зв'язки і свояцтво, підлабузницька прихильність нижчого до вищого. Все це якраз і створює сприятливий ґрунт для поширення ідеї особливого «міра»: «Прямування до тісного зв'язку частин, нівеляція особистих спонук під владою загальних, непорушна законність спільної волі,

висловлена немов розумінням тяжкої долі, сходяться в великоруському народі з єдністю життя сім'ї і нехтуванням особистої волі ідеєю "міра"» (Костомаров, б. р.). Цю жорстоку реальність диктату і сваволі старшого в сім'ї, вищого та сильнішого в соціумі яскраво зобразив В. Вульф у творі «Олг. Подорож через віки, або Анатомія російської душі» (Вульф, 2021), чим не тільки підтвердив спостереження М. Костомарова, але і показав, що ці риси усталені з часів формування Московського царства. Виходячи з цього, стає очевидним, що всі ті звірства, вчинені російськими окупантами в українських містах і селах аж ніяк не є випадковими явищами. Їх насилля щодо мирного і неозброєного населення – це право «раба», який раптово «став сильним» і відчув можливість безкарно принижувати і глумитися з тих, хто мав сміливість бути вільним. Його невдоволеність, цинізм і жорстокість – це невід'ємні атрибути такої людини, яка в конфуціанстві отримала назву «малої», або «низької».

На підставі розглянутих ознак організації суспільного життя, релігійності, цінностей, побуту і культури українського та російського народів є очевидною їх відмінність. Це добре розуміє кожен, хто називає себе українцем. Чи розуміє росіянин хибність твердження про єдиний народ? Очевидно, що так, проте воно є наріжним каменем у будові не тільки політики щодо України, але і буття самої Росії. З огляду на це вельми цікавою видається робота російського філософа-емігранта Г. Федотова «Чи буде існувати Росія?», написана в 20-х роках минулого століття. Переймаючись тогочасним станом Росії, він визнає, що «Націоналізм російський виражався головним чином у безцільному цькуванні малих народностей, в утисках їх законних духовних потреб», і що сама Росія в формі СРСР стає «беззмістовним географічним простором», в якому Україна та деякі інші союзні республіки «рвуться до незалежності» (Федотов, 2005). Проте, сповнений ідеєю збереження і відродження великої держави, філософ аналізує помилки її національної політики і дає конкретні поради для відродження її могутності. Так, він зазначає, що крім зростання національної великоросійської свідомості, звеличення своєї культури, історії, будівничих держави, майбутнє Росії залежить також і від правильного вирішення українського питання. Проблема

полягає в тому, щоб «не тільки втримати Україну в тілі Росії, але і вмістити українську культуру в культуру російську. Ми присутні при бурхливому і надзвичайно небезпечному для нас процесі: зародженні нової української національної свідомості, по суті, нової нації... Вбити її неможливо, але можна працювати над тим, щоб її самосвідомість утверджувала себе як особливу форму російської самосвідомості» (Федотов, 2005). Очевидно, що мова йде не лише про територію, а про національно-культурне поглинання. Для оборони російської ідеї і боротьби з українською самостійністю Г. Федотов пропонує конкретні заходи: вважати російськими київські літописи, мозаїки київських церков, українське бароко, київську Академію, українську пісню, таких письменників, як Т. Шевченко, М. Гоголь і т. д. Церква, культура та держава – три головні кити, на які повинні взяти на себе обов'язок виконання національної роботи. Наголошуючи на особливому покликанні Росії (Росія – не нація, а цілий світ), він закликає: «Ми повинні показати світу (після краху стількох імперій), що завдання Імперії, тобто наднаціональної держави, – вирішуване» (Федотов, 2005). Читаючи працю Г. Федотова і аналізуючи політику Росії щодо України за останніх 100 років, складається враження, що вона була і є настільною для радянських і сучасних російських лідерів. Хоча, беручи до уваги останні 30 років, слід додати: за цей час Росія істотно розширила свою діяльність у цьому напрямку. Можна погодитися з М. Рябчуком, що сучасна «братерська риторика» спрямована не так на українців, як на внутрішньо російського і західного споживача (Рябчук, 2017). Свідченням того, що її результати дають свої плоди, є ситуація з російськими солдатами, які вважали, що їх з квітами зустрічатиме українське населення, небажання деяких країн надати важке озброєння Україні, закрити над нею небо. Та найбільш вражаючим наслідком російської пропаганди стало рішення Папи Римського організувати так званий символічний акт примирення України і Росії у хресній ході, в час російсько-української війни, коли російські смертоносні ракети і бомби падають на українські міста і села та стирають з лиця землі школи, садочки, лікарні.

Висновки. З викладеного матеріалу цілком очевидно, що українці та росіяни – це два різних народи, які мають відмінну між собою

організацію суспільного життя та різний спосіб світосприйняття, що виражається в їх культурі, побуті, звичаях, цінностях, зрештою перспективою бачення майбутнього. Прагнення Росії переконати світ у любові до українського народу та допомогти йому є цинічним і служить ширмою, за якою вона намагається прикрити свою загарбницьку політику. Війна, яку розв'язала Росія, показує, що вона не може змиритися з українською державністю, з існуванням української нації, будь-якими проявами свободи і демократії, що їй необхідно знищити будь-які прояви української національної свідомості як таких, що перешкоджають її великодержавним планам і руйнують міф про її виключність з-поміж інших народів, про її духовність, могутність і непереможність.

Література:

1. Аржаковський А. Розбрат України з Росією: стратегія виходу з піке. Інтерв'ю телеканалу Нromadske. 24.04.2015 р. https://www.youtube.com/watch?v=5jE6y6_01nM (дата звернення: 26.04.2022).
2. Аржаковський А. Розбрат України з Росією: стратегія виходу з піке. Погляд з Європи. Харків : Віват, 2015. 256 с.
3. Вульф В. Олг. Путешествие через века, или Анатомия русской души. Электронная книга, 2021. <https://zlibraries.ru/text/kre9o2yww1849/2> (дата звернення: 17.04.2022).
4. Грушевський М. Духовна Україна. Київ : Либідь, 1994. 560 с.
5. Костомаров М. Дві руські народності. Ляйпціг : Друкарня К.Г. Редера, б. р. 111 с.
6. Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу). Київ : Либідь, 1991. 38 с. <http://litopys.org.ua/rizne/kmt02.htm> (дата звернення: 15.04.2022).
7. Куліш. Сказки и сказочники. Куліш П. Записки о Южной Руси. К. : Днипро, 1994. 719 с.
8. Огієнко І. Українська церква. В 2-х т. Т. 1. Прага : Видавництво Юрія Тищенка, 1942. 236 с.
9. Огієнко І. Українська церква. В 2-х т. Т. 2. Прага : Видавництво Юрія Тищенка, 1942. 224 с.
10. Путін В. Про історичну єдність росіян та українців. *Офіційний сайт Президента Росії*. 12.07.2021 р. <http://kremlin.ru/events/president/news/66182> (дата звернення: 15.04.2022).

11. Рябчук М. «Майже один народ». Особливості використання пропагандистської міфологеми в умовах неоголошеної війни. *Наукові записки ІПіЕНД ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2017. Вип. 5–6(91–92). https://ipien.gov.ua/wp-content/uploads/2018/07/riabchuk_maizhe.pdf (дата звернення: 20.04.2022).
12. Федотов Г.П. Будет ли существовать Россия? / Федотов Г.П. Судьба и грехи России : избр. ст. Москва : ДАРЪ, 2005. https://azbyka.ru/otechnik/Georgij_Fedotov/sudba-i-grehi-rossii/9 (дата звернення: 25.04.2022).
13. Чорноморець Ю. Українське та російське православ'я: необхідність «перезавантаження». *Релігійно-інформаційна служба України*. 15.11.2021. https://risu.ua/ukrajinske-ta-rosiyske-pravoslav-ya-neobhidnist-perezavantazhennya_n52264 (дата звернення: 26.04.2022).
14. Neumann Iver. Russia and Campbell D. J., Craig T. Organizations and the business environment. Routledge, Abingdon – New York, 2005.

МОВНИЙ ОБРАЗ РОСІЯНИНА В УКРАЇНСЬКІЙ ЛІНГВОКУЛЬТУРІ (НА МАТЕРІАЛІ ПАРЕМІЙ ТА АНЕКДОТІВ)

Піддубна Наталія Віталіївна,

доктор філологічних наук,

доцент кафедри української мови

Харківський національний педагогічний університет ім. Г.С. Сковороди

e-mail: piddubnan71@gmail.com

Анотація

У статті досліджуються засоби вербалізації національної ідентичності українців в українській мові, зокрема в пареміях й анекдотах, її протиставлення російській лінгвокультурі. У сприйнятті українцями росіян у народних анекдотах чітко простежується опозиція свій – чужий, для вербалізації якої використовуються відповідні лексичні маркери й мовні засоби порівняння, міжмовної омонімії, варваризми.

Ключові слова: вербалізація, національна ідентичність, українська мова, опозиція свій – чужий, паремія, анекдот, міжмовна омонімія, варваризм

Події останнього часу, а саме повномасштабне вторгнення Російської Федерації в Україну, розв'язання нею однієї з найбільш жакливих війн за всю історію не лише Європи, а й людства, спонукає дослідників різних галузей до переосмислення низки проблем, пов'язаних не тільки з історією, географією, соціологією, психологією, а й філологією, зокрема лінгвістикою. І це стосується як питання самостійності й повноцінності української мови як такої, що має давній розвиток, є сформованою на всіх лінгвальних рівнях системою, що забезпечує всі сфери функціонування суспільства, так і того, як засобами української мови зображається її самобутність, окремішність, як її носії вербалізують свою національну ідентичність, протиставляючи її представникам інших лінгвокультур, передовсім російській, що вперто, навіть попри численні дослідження, подекуди

заперечує сам факт існування і української нації, і української мови або ж зверхньо «дозволяє їй бути» як своїй чи то падчерці, чи то непокірній бідній молодшій родичці.

Така зверхність до українців часто висловлюється зі сторінок доволі серйозних російських видань, як наприклад, кілька разів перевиданого в Росії великими накладками навчального посібника «Введение в языкознание», авторами якого є Олександр Камчатнов і Наталія Ніколіна (Камчатнов, Николина, 2018, с. 199). У зазначеному підручнику заперечується статус української мови, що, на думку зазначених псевдонауковців, є наріччям російської мови, яка, відповідно, є єдиним представником східнослов'янської групи мов. Така точка зору базується на основі релігійного комплексу ідей Петра Флоренського, Сергія Булгакова, Олексія Лосева, штучно поєднаного з концепцією Вільгельма фон Гумбольдта та Олександра Потебні й ігнорує низку праць інших видатних російських дослідників, таких як Олексій Шахматов, Володимир Даль, Олексій Реформатський, Борис Головін, Микола Кондрашов, Олег Широков та ін. (Детальніше про це див: Космеда, 2020).

Не заперечують українську мову, однак зумисне піддають сумніву її давність і тяглість розвитку й деякі інші російські автори. Зокрема Г. Трубіцина, некоректно викладаючи свій погляд на місце і роль церковнослов'янizmів в українській мові, безпідставно й категорично вказує на те, що нібито нашвидкуруч створена українська мова відкидає церковнослов'янську лексику, ототожнюючи її з «москальськими» елементами, чим демонструє свій націоналізм, порівн. у наведеному мовою оригіналу поклику: «Жаль, что переводчики Н.В. Гоголя на спешно создаваемый украинский литературный язык не понимают, что, отвергая все «москальское», они отвергают мировую культуру, загоняя себя в узкие националистические рамки и подрывая православное мировоззрение множественными заимствованиями из польского, выросшего на католической почве» (Трубицина, Перед русским народом...).

Цілком підтримуємо думку Тетяни Космеди, яка справедливо зазначила: «Українська мова й факти, пов'язані з її розвитком, можна потрактовувати як лінгвістичну ідеологему. Тексти, у яких

обговорюються зазначені лінгво-політичні питання, – це «політичні тексти», підготовлені “на замовлення”» (Космеда, 2020, с. 133).

Намагаючись дотримувати принципу наукової об'єктивності, ми поставили за мету неупереджено дослідити, як же насправді сприймається «москальське» в українській лінгвокультурі, передовсім створюється мовний образ росіянина у фольклорних текстах, а саме пареміях та анекдотах.

Зауважимо, що самі російські дослідники цілком прихильно ставляться до подібного роду досліджень. Зокрема Олеся Орлова у центрі своєї наукової уваги поставила виявлення й опис структури концепту RUSSIA в американській картині світу на прикладі дискурсу американського видання «Newsweek», що, на її думку, є на часі. Науковиця зазначає: «Останнім часом все більше ускладнюється ситуація в міжнародних, міжетнічних відносинах, а оскільки в мові відображена національна ментальність, то видаються актуальними дослідження в галузі мови як виразника національних уявлень про світ і, зокрема, про інший народ. Такого роду знання дозволяють побачити себе, свою країну й одноплемінників очима іншої нації, передбачити багато конфліктів у відносинах двох націй і до певної міри попередити їх» (Орлова, 2007, с. 446). Таким чином, наша розвідка також є на часі, хоча навряд чи зазначена мовознавця, як і більшість росіян, дослухалися б до того, як же їхню державу й народ сприймають й українці, тим більше не намагалися б уникнути війни.

Як відомо, у фольклорі відображаються найдавніші, архетипові уявлення представників тієї чи тієї лінгвокультури про певний об'єкт чи явище, а «стійкі сполучення слів, прислів'я та приказки – це особливі одиниці мови, у яких записані вірування, світогляд та історія народу» (Маньковська, 2014, с. 90). Народні паремії про москалів (а саме така назва росіян була поширена в українській мові тривалий час як нейтральна, позбавлена негативної конотації) зафіксовані вже в перших десятиліттях XIX ст. О. Павловським, В. Смирницьким, М. Номисом.

Розгляньмо більш детально, які саме смисли актуалізовані в них для характеристики москалів-росіян на матеріалі «Галицько-руські народні приповідки», зібраних і, що важливо, фахово

прокоментованих Іваном Франком (Галицько-руські народні приповідки..., 2006). У цій праці зафіксована незначна кількість паремій з компонентом *московський*, *кацап* (ще одна поширена зневажлива назва росіян серед українців, яку, зокрема, фіксує і «Словарь української мови» Бориса Грінченка (Грінченко, 1958, с. 226), і «Словник української мови», порівн.: КАЦАП, а, чол., заст. у розм. Зневажлива назва росіянина (СУМ-11, IV, с. 123)), однак усі вони демонструють негативне сприйняття усього російського. Наприклад, одиниця *Дістав московське пожалуване* має таку дефініцію: «Іронічно, дістав буки або якусь тяжку кару» (Галицько-руські народні приповідки..., 2006, II, с. 554). Очевидно, у ній вербалізується насильницька поведінка росіян щодо українців-мешканців Галичини й актуалізуються смисли “покарання”, “несправедливість”. Подібне спостерігається і в пареміях *Пеня московська* – «Про всяку напасть» та *Попам’ятаеш московський місяць* – «Довго потямиш» (Галицько-руські народні приповідки..., 2006, II, с. 554).

І. Франко включив до своєї праці паремію *Кацап, канап кацапом, насе свині загалом, лупит шкіру назуром*, яку пояснює так: «Сміються з таких, хто називають себе москвофілами» (Галицько-руські народні приповідки..., 2006, с. 326). Фактично, це є дражнилка, скерована на тих, хто є прихильником російської політики в Галичині.

Далеко не повний реєстр паремій про москалів (кацапів) наявний у Вікіпедії (Вікіцитати: Українські прислів’я та приказки: москалі).

Одразу впадають в очі паремії, у яких вербалізуються риси характеру москаля і з актуалізацією відповідних смислів “набридливий”, “чванливий” (*Ти москаля в двері, а він у вікно лізе; Москаль ликом чваниться й кожному під ніс з ним пхається*), “бездушний”, “байдужий” (*Москаль на сльози не вдаря*), “нещирий”, “брехливий” (*Казав москаль право, та й збрехав браво*), “амбітний” (*У москаля на грош амуніції, на десять амбіції*), “хитрий”, що передається за допомогою порівнянь (*Москаль, як ворона, та хитріший за чорта*), такий, що прагне скрізь встановлювати свої порядки (*Москаль скрізь вдома, скрізь порядкує. І не гадає, що негоже тесати кілок на чужій голові*), учинити безлад і смуту (*Мутить, як у селі москаль*). Його внутрішня убогість поєднується з матеріальною, лексичними маркерами якої є лексеми *лапті*, *злидні* (*Чорзнащо в лаптях*,

та й то москаль; Москва на злиднях збудована, та й злиднями годована). Очевидно, що паремії відображають спосіб, у який росіянин вирішує матеріальні проблеми, а саме крадіжку чужого: «На вовка промовка, а москаль кобилу вкрав»; «Мабуть, Москаль тоді красти перестане, як чорт молитись Богу стане», у чому москаль ототожнюється з чортом: «Коли чорт та москаль що вкрави, то поминай як звали». По суті, він не лише ототожнюється з нечистою силою, а в перевершує її, порівн.: «Варив чорт з москалем пиво, та й солод у чорта пропав». Очевидно, що лексика, яка належить до різних, а то й протилежних лексико-семантичних парадигм (чорт – москаль) уможливило експресивність усього вислову. Саме на такий спосіб репрезентації виражальної сили вислову вказує Ю. Білодід, зауважуючи, що «добираючи лексику, яка належить до різних, часто непом'янутих лексико-тематичних груп, і створюючи з її допомогою яскраві стилістичні прийоми, автор досягає і збільшує експресивність тексту (її наростання підвищується залежно від ступеня віддаленості предметно-сміслових сфер), задає загальний іронічний тон усьому творові» (Білодід, 1981, с. 170).

Паремії передають ставлення українців до москаля як до чогось диявольського, ба більше, як до такого, що становить більшу небезпеку, що унаочнює, наприклад, зіставлення: «Одчорта одхристишся, а від москаля не відмолешся»; «Тату, тату, лізе чорт у хату» – «Дарма, аби не москаль».

У згустках народної мудрості, якими є паремії, з покоління в покоління передається застереження щодо товаришування з росіянином, таким чином омовлюючи нещирість, підступність як ментальні риси представників цієї нації, порівн.: «З москалем дружи, а камінь за пазухою держи».

В уявленнях українців, зафіксованих у паремійному фонді, доброта росіянина сприймається як нещира, якій не можна довіряти: «Хоч добрий чоловік, та москаль»; «Де ти бачив доброго москаля?!».

Прикметно, що народна мудрість вербалізує сумнів щодо приналежності росіян до слов'ян, якими, безперечно, є самі українці: «Пошкрябай москаля – і знайдеш там татарина».

М'яко кажучи, іронічним є й сприйняття росіян у народних анекдотах, де чітко простежується опозиція *свій – чужий*, стверджується

окремішність української нації, порівн.: *Берег Чорного моря. Відпочивають дві сім'ї – російська і українська. Їх маленькі – п'ятирічні – діти голяком бавляться у піску. Український хлопчик уважно розглядає російську дівчинку: «Казали мені батьки, що українці відрізняються від росіян, але щоб аж настільки!».*

У наведеному нижче анекдоті дихотомія *свій – чужий* передається через лексичні маркери *ми, українець, наш хлопець, ви, Україна*, з одного боку, і *мы, вы, росіянин, м@@@ль* (до речі, зазначений спосіб графічної передачі цього етноніма значно активізувався в сучасному інтернетпросторі з початком війни), *росія* (знову ж таки, спостерігається тенденція до написання цієї власної назви з малої літери, що, згідно з Українським правописом, є нормою щодо написання прізвищ (імен), ужитих зневажливо, як-от у словах *азефи, квіслінги* (Український правопис, 2019, с. 75) і тепер, очевидно, графічно передає зневажливе ставлення українців до держави-агресорки). Окрім цього, вербалізується і висміюється така риса росіян, як зверхність щодо інших націй, особливо української, їхнє намагання повсюдно продемонструвати свою так би мовити вищість, задержаність, і навпаки омовлюється терплячість, виваженість, кмітливість українців, здатних і на словах, і на ділі відстоювати свою гідність, порівн.: *Українець під час сніданку (кава, круасани, хліб, масло і джем) бачить росіянина, який, жуючи жвачку, сідає біля нього. Наш хлопець ігнорує його, але росіянин все одно першим починає розмову. Росіянин: Вот вы, украинцы, едите хлеб полностью? Українець: Звісно. Росіянин: А мы нет. В россии мы только едим мякоть. Корку мы собираем в специальный ящик, перерабатываем, превращаем в круассаны и затем продаем Украине. М@@@ль задоволено посміхається, в той час коли українець мовчки далі їсть свій сніданок. М@@@ль: Вы едите джем с хлебом? Українець: Звісно. М@@@ль: (пропускаючи жвачку крізь зуби) А мы нет. В россии мы едим только свежие фрукты, затем собираем кожуру, семечки и кочаны в специальный ящик, перерабатываем, превращаем в джем и продаем Украине. Українець мовчки ставить чашку з кавою на стіл: –А ви сексом займаєтесь в своїй росії? М@@@ль посміхаючись: – Конечно. Українець: А що ви робите з презервативом після використання? М@@@ль: Выбрасываем, конечно. Українець: А ми ні.*

В *Україні ми збираємо їх в спеціальну скриню, розплавляємо на жуйки продаємо в росію* (<http://ukr-anecdot.org/anecdot/v/view/1995/>).

Росіяни часто вербалізуються як недоумкуваті недоброзичливіці українців, порівн.: *У Росії дві біди – дураки і дороги. А в Україні три – дураки, дороги та Росія* або ж у такому:

Один раз у селі, де жили дід Панас і його онук, відкрили магазин для людоджерів. Зацікавлений онук зайшов туди в перший же день. Прийшовши додому, він запитав у діда:

– Діду, а чому там мозок польський по п'ять гривень кіло, молдавський по чотири, а москальський по сорок?

– У, який ти дурний! Знаєш, скільки москалів на цей кілограм треба?

Відповідно, в українських анекдотах, як і властиво цьому жанру, гіперболізовано омовлюється бажання жити без росіян, порівн.:

– Діду! Чули, москалі у космос полетіли!

– Що, всі?

– Та ні, тільки один!

– То чого ж ти тоді кричиш?

У значній частині анекдотів росіяни постають як вороги, яких треба виганяти з рідної землі, а то й знищувати. Особливо чітко це простежується в циклі «гуцульських» і «бандерівських» анекдотів, де опозиція свій – чужий вербально виражена лексемами *гуцул, бандерівець – москаль, кацап*.

Доволі часто такі анекдоти побудовані на мовній грі, заґрунтованій на міжмовній омонімії, в основі якої лежать омофони, як-от у наведених нижче прикладах, де комічність полягає в зіставленні українського прикметника *весела* й російського дієслова *висела*: *Ведуча концертну дивиться на сцені у програмку і здивовано оголошує: «Украинская народная песня «Висела писенька»»* або ж українського іменника *шабля* та російського жаргонного вигуку *ша, бля!*, який у грубій формі (лексичне вираження – *бля*, що є похідним редукованим від відомої російської обсцентної лексеми *блядь*) закликає до тиші: *А Ви знаете, що у москалів означає наше слово «шабля»? Це «Тихіше, панночко!»*.

Зауважмо, що для зображення мовлення москаля часто використовуються транслітерація й варваризми, порівн.: *До магазину заходить чоловік та й питає: «Таварищ, у вас есть лезвия для бритви?»*.

«Ні, нема», – відповідає продавець. Покупець пішов, касирка здивовано запитує продавця: «А чому ти йому сказав, що нема? Вони ж ось». «Він мене «товарищем» обізвав. Хай серпом бриється», – відповідає продавець.

У наведеному прикладі лексема-варваризм *товарищ*, що змінила своє ідеологічно-оцінне значення з позитивного на негативне й у свідомості українців є носієм комуністичної ідеології, у поєднанні з уживанням назви ще одного символу радянської епохи *серп* посилює експресивність усього анекдоту. Погоджуємося з Т. Космедою, яка зазначає, що такі слова «використовуються для підкреслення їх «чужоземності», для посилення негативної оцінки» (Космеда, 2000, с. 202).

В умовах російської воєнної агресії арсенал таких анекдотів поповнюється, російська мова як ідентифікатор росіянина сприймається украй негативно, власне, як і її носій. Загальне неприязнь до росіян приписується не лише людям, а й «націфікованим» предметам: *Якщо у львівському банкоматі обрати в меню російську мову, він виплуне картку з текстом: «Сиди без грошей, клятий москаль»* (Збірник українських анекдотів 4872: <https://rozdil.lviv.ua/anekdot/anekdot.php?id=4872>).

Для послідовного зображення недоумкуватого росіянина-ворога і його поведінки в новостворених анекдотах використовується міжмовна гетерофемія, що полягає в помилковій заміні певного слова близьким йому за звучанням, але не за змістом (Літературознавчий словник-довідник, 1997, с. 159–160). Наприклад, українська назва *Рудий ліс* у радіоактивній зоні Чорнобильської АЕС, у якій не можна вести ніяких земляних робіт, і її неправильний переклад російською як *рижий ліс* або *рыжая лисица*, наприклад:

- *Вань, пасматри в словаре, что эта такое они пишут «рудий лис»?*
- *Рыжая лисица.*
- *Водятся тут, чтоле? Ну ти копай, копай...*

Варто зазначити, що в анекдотах російське мовлення передається не лише для створення комічного ефекту, а й для засудження того, що здебільшого росіяни зневажливо ставляться до інших мов, уважаючи, що російська за статусом вища за інші мови. Таку псевдовищість

«великого и могучего» обстоюють багато росіян, навіть науковців. Зокрема Л. Комінч пише (цитуюємо мовою оригіналу): «Русский язык массово изучают многие народы мира, между тем как сами русские массово изучают только некоторые иностранные языки, притом, как правило, западноевропейские...» (Коминч, 1979, с. 91).

Загалом творці анекдотів завжди критикували зверхнє ставлення росіян до українців, зокрема за їхнє небажання говорити українською мовою навіть після тривалого перебування в Україні, тому в цьому жанрі мовлення самих росіян часто представлено як макаронічне. Зазначмо, що до вживання макаронічного мовлення з метою зобразити мовний портрет росіянина у віршованих анекдотах-співомовках часто вдавався наш відомий поет Степан Руданський (детальніше про це див: Космеда, Осіпова, Піддубна, 2015).

Із категоричним небажанням росіян вивчати нашу мову, їхніми вимогами до українців говорити «на общепонятном языке» не згодні українці-творці анекдотів. Тому виникають комічні сюжети, у яких росіянин за зневажливе ставлення до української мови, небажання її вивчати покарааний:

– Шановний, не пийте воду з цього ставка, туди лайно з всього села стікає.

– Што ви гаваріте? Гаваріте на рускі, я вас не панімаю.

– Я кажу двома руками черпай!

Прикметно, що українська пареміологія постійно поповнюється новими одиницями, у яких відображається негативний образ росіянина, зокрема тих, що репрезентують комунікативний жанр прокляття. Як приклад наведемо допис, зроблений у Facebook, відомим українським мовознавцем А. Нелюбою, який зафіксував «низку примовок, що в майбутньому можуть стати найстрашнішими прокляттями (і без матюків)» (Нелюба, 2022, <https://www.facebook.com/anatoliy.nelyuba>) паремії-прокльони, що базуються на негативній оцінці злочинної діяльності росіян під час російсько-української війни, яка триває зараз і де лексема *москаль* по суті виступає негативно насиченою експресемою: порівн.: *Щоб ти москалем уродився; Дід у тебе москалем був, і ти недалеко від нього стрибнув; Щоб тобі ого-род москаль орав; Хай тобі на ніч москаль каже «На добраніч».*

Отже, проведені спостереження над зображенням росіянина в українському паремійному фонді й анекдотах засвідчують, що він вербалізується як мінімум критично, переважно вкрай негативно.

Для омовлення такого сприйняття в пареміях й анекдотах використовується значний арсенал мовних засобів, зокрема порівняння, зіставлення, мовна гра, заґрунтована на міжмовній омонімії, варіанти тощо.

По суті, малі жанри фольклору у сконцентрованому, згущеному вигляді засвідчують різну ментальність і світогляд українців і росіян, що підтверджує їхню окремішність, виявляє кардинальні відмінності в національній ментальності, вербалізує неоднакове, а подекуди й протилежне сприйняття дійсності.

Усна народна творчість заперечує заідеологізовану тезу про єдність українців з росіянами а порівняння у фольклорі росіянина з чортами як представниками протилежної до Бога сили ставить під сумнів їх сприйняття в українській лінгвокультурі як людей з честю й гідністю взагалі.

Література:

1. Білодід Ю.І. Засоби іронії у сучасному політичному романі. *Мовознавство*. 1981. № 4. С. 71–73.
2. Вікіцитати: Українські прислів'я та приказки: москалі. URL: https://uk.wikiquote.org/wiki/%D0%A3%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D1%96_%D0%BD%D0%B0%D1%80%D0%BE%D0%B4%D0%BD%D1%96_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D1%81%D0%BB%D1%96%D0%B2%27%D1%8F_%D1%82%D0%B0_%D0%BF%D1%80%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D0%B7%D0%BA%D0%B8:_%D0%BC%D0%BE%D1%81%D0%BA%D0%B0%D0%BB%D1%96
3. Галицько-руські народні приповідки. У 3 т. Зібрав, упорядкував і пояснив Др. Іван Франко. Львів : Друкарня наук. т-ва ім. Шевченка, 1910.
4. Грінченко Б.Д. Словарь української мови. У 4 т. Київ : Вид-во Академії наук Української РСР, 1958. Том 2.
5. Камчатнов А.М., Николина Н.А. Введение в языкознание. Москва : Флинта; Наука, 2018.
6. Коминч Л. К сопоставительному методу изучения лексической сочетаемости. *Россика*. 1979. Zeszyt X. С. 90–98.

7. Космеда Т.А., Осіпова Т.Ф., Піддубна Н.В. Степан Руданський: феномен моделювання «живого» мовлення українців. Харків-Познань-Дрогобич : Коло, 2015.
8. Космеда Т. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики: формування і розвиток категорії оцінки : монографія. Львів : ЛНУ ім. Івана Франка, 2000.
9. Космеда Т. Рецепція статусу українського язика в російському язикознанні: миф і реальность. *Slavia Centralis*. NR 1. Glavni in odgovorni urednik / editor-in-chief Marko Jesenšek (Univerza v Mariboru – University of Maribor, SLO). 2020. С. 126–135.
10. Літературознавчий словник-довідник. Київ : ВЦ «Академія», 1997.
11. Маньковска Г. Женщина в пословицах, поговорках и фразеологизмах польского и русского языков. *Słowo. Tekst. Czas. Frazeologia w idiolekcie Isystemach języków słowiańskich (W 200 rocznicę urodzin Tarasa Szewczenki)*. Szczecin – Greifswald, 2014. С. 90–100.
12. Нелюба А. URL: <https://www.facebook.com/anatoliy.nelyuba> (дата звернення: 05.04.2022).
13. Орлова О.Г. Россия. Антология концептов. Москва : Гнозис, 2007. С. 446–458.
14. Словник української мови: в 11 т. / редкол.: акад. І. К. Білодід та ін. Київ : Наук. думка, 1978–1988.
15. Трубицына Г.И. Перед русским народом стоит задача сохранить церковнославянский язык как язык богослужения. О Проекте документа «Церковнославянский язык в жизни Русской Православной Церкви XXI века». URL: <http://www.pravoslavie.ru/48846.html> (дата звернення: 25.06.2018).
16. Український правопис, 2019. Київ : Наукова думка, 2019.

ВІЙНА ПРОТИ УКРАЇНЦІВ У КОГНІТИВНОМУ ПРОСТОРІ В ІМПЕРСЬКУ ЕПОХУ: ЛІНІЇ РОЗЛАМУ

Скакальська Ірина Богданівна,
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри Кременецької обласної
гуманітарно-педагогічної академії імені Тараса Шевченка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8705-7971>

Анотація

У публікації авторка в історичному дискурсі проаналізувала когнітивну війну в часи імперської Росії, яка велася століттями проти українців. Російське самодержавство продукувало ідеї великодержавного шовінізму, неповноцінності інших народів порівняно з російським народом. Розглянуто складові інструменти когнітивної війни: підміна понять і смислів, заборона власної назви українців на малорос, насадження чужої історії, мови і релігії, знищення інтелігенції та історичної пам'яті етносу. Показано «лінії розламу» між українцями та росіянами.

Ключові слова: українці, когнітивна війна, суспільна свідомість, ідеологія, мова, історія, культура, релігія, інтелігенція

Війна – це погано, а рабство ще гірше...
У. Черчілль

У період активної фази українсько-російської війни 2014–2022 рр. спостерігаємо з якою ненавистю вороги знищують українські міста, пам'ятки архітектури, заклади культури та освіти, тисячі цивільних українців, над якими знущаються, яких гвалтують, грабують і вбивають. Після такого залишається процитувати фразу: «Carthago delenda est, Карфаген має бути зруйнований». Це висловлювання пережило віки і стосується повного знищення окупанта.

Збройна агресія Росії стала продовженням політики держави, яка століттями нищила різними методами все українське у рамках

імперського самодержавства. Агресором велася спланована когнітивна війна супроти українців. Когнітивна війна – це ураження свідомості. Вона стосувалася підміни понять, запровадженні нових смислів, також відбувалося «знищення» української мови, історії, культури та пропагуванні «руського мира». Пропаганда намагалась досягнути того, щоб людина думала як потрібно імперії. Завдяки новітнім технологіям у XXI ст. когнітивна війна вийшла на новий рівень. Вона застосовує переваги Інтернету і соціальних мереж. Когнітивна війна вона не така помітна, але має більші наслідки, оскільки стосується основ духовності суспільства. Ідеться про історичну пам'ять, релігійну сферу та національну ідею. Завдяки смислової війні супротивнику вдається підкорити суспільство не вдаючись до відвертої сили чи примусу.

У когнітивній війні віками пропагувалася єдність «братніх народів», Москва активно поширювала такі наративи і зараз під час відкритої війни стало реальним для українців подолання «спільного минулого». Парадоксально, але в Україні найбільших обстрілів і знищення зазнали російськомовні міста.

Теперішня війна оголила і показала «лінії розламу» між українцями та росіянами. Яскравим прикладом є те, коли сестра з України дотелефонувалася до рідного брата в Росію, сказала, що війна і жахіття. Він сказав, що ніякої війни немає, щоб вона більше не дзвонила, бо до нього за такі дзвінки прийдуть в дім і його застрелять. Таким чином, чимало українців стикалися із ситуацією, коли близькі російські родичі відмовляються вірити в те, що Росія напала на Україну.

Когнітивна війна може вестись за допомогою різноманітних векторів і засобів. Такий вид війни – це війна світоглядів, концепцій минулого, ідентичностей. Її суть закладено у твори літератури, мистецтва і культури, в політичну пропаганду, в моделі освіти, в наукові доктрини і бачення світу. Найбільше посягань зазнає українська історія, яку нахабно привласнювала та перекручувала Москва. Як зазначає український історик В. Сергійчук, що «у дія наших північно-східних сусідів стосовно українців бачимо природжену ознаку нахабно привласнювати створене чужою працею. А такі вчинки можна оцінювати однозначно: чужий до чужого по чуже...»

(Сергійчук, 2022). Упродовж перебування українців в складі Російської імперії відбувалося знищення історичної пам'яті народу, зміна назви етносу, заборона мови та перекручування історії.

Як наслідок Української національної революції XVII ст. під проводом Б. Хмельницького стала поява на політичній карті Європи – Української козацької держави. У пошуках союзників держава українців перейшла під протекторат Московського царства, сподіваючись знайти підтримку, а дарма. Московський уряд з перших же днів намагався змінити політику протекторату на політику підкорення української території. З метою реалізації таких задумів Москва нав'язала українцям інститут царських воєвод, які в порушення союзних угод з Україною починають активно втручатися у справи української адміністрації і суду (Ларченко, 1997). Здобутки Козацької революції поступово знищувалися російським самодержавством, найперше це відобразилося на українській самосвідомості, прагненнях до волі та національній культурі.

Користуючись бездержавністю нашого народу, московські самодержці починають поступово прибирати до своїх рук усі цивілізаційні досягнення українства. Прикладом когнітивної війни стала зміна назви Московського царства. Московська держава отримала назву «Російська імперія» в 1721 р. Відбулася смислова зміна понять, яку схвально «проковтнули» піддані. Як зазначає професор В. Сергійчук, що Петро I наказав змінити назву своєї держави на Росію, що було однозвучним з терміном Русь. Тобто, москвини, прийшовши на чужу для них територію й оголосили все чуже для них українське своїм – русским, яке легко сприймається замість руського – справжнього українського. Мало того, українська еліта опиняється в Московії, насамперед, вона русифікується (Сергійчук, 2022). Крім того, вона переймає московську політичну ідеологію. Так відбувалася зміна у свідомості українців, тобто внаслідок когнітивної війни.

Також для підтвердження її проявів процитуємо приклад історика С. Плохія про процес інкорпорації українських земель вже за часів Катерини II, який відбувався без опору з боку українців. Так, «процес асиміляції Гетьманщини... зайняв 20 років. Перехід відбувся поступово, без нових повстань або створення нових мучеників

за справу української автономії. Цей процес проходив за підтримки численних вихідців з Гетьманщини, які сприймали інтеграцію до складу імперії як позитивне явище» (Плохій, 2018, с. 186). У час доби Просвітництва російська влада вдало підмінила поняття, оскільки, під гаслами змін в імперії в душі Доби Розуму – ліквідувала залишки української автономії без всіякого супротиву. Війна символів перемагає мовчазно і без кровопролиття. Як бачимо, що «Унаслідок добре продуманої політики відбувалося інтегрування еліти до імперського організму» (У кігтях..., 2016).

Слушно підмічено й те, що Гетьманщина стала майданчиком для двох різних тенденцій. Одна з них пов'язана з назвою «Україна» і стала основою для формування української самосвідомості. Інша пов'язана з Малоросією і тут виникла традиція розглядати Україну як «меншу Росію», а вже українців – як частину більшої російської нації (Плохій, 2018, с. 167). Такі імперські традиції пережили XIX, XX століття і взяті для пропаганди путінським режимом.

Найбільше когнітивна війна самодержавства була спрямована проти української мови, як основи національної ідентичності. Російська імперія прагнула знищити колективну пам'ять українців, їхню мову як її засадничий елемент, культуру, довести те, що «малороси (українці) це ті ж самі великороси (росіяни)». Поневолювачі добре розуміли, як організувати переслідування мови, при цьому вказуючи, що українська мова, це зіпсована полонізмами російська. Така ідіома століттями нав'язувалась українському народу. Боротьба проти української мови розпочалася ще у другій половині XVII ст., коли Києво-Печерській лаврі було заборонено без попереднього узгодження з московським патріархом, видавати богослужбові книги, а на книги Петра Могили, Кирила Ставровецького, Іоанікія Галятовського, Сильвестра Косова, Лазаря Барановича накладено «прокляття й анафему» (1690 р.). У наступному столітті наступ на українську мову ще більше посилювався (Поліщук, 2015, с. 219).

Українська мова була офіційно заборонена ще двічі під час ліберальних реформ Олександра II. Практично, це мало призвести до цілковитої асиміляції й розчинення українства у панівній великоросійській нації. Валуєвський циркуляр 1863 року та Емський указ

1876 р. виступають як інструменти когнітивної війни російського самодержавства, спрямованої на посилення національного та духовного гноблення українського народу.

У когнітивній війні російське самодержавство використовувало релігію та духовність українців. І починалося все це робитися з підпорядкування в XVII столітті української церкви Москві, що поступово змінювало її характер, відривало від українського життя і перетворювало у знаряддя великоросійської пропаганди (Війни інформаційної..., 2021, с. 308).

Когнітивна війна найбільше торкалася історичного минулого обох народів. Вона впроваджувалася завдяки історіографічній схемі російської історії, яка була сформульована Н. Карамзіним і С. Соловйовим та послідовно насаджувалась через шкільні й університетські підручники в голови підданих російського царя (Гирич, 2015). Мало того, ця історія нещадно грабувалася і привласнювалася музеями імперії. Так, значних масштабів експортування культурних цінностей з України набуло з кінця XVIII – початку XIX століття, коли були вивезені скарби скіфських курганів, давньослов'янські та давньоруські старожитності. «Таким чином Україна позбавлялася якраз того, що дає її народові національне обличчя, губила свої скарби, губила назавше», – зазначав на початку XX ст. відомий етнограф, археолог, один із хранителів національної старовини М. Біляшівський (Кот, 2020). Маніпуляції з історією тривали постійно, про українські корені російські історики склали фантастичні вигадки. Все це було спрямоване на винищення українства і проявилось у теперішній денацифікації, з доктриною якої 24 лютого прийшли путінські війська в Україну.

Для того, щоб боротися супроти когнітивної війни, українській еліті необхідно було добитися національного визволення та звільнитися від силоміць-добровільного засвоєння постулатів шовіністичної російської національної ідеї. Розпочали це ще В. Капніст, Т. Шевченко, П. Куліш і М. Костомаров, а остаточно довершив Михайло Грушевський своєю «Історією України-Руси» (Гирич, 2015). Так, учасники Кирило-Мефодіївського братства виступали за перетворення імперії на федерацію рівноправних слов'янських республік, одною з яких

мала стати Україна. Після таємного слідства російські урядовці представили прагнення братства як «об'єднання усіх слов'ян» під скіпетром царя (Плохій, 2018, с. 214–215). Саме таку інформацію запропонували суспільству, а справжню програму тримали в таємниці, фальшуючи ідеї української інтелігенції, яка створила політичну програму боротьби. Як би не старалося самодержавство, а вірші Тараса Шевченка, як активного учасника братства, сприяли формуванню національної свідомості, попри когнітивну війну самодержавства.

Після ліквідації Кирило-Мефодіївського товариства в Україні розгорнувся громадівський рух. Царат зрозумівши українську спрямованість руху, розгорнув проти нього пропагандистську антикампанію, звинувачуючи його представників не лише в «українофільстві», а й в «малоросійському сепаратизмі» та пропаганді соціалістичних ідей. Поліція перешкоджала розгортанню громадівського руху за межами культурно-освітньої сфери (Реєнт, 2016, с. 89).

Наступні «лінії розламу» мали місце в період революції 1905 року, яка була незавершеною, але українцям була повернена їхня рідна мова, почала виходити україномовна періодика і вони створили осередки товариства «Просвіта» по всій Україні. Проте, доба імперської реакції знову «пригальмувала» здобутки українців і запустила когнітивну війну.

На прикладі довгого імперського періоду ми побачили, що українська інтелектуальна еліта виявилася загалом не завжди готовою до складної боротьби з російськими когнітивними атаками. Проте, «лінії розламу» між українцями та росіянами все таки були. Представники Кирило-Мефодіївського товариства, громадівського руху, Братства тарасівців, зуміли заявити про українську мову, культуру і національну ідентичність народу.

Президент РФ В. Путін не перестав твердити, що Україна – це «історичне непорозуміння», а українці – це ті самі росіяни. Про це, зокрема, він заявив 18 березня 2015 р., «відзначаючи» річницю анексії Криму. Це підтвердили представники російського наукового середовища, зокрема, що «українська мова – діалект великої російської мови», а Київська Русь і Росія – це тотожні поняття (Поліщук, 2015). Це є підтвердженням когнітивної війни, яка переросла сьогодні

у повномасштабне вторгнення агресора, а її початки були закладені російським самодержавством.

За нашими спостереженнями, саме так звані «чужі смисли» в російсько-українській когнітивній війні мають найбільш агресивний характер. Якщо брати до уваги імперський період, то це нав'язування українцям меншовартості як нації, тема малоросійства, заборона мови, фальсифікація історії України. Поширеним випадком сучасної російської інформаційної інтервенції за допомогою чужих смислів є нав'язування міфологізованих символів Другої світової війни, наприклад, під лозунгами «Деды воевали», але це буде вже інше дослідження.

Зараз Україна має унікальний історичний шанс перемогти РФ й остаточно вирватися з-під її впливу – економічного, культурного, цивілізаційного, покласти край когнітивній війні. Українці вже зрозуміли, після страхітливих картинок із звільненої Бучі, Гостомеля, Ірпеня, Бородянки, також вокзалу з Краматорська, одну фундаментальну річ, що там де існує «руській мир», немає місця для жодного українського вільного світу. Історію пишуть переможці. Це буде історія європейської України.

З непохитною вірою у Перемогу України!

Література:

1. Війни інформаційної епохи: міждисциплінарний дискурс : монографія / за ред. В.А. Кротюка. Харків : ФОП Федорко М.Ю., 2021.
2. Гирич І. «Русский мір»: від концепту «Москва – третій Рим» до рашизму. *Громадський простір*. 2015. <https://www.prostir.ua/?blogs=russkij-mir-vid-kontseptu-moskva-tretij-rym-do-rashyzmu> (дата звернення 05.04.2022).
3. Кот С. Як Росія привласнювала культурну спадщину України: з історії пограбування і вивезення. *День*. 2020. № 113–114.
4. Ларченко В. Ліквідація політичної автономії Гетьманщини. 1997. <http://surl.li/bszuf> (дата звернення: 30.03.2022).
5. Плохій С. Брама Європи. Харків, 2018.
6. Поліщук Ю. Мовна політика Російської влади в Україні (кін. XVIII – сер. XIX ст.ст.). *Наукові записки ІПіЕНД ім. І. Кураса НАН України*. 2015. Вип.4. <http://surl.li/bszvх> (дата звернення: 05.04. 2022).

7. Сергійчук В. Як росіяни привласнюють собі чуже ім'я, чужу історію, чужу землю. *УКРІНФОРМ*. 2022. <http://sur.li/bszwl> (дата звернення: 08.04.2022).
8. Реєнт О. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.). Київ, 2016.
9. У кігтях двоголавих орлів. Творення модерної нації. Україна під скіпетрами Романових і Габсбургів / керівник проекту В. Столяренко. Харків, 2016.

КОНЦЕПЦІЯ «БРАТСЬКИХ НАРОДІВ» ЯК СПРОБА «ПОВОРОТУ» ІСТОРИЧНОГО ЧАСУ

Гончаров Олександр Андрійович,
аспірант I курсу навчання,
Харківський національний педагогічний університет
імені Г.С. Сковороди
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7270-1453>

Анотація

«Братські народи». Ззовні, на перший погляд, здається звичайним словосполученням, яке не несе негативного окрасу, проте за цим терміном криються столітні ідеї. Своїм корінням, у контексті українсько-російських відносин, словосполучення переплітається з розвитком уявлень про давньоруську народність, з неї черпає і аргументацію, і легітимацію. Мета цієї статті є прояснити ґенезу концепту «братські народи», у якій ми вбачаємо спробу «повороту» історичного часу та намагання змінити горизонти майбутнього у контексті відносин між Україною та Росією. У той же час, ми не піддаємо критиці саму гіпотезу давньоруської народності та не розглядаємо детально всю історіографію питання. Цим темам присвячені окремі монографії та окремі статті. У полі нашого інтересу та пошуку ключові віхи розвитку ідей, пов'язаних безпосередньо з нашою темою.

Ключові слова: *«братські народи», давньоруська народність, ідея загальноросійського народу, поворот історичного часу, горизонти майбутнього*

Однією з відправних точок для розвитку науки є переосмислення звичаєвої картини світу, коли піддається сумнівам те, що всім здається зрозумілим. Сократ починає свій шлях з питання «що таке мудрість?». Всі чули це слово, використовували на практиці, проте цілісне несуперечливе уявлення та визначення Сократу прийшлося шукати. Тоді сформувалось одне з найважливіших завдань мислячих – піддавати сумнівам звичне. Цього вимагала раціональність. Цього ж вона продовжує вимагати.

Словосполучення «братські народи» у контексті українсько-російських відносин імпліцитно присутнє у різних сферах, як у наративах політиків, так і у свідомості громадян тієї чи іншої країни, окремих регіонів, особливо у старших поколінь. Воно нерозривно пов'язано зі спільною історією України та Росії за часів імперії та за радянської доби, і для певних політичних сил даний конструкт виступає інструментом маніпуляцій, виправданням політичних актів та аргументацією для геополітичних амбіцій. Окрім того, ідея про «братські народи» є спробою повернути історичний час та змінити горизонти очікування майбутнього в Україні, про що детальніше йтиме мова у цій статті.

Метою цієї статті є прослідкувати за генезою ідеї «братських народів» у контексті українсько-російських відносин і встановити, у чому вбачається спроба «повороту» історичного часу і вплив його на горизонти майбутнього.

Так як «братські народи» є похідним словосполученням від концепції давньоруської народності та загальноросійської ідеї, формувалась згідно з метою наступна література.

Для розуміння поняття «давньоруська народність» та історіографії питання було виділено дві праці Н.М. Юсової: «Давньоросійської народності концепція», яка написана для Енциклопедії історії України при НАН України, розкриває кратко та лаконічно історіографію питання; та «Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історіографії» – стаття, надрукована для Українського історичного журналу.

Неабиякий вплив на нас справила праця Д. Вояковського «Ментальні кордони в Європі без кордонів». Окрім пізнавального основного матеріалу, нас зацікавив окремих розділ «Бути в межах Європи – український виклик», де автор розбирає існуючі в українському дискурсі концепції народності та в рамках яких проєктив українці усвідомлюють себе. У цьому ж контексті здається влучною стаття А.І. Міллера «Дуалізм ідентичностей на Україні».

Окрім цього, у рамках дослідження були використані твори Уварова С.С., міністра народної освіти Російської імперії у 1833–1849 рр., Ф. Прокоповича, ректора Київської академії

з 1710 по 1716 роки і головного ідеолога Російської імперії за часів Петра I. Для окремих цитат було залучено «Синопис Київський», автор якого остаточно не встановлений, Стенографічний звіт XVIII з'їзду ВКП(б), збірник творів О.І. Герцена.

«Братські народи» ззовні виглядає невимушеним органічним терміном без жодного негативного окрасу. Проте, при детальному спогляданні і спробі пошуку коріння цього словосполучення, ми занурюємося та проходимо крізь століття. У контексті українсько-російських відносин воно лежить у концепції Давньоруської народності та похідних від неї ідей триєдиного руського народу та загальноросійської ідеї.

У другій половині XVII століття з'являється «Київський Синопис» [7], авторство якого приписують Інокентію Гізелю. Починаючи від синів Ноя, автор веде історію російського народу та обґрунтовує право російських царів на українські та білоруські землі, аргументуючи це споконвічною єдністю руського народу. Минуле в такому контексті безпосередньо впливає на очікуване майбутнє. І цей лейтмотив продовжує своє існування у подальшій історіографії.

На початку XVIII століття Феофан Прокопович, богослов та ректор Київської академії у 1710–1716 роках, а також, за сумісництвом, палкий шанувальник Петра I, виступає головним ідеологом реформ у тогочасній Росії. У своєму творі «Слово о власті та честі царській» [6, с. 76–93] (1718 року) викладає свою теорію держави, за якої влада монарха похідна від Бога, а основними напрямками роботи його являються громадські та військові справи. Цар повинен опікати добробут своїх підданих, забезпечуючи державну безпеку та повчаючи їх духовним та світським навчанням. Основною проблемою та загрозою для держави виступають децентралізуючі рухи, і автор направляє свою критику на князівсько-боярську опозицію. Окрім того, критика достається і Володимирі Великому. У «Предисловіє к доброхотному читателю», що є вступом до «Устав морской» Петра I, Ф. Прокопович робить короткий нарис історії Російського флоту і зазначає: «Владимир святой, наставлений був у богословії, не наставленим виявився у політиці» [9, с. 7], тим, що розділив свою державу між дванадцятьма своїми синами, і з того моменту

все пішло на погіршення. Силу держави Прокопович вбачає у єдності народу, і в цьому вбачається певне зародження своєрідної місії спочатку царської Росії, а потім Російської імперії у поверненні своїх територій і об'єднанню Малої, Великої та Білої Русі, території які не тільки мовою рідні, а й православною вірою.

Історики XVIII–XIX століть у переважній своїй більшості продовжували вважати малоросів та великоросів представниками «єдиного руського народу» [11]. Проте з'являлись праці і тих, хто визнавав право на спадщину Київської Русі за українцями, і з часом питання про «первородство» стало носити дискусійний характер. Офіційна ж ідеологія імперії залишалась у руслі «єдності». В працях історика М.Г. Устрялова під покровительством міністра просвіти С.С. Уварова формується концепція триєдиної руської нації. На противагу лозунгам Французької революції «Свобода, Рівність, Братерство» у записці до імператора Миколи I (1833 рік) Сергій Уваров виводить «Православ'я, Самодержавство, Народність» [8]. Три основні стовпи, завдяки яким можна «зміцнити слабкими руками люб'язну Вітчизну» [8], у той час, коли європейські країни захоплені революційними подіями, зокрема у 1830 р. відбулася Липнева революція у Франції, Бельгія відокремилася від Нідерландів, Польща повстала проти російської влади.

Про «народність» Уваров пише наступне: «Поряд із цими двома національними засадами [православ'ям та самодержавством], знаходиться і третє, не менш важливе, не менш сильне: Народність. Щоб Трон і Церква залишалися в їхній могутності, необхідно підтримувати і почуття Народності, яке їх пов'язує. Питання Народності немає тієї єдності, яке представляє питання Самодержавії; але той і інший походять з одного джерела і збігаються на кожній сторінці Історії Російського народу» [8]. І це стало основною позицією Російської імперії, з чого наступники розвивали ідею про особливу історичну місію Росії, особливий її шлях, відлуння чого можемо спостерігати і сьогодні.

Паралельно з тим, хочеться відмітити вислів французького письменника та мандрівника Астольфа де Кюстїна, який відвідував Росію у 1839 році. «Ця імперія, яка б величезна вона не була,

є лише в'язницею, ключ від якої тримає імператор, і це в державі, яка може існувати лише здобуванням...» [2, с. 40]. Звідси бере початок метафора «в'язниця народів». Книга де Кюстіна користувалася попитом у крайніх лівих політиків та критиків монархічного устрою Росії. Так, наприклад, О.І. Герцен, публіцист, який виступав за соціалістичне перетворення імперії, писав: «Я не знаю жодного пристойного будинку, де б не знайшлося твору Кюстіна про Росію, яке було заборонено спеціальним наказом Миколая» [4, с. 213]. І писав, продовжуючи метафору «в'язниці народів», що «стіни її в'язниці – з дерева; зведені грубою силою, вони здригнуться при першому ж ударі» [4, с. 241]. З цим цікаво перегукуються вже інші терміни, введені за радянської доби, – дружба народів, радянський народ, радянський патріотизм. Наче повний антипод Російської імперії, Радянський Союз представ у новому амплуа. Так, на XVIII з'їзді ВКП(б) у березні 1939 року виступав Бажан, представник делегації від робочих, селян та радянської інтелігенції УРСР: «При допомозі великого руського народу був навіки віків визволений український народ. Він ввійшов в сім'ю радянських народів, знайшовши тут свою державність, розквіт своєї мови, розквіт свого народного духа і генія» [1, с. 458], зазначаючи, що «у трудній, важкій боротьбі прийшов український народ до щастя та свободи у братській сім'ї Радянського Союзу» [1, с. 457]. А у вересні 1939 року «братська сім'я» приймала нових членів, Галичину та Волинь, так, як прийняла до своєї сім'ї у березні 1938 року нацистська Німеччина Австрію.

Не дивлячись на «нову» термінологію радянської доби, бачення спільної історії України та Росії, а також уявлення про їх спільне майбутнє продовжує неперервну лінію від «Синопису» та Ф. Прокоповича до С.С. Уварова. «Щастя та свобода» напряму у їх уяві пов'язані з єдністю. Злі сили «буржуазного», «капіталістичного» світу намагаються позіхнути на цілісність держави, і зроблять це, якщо не буде єднання. Бажанов на цьому ж з'їзді так зазначав, що «ще у давньому, сивому минулому руський та український народ у єдиному прагненні та взаємодопомозі гнали та били тих, хто ліз на їх землі» [1, с. 458]. І так, у їх розумінні, повинно було залишатися. «Без цієї єдності українському народові грозило б не тільки

поневолення та моральне знищення, а й просто фізичне знищення» [1, с. 458]. Політики того часу малювали страшний світ навколо Союзу, історики загортали це у наукову обгортку, у якому «братські народи», тримаючись один одного, разом будують соціалізм, від якого поступово перейдуть до комунізму. П'ятилітки призначені були пришвидшити плин часу, завершити Революцію, від чого повністю залежали горизонти майбутнього. Спільне минуле продукувало спільне майбутнє. Так, в історичній науці СРСР утвердилось, і одночасно з тим було задекларовано в працях Б. Грекова (Москва), К. Гуслистого і Ф. Ястребова (Київ) [11], що Київська Русь є «спільною колискою» історії українського, білоруського та російського народів, які сформувались значно пізніше, у XIV–XV століттях. А в повсякденне життя проник новий сенс «братських народів», вивільнений від православного контексту. Релігію вимила нова ідеологія.

Академік П.П. Толочко провів аналіз праць радянських вчених, і звів те, що стосується давньоруської народності, до трьох основних тез:

- 1) «давньоруська народність» не була стійкою етнічною спільнотою, розклад був визначений феодальною роздробленістю;
- 2) «давньоруська народність» – стійка етнічна спільнота, яка існувала і після Київської Русі;
- 3) «давньоруська народність» у XII–XIII століттях переживала час подальшої консолідації і була одним з основних елементів єдності руських земель» [10, с. 65].

Як зазначає Н.М. Юсова, зі здобуттям незалежності України навіть перша теза в українській історіографії піддається «випробуванню». У наш час, як авторка пише, на концепцію давньоруської народності начіплюються образливі й ідеологічно заангажовані ярлики, які викликають емоційно-негативне сприйняття теорії серед широкого загалу фахово не підготовлених читачів [10, с. 65]. Так ми переходимо до наступного етапу існування ідей «братських народів».

Даріуш Вояковський у книзі «Ментальні кордони в Європі без кордонів» відводить окремий розділ дослідженню сьогодишньої ситуації в Україні відносно того, які проекти уявлення українців щодо себе набуватимуть форми, чи то західноєвропейських концепцій народу, чи теж формульованим у Росії проектам («Бути в межах

Європи – український виклик» [3, с. 277–290]. Проводив аналіз на тих західних та російських концепціях, які безпосередньо знаходяться у полі дискусій в Україні, і у підсумку виділив силу і слабкість європейськості України [3, с. 290]. Його аналіз продемонстрував, що науковий дискурс українських науковців міцно закорінений у європейському мисленні, і це є не лише ознакою української еліти. Сильною стороною вбачає однозначність інтелектуальної та політичної спрямованості у сторону європейської науки. Проте відмічає і слабку сторону – політична інертність українського суспільства. За умов загрози українській державності на парламентських виборах у 2014 році взяли участь 52,42 % правомочного населення.

Друге видання з доповненнями книги було опубліковано у 2015 році. Він припускав тоді, що українсько-російський конфлікт пришвидшує зміцнення західноєвропейської інтерпретації українськості. Роблячи наступний крок, ми можемо впевнено сказати, що військове вторгнення Російської Федерації у лютому 2022 року ще більше закріплює даний вектор розвитку думки, консолідує українців і формує новий погляд на свою ідентичність.

Звісно, проблеми з ідентичністю нікуди не уходять самі собою. На дуалізм її вказував А. Міллер [5], з чим ми не можемо не погодитись. Проте наразі вибір зроблено Україною. Перед державою постають нові горизонти майбутнього. Нове бачення майбутнього буде породжувати і нові питання, які необхідно буде вирішувати, і було б дивним, якщо б не виникало цього. Натомість ідея «братських народів», чим далі від неї уходить українське суспільство, тим гучніше звучить. Цей концепт проходить крізь століття і продовжує своє існування.

У липні 2021 року на сайті Кремля було опубліковано статтю В.В. Путіна під гучною назвою «Про історичну єдність росіян та українців». Розпочинається вона наступним: «І росіяни, і українці, і білоруси – спадкоємці Стародавньої Русі, яка була найбільшою державою Європи. Слов'янські та інші племена на величезному просторі – від Ладоги, Новгороду, Пскова до Києва та Чернігова – були об'єднані однією мовою (зараз ми називаємо її давньоруською), господарськими зв'язками, владою князів династії Рюриковичів.

А після хрещення Русі – і однією православною вірою. Духовний вибір Святого Володимира, який був і Новгородським і Великим Київським князем, і сьогодні багато в чому визначає нашу спорідненість». Звісно, ця стаття не може нами сприйматися як наукова, проте в ній відображається сучасна повістка. У ній підводяться і збиваються в один наратив концепції попередніх років, від царської Росії до радянської доби, через «Синопис» до висновків з'їздів ВКП(б). В статті робиться акцент, що «справжня суверенність України можлива саме у партнерстві з Росією», і що «наші духовні, цивілізаційні зв'язки формувалися століттями». А наприкінці, у якості підсумку, звучить наступне: «Разом ми завжди були і будемо багаторазово сильнішими та успішнішими. Адже ми – один народ». І в цьому ми бачимо пастку поняття «братські народи». В ньому наче здійснюється спроба повернути історичний час і претензія на зміну горизонтів майбутнього для українського суспільства. Саме «повороту» історичного часу, з ігноруванням того, що змінилося і змінюється, у першу чергу, всередині самої України, де змінюється погляд на інтерпретації минулого, йде процес переосмислення свого місця на історичному полотні та у сучасності. Разом з тим з'являються нові виклики і нові уявлення майбутнього. У сфері історії, соціології та філософії зароджуються творчі нароби згідно з цим формуючим процесом, і в той же час ідея «братерства» наче пропонує повернення до точки роздроблення Київської Русі, заиклити час, щоб розпочати новий виток історії, котрий українське суспільство вже почало.

Ідею «братських народів» впевнено можна назвати політичним інструментом, створеним з метою обґрунтовувати політику розширення та приєднання нових земель. Базис для цього, у контексті українсько-російських відносин, словосполучення знаходить у гіпотезі про давньоруську народність, з неї черпає і аргументацію, і легітимацію.

Починаючи з середини XVII століття, коли у «Київському Синописі» формується уявлення про єдність російського народу, на основі якої, піддаючись змінам кон'юнктури, формуються ідеологічні засади спочатку для імперії Петра I, а згодом для Російської імперії за Миколи I. Остаточо поняття про єдність народів закріплюється

у радянські часи, коли «братські народи» інтерпретуються вихідцями з однієї «колиски» давньоруської народності, мета яких у єдності будувати соціалізм та рухатись до комунізму.

Даний конструкт присутній і у сучасному наративі певних політичних сил у відносинах між Україною та Росією, проте виглядає як спроба «повороту» історичного часу. Саме «поворот», коли ігнорується та світоглядна основа, що формується в українському суспільстві, ті наукові та творчі надбання, що здійснюються у сьогоденні, та того горизонту майбутнього, який розкривається нині і є складовою сучасності. Ідея про «братські народи», здійснюючи спробу повернути історичний час, намагається разом з тим впливати на горизонти очікування майбутнього, пропонуючи повернення до точки, де переплітаються сумісне історичне минуле та спільне майбутнє, у той час, коли в українській науці переосмислюється «сумісність» минулого і розбудовується інший погляд на подальше.

«Братські народи» лише на перший погляд здається звичайним словосполученням, яке не несе негативного окрасу, проте за цим терміном криються столітні ідеї. Простота та звичаєвість словосполучення потребує осмислення, і те, що імпліцитно криється у свідомості, потребує експлікації. Цього вимагала раціональність за часів Сократа. Цього ж вона продовжує вимагати.

Література:

1. XVIII съезд Всесоюзной Коммунистической партии (б). 10–21 марта 1939 г. Стенографический отчет. М. : ОГИЗ, 1939. 716 с.
2. Астольф де Кюстин. Правда про Росію: Подорожній щоденник / опрацював О. Мерчанський ; післям. М. Слабошпицький. К. : Ярославів Вал, Укр. письменник, 2009. 241 с.
3. Вояковський Д. Ментальні кордони в Європі без кордонів / Даріуш Вояковський ; пер. з польськ. В.Ф. Саган. 2-ге вид., доповн. К. : Ніка-Центр, 2015. 320 с.
4. Герцен А.И. Собрание сочинений в тридцати томах. Том седьмой. О развитии революционных идей в России / ред. тома Я.Е. Эльсберг ; ред. узд. А.И. Норчагин и М.В. Покровская. М. : Изд. АН СССР, 1956. 469 с.
5. Миллер А.И. Дуализм идентичностей на Украине / А.И. Миллер. *Отечественные записки*. 2007. № 34(1). С. 84–96.

6. Прокопович Ф. Сочинения / под ред. И.П. Еремина ; ред. изд. С.С. Волк. М., Ленинград : Изд. АН СССР, 1961. 504 с.
7. Синопис Київський або коротке зібрання з різних літописців про початок славеноросійського народу і першопочаткових князів богоспасаємого града Києва, про життє святого благовірного великого князя київського і вся Русі першого самодержця Владимира, і про спадкоємців благочестивої держави його російської аж до пресвітлого і благочесного государя нашого царя і великого князя Олексія Михайловича, вся Великої і Малої, і Білої Русі самодержця. *Рукопис XVII ст.* 130 с.
8. Уваров С.С. О некоторых общих началах, могущих служить руководством при управлении Министерством Народного Просвещения. [Електронний ресурс] / С.С. Уваров. *Музей истории российских реформ имени П.А. Столыпина*. 1833. Режим доступу: <http://museumreforms.ru/node/13652> (дата звернення: 09.04.2022 р.).
9. Устав морской о всем, что касается доброму управлению, в бытности флота на море. СПб. : При Императорской Академии наук, 1780. 309 с.
10. Юсова Н.М. Генеза концепту «давньоруська народність» у радянській історичній науці / Н.М. Юсова. *Укр. іст. журн.* 2001. № 6. С. 65–85.
11. Юсова Н.М. Давньоруської народності концепція [Електронний ресурс] // Енциклопедія історії України. Т. 2 : Г–Д / Редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; НАН України. Інститут історії України. К. : Наукова думка, 2004. 688 с. : іл. Режим доступу : http://www.history.org.ua/?termin=Davn_nar_konserciya (дата звернення: 09.04.2022).

ЕТНОКУЛЬТУРНА СКЛАДОВА ФОРМУВАННЯ РЕГІОНАЛЬНОГО ТИПУ УКРАЇНЦЯ-СЛОБОЖАНИНА

Паньок Тетяна Володимирівна,

кандидат мистецтвознавства, доктор педагогічних наук
Харківський національний педагогічний університет

імені Г.С. Сковороди

e-mail: panyokmi@gmail.com

ORCID: <http://orcid.org/0000-0003-4026-4724>

Анотація

Повномасштабна війна Росії проти України поділила світ на «до» та «після» й змусила багатьох українців передивитися своє ставлення до мови, держави, змінити цінності та переглянути погляд на деякі історичні процеси. Однак, російська агресія почалася не 24 лютого 2022 року, а набагато раніше починаючи з експансії Івана III, коли на межі XV–XVI століть Чернігово–Сіверські землі, у тому числі й Дике Поле (сучасна Слобожанщина), перейшли у володіння Московської держави. Активне заселення Слобожанщини розпочалося у XVII столітті у період Хмельниччини. Політичні і соціально–релігійні події в Україні підштовхували окрему частину українських козаків до заселення території «Дикого Поля». На той час Московія була зацікавлена у створенні захисної оборонної лінії своїх кордонів від турецько–татарської агресії і переселенцям надавалися певні пільги. Поряд з українськими слободами розміщалися і російські поселення. На характер взаємовідносин між українцями та росіянами впливали ті форми соціально–економічного побуту, які були ними засвоєні в Задніпров'ї: козацький становий розподіл, освітнє та релігійне життя, укладання шлюбу та інше. Схарактеризовано, що у результаті різноманітних впливів, взаємовпливів, асиміляції сформувалися культурно–етнографічні та духовно–релігійні особливості регіонального типу слобожанина (народнопоетичне світобачення, звички, культура, фольклор, християнська канонічність тощо), що відбилися в ментальних відмінностях українців та росіян.

Ключові слова: історія України, Слобожанщина, Дике Поле, етнокультура, тип українця, черкаси, козаки

Загальна постановка проблеми.

Слобожанщина (Слобідська Україна) – історико-географічна область, яка охоплює території сучасних Харківської, частково Сумської, Донецької, Луганської, Воронежської, Курської областей. Назва «Слобідська Україна» проіснувала з невеликими перервами до 1835 року, коли ця територія була перейменована на Харківську губернію.

З кінця XVI століття Слобідський регіон починає піддаватися посиленій колонізації, яка йшла з двох протилежних сторін – з півночі, з Московської держави, та з південно-західного регіону України. І хоча етнічний склад за період колонізації був досить пістрявим, абсолютну більшість складала українці, які перетворювали цей край в культурну область Московської держави, створюючи оригінальну місцеву етнокультуру.

Осідаючи в найбільш небезпечних для кордонів Московської держави місцях, указаних її урядом, «черкаси» (офіційна назва українців-переселенців у Московії) зводили фортеці, монастирі, храми, будинки дотримуючись традицій української народної дерев'яної архітектури, що відзначалися великим творчим розмаїттям.

На характер взаємовідносин між українцями та росіянами впливали ті форми соціально-економічного побуту, які «черкаси» засвоїли в Задніпров'ї: козацький становий розподіл, освітнє, релігійне життя, укладання шлюбу тощо. Внаслідок суспільно-історичних подій на теренах Слобожанщини сформувався свій етнічний тип слобожанина-українця зі своїм психічним складом, народнопоетичним світобаченням, звичками, культурою, фольклором, християнською канонічністю, що закладалася протягом віків.

Мета наданої статті – показати як відбувалося формування регіонально-культурного типу слобожанина на тлі історичних процесів XVII століття, та дослідити ментальні відмінності українців на території Слобожанщини.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Про перших слобожан, їхній побут і вірування надруковано чимало етнографічних розвідок. Писали про них Д. Багалій, В. Каразін, Г. Квітка-Основ'яненко, Є. Редін та інші. На думку харківських

істориків такі видання як: «Топографическое описание» П. Загоровського (1788 р.) та «Военностатистическое обозрение капитана Мочульского» (1850 р.) найповніше розповідають про життя перших колоністів.

Одним з перших заселення земель Слобожанщини ґрунтовно дослідив та задокументував відомий харківський історик, академік Д. Багалій. Це такі його роботи, як: «Історія Слобідської України», «История города Харькова за 250 лет его существования, с основания 1655-го по 1905-й год», «Материалы для истории колонизации и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии», «Украинская старина», «К истории заселения степной окраины Московского государства (Переселение черкас из Польши в Московское государство)». Уважаємо, що більшість сучасних досліджень про Слобожанщину, описів про процеси міграції українців, вивчення етнографії перших поселенців базуються саме на цих роботах науковця.

Також чимало корисних відомостей про розвиток художньої культури краю в період його формування у XVII–XVIII століттях міститься в праці «батька харківської археології» Філарета Д.Г. Гумілевського «Историко-статистическое описание Харьковской епархии». З дивовижною працелюбністю зібрав він всі доступні йому історико-статистичні відомості про етнічний склад міст і селищ Харківської єпархії, вперше задокументував релігійні звичаї нашого краю, оприлюднив чимало старовинних документів. Зібраний ним матеріал важливий в науковому відношенні, як фундаментальний для вивчення історії культури регіону.

Значний етнографічний матеріал про особливості перших поселенців Слобожанщини, про їхні традиції, світогляд, звичаєві права міститься у працях М. Сумцова: «Слобожани: історично-етнографічна розвідка», «Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України» та ін.

З сучасних дослідників-краєзнавців варто назвати праці Л. Жванко, В. Маслійчука, А. Пармонова, В. Скирти, О. Титар та ін.

Контури щодо історії заселення Слобожанщини, її духовного, соціального розвитку, погляд на історично-культурне довкілля

від побутових навичок до способу самовираження в соціумі та політичних аспектах розкриваються в праці відомого українського історика Наталії Яковенко «Нарис історії середньовічної та модерної України».

Виклад основного матеріалу.

З'ясуємо звідки пішли слобожани і що лежить в основі їхньої ментальності сьогодні. Особливо це потрібно знати і усвідомлювати у зв'язку з останніми подіями російської агресії на теренах України. А також постійною історичною фальсифікацією, яку проводить російська федерація. Бо значна частина території Слобожанщини, про яку ми будемо згадувати у цій статті, опинилася за межами теперішньої України і вважається російською територією. Бурхливі події 1918–28-х років змінили територію Слобідської України: частина Сумських земель, а також окремі поселення Белгородської, Курської території, що у свій час були заселені козаками-українцями відійшли до радянської росії. Наприклад, Гайворон, Рокитне, Борисівка та інші території – це етнічні українські землі.

Тож історія Слобідської України цікава й багатогранна своїм корінням що сягає в глибоку давнину, до так званої ямково-гребінцевої кераміки. На місцях прадавніх городищ археологи знаходили численні предмети скіфської та сарматської доби, рештки ранньослов'янських поселень. Протягом X століття територію Слобожанщини колонізує слов'янський племінний союз сіверян, що взаємодіяв із сильною Київською державою. Починаючи з XI століття на слобідських землях утворюється одна з найбільших половецьких держав із столицею в місті Шарукані (територія сучасної Харківщини) [16, с. 72–78].

Найвизначнішою пам'яткою краю є Донецьке городище – місто Донець, яке згадується в Іпатівському літопису (1185) у зв'язку зі втечею Новгород-Сіверського князя Ігоря з половецького полону. З 1243 року половецька держава потрапляє під владу монголів, і з пануванням Золотої орди землі басейну Сіверського Дінця перетворюються на «Дике Поле», фактично тривалий час залишаючися незаселеними.

Експансія, здійснювана Іваном III, призвела до того, що на межі XV–XVI століть Чернігово-Сіверські землі, у тому числі й Дике Поле,

перейшли у володіння Московської держави. З кінця XVI – початку XVII століття Слобожанщина обіймала землі сучасних Харківської, східної частини Сумської (до р. Сейму), північних частин Донецької (до р. Бахмутки) та Луганської (до р. Айдару), південно-східних частин Воронежської (від м. Коротоояка до м. Богучара), південно-західної частини Белгородської (м. Грайворон, Хотмизьк), південної частини Курської (м. Глушкове, м. Суджа) областей [8, с. 55].

Іntenсивно Слобожанщина почала заселятися за доби Хмельниччини, коли московський уряд запровадив регулярну сторожову службу від нападів кримських татар. Їх створення, а також проникнення відхідників сприяли освоєнню Дикого поля. Випереджуючи політичне об'єднання з Московською державою, українці вже з початку XVII століття стихійно біжать з Правобережної України на Слобожанщину.

З багатьох історичних джерел можна виокремити декілька значних хвиль еміграції українців на слобожанські землі. За московськими державними актами, українцівколоністів тоді називали «черкасами» (тобто козаками). А гетьманська Україна називала їх «викотцями», тобто людьми, які рвали усі свої зв'язки з колишнім місцем перебування в Україні і йшли на нові території, що були незаселені.

Формально землі майбутньої Слобожанщини належали московському царю, але фактично вони були нічийними – Дике Поле. Тож Величезні території на Південь до Причорномор'я й на Схід майже до Волги були заселені українцями [15].

Перший головний потік переселення відбувся в 1617 році, коли близько 10 000 козаків залишили Наддніпрянську Україну і прийшли на береги Дінця.

Друге велике переселення сталося 1638 року, під керівництвом гетьмана Якова Острянина (Яцька Остряниці), який разом зі своїми козаками заснував Чугуївську фортецю [1, с. 244].

Протягом 1640–1644 років триває надходження невеликих груп біженців з Правобережної України. До середини 40-х років XVII століття 1247 сімей перейшло на Слобожанщину й оселилося по берегах річок Охтирки, Харкова, Дінця. З цією хвилею переселенців

укорінилися в нашому краї такі дворянські родини, як Захаржевські, Кондратьєви, Лесевицькі. Людський плін не припинявся до 1648 року [3, с. 3].

Українські літописи розповідають про вихід значної кількості українців із Правобережної України на Слобожанщину у другій половині XVII століття. Так, у 1651 році лише безсімейних козаків прийшло на Слобожанщину понад 500 чоловік, а 1654 року тут уже налічувалося понад 80 000 мешканців чоловічої статі [1, с. 244].

У літописі Граб'янки пишеться: «наказав іти з міст (Б. Хмельницький. – Т.П.), наказав кидати все нажите й рушити на Полтавщину, а також за кордон у Велику Росію і там селитися містами. Ото відтоді і беруть початок Суми, Лебедин, Харків, Охтирка і всі слободи аж до Дону. Заселяли їх козаки» [7, с. 14].

Як доказ цих слів можна вважати переїзд селян селища Вільшани Богуславської, що на Київщині, під проводом сотника Семена Ковалевського на землі Слобожанщини і заснування на них поселення з однойменною назвою (нині це село Вільшани Дергачівського району Харківської області) [4, с. 431].

За «хронологічним описом Харкова» (1767), перший харківський осадчий Іван Каркач, подібно до чугуївських та острогозьких сотників, привів на територію Харківського городища українців і заснував близько 1654–1656 років місто Харків [1, с. 427–428].

М. Сумцов у своїй книжці «Слобожани» писав, що «Харків у 1655 році складався виключно з козаків, яких було 587 чоловік, поділених на 6 сотень, з отаманом Іваном Кривошликом, а якщо додати ще жінок та дітей, приблизно буде 1,5–2 тисячі людей» [12, с. 12–13]. Перші козацькі реєстри рясніють українськими прізвищами ремісничого походження: Коваль, Котляр, Кравець, а також іншими: Юско Хороший, Юско Кривий, Васка Хміль, Миско Кубрах, Клим Стріха тощо [12, с. 12–13].

Відомий український мистецтвознавець Стефан Таранушенко наголошував, що на Слобожанщину зійшлися переселенці з усіх областей України – від Галичини до Полтавщини, від Холмщини до Поділля, за соціальним станом – представники всіх верств тогочасної гетьманської України [13, с. 12].

Видатний історик Михайло Грушевський зазначав, що ціною заселення Слобідської України було втрачено українську державність у другій половині XVII століття. Знелюднене Дике поле перетворилося на квітучий розвинений край завдяки великій кількості переселенців. Проте цей людський ресурс був тим компонентом, якого не вистачило для здобуття Україною повної незалежності [15].

У результаті стихійного переселення козаків на Слобожанщину, виникли такі українські поселення, як Харків, Ізюм, Зміїв, Богодухів, Куп'янськ, Слов'янськ, Суми, Лебедин, Охтирка та багато інших. Тож на землях Слобожанщини запанував козацький поділ на полки та сотні, що відповідало військовій організації Запорізької Січі та адміністративному устроєві Гетьманщини. Російська влада не тільки не дбала про збільшення росіян у слободах, а навпаки, де потрібно, зменшувала їх кількість, керуючись не стільки політичними мотивами, як інтересами самої колонізації. На початку заселення Московія більше пильнувала про безпеку своїх кордонів і тому направляв українців туди, де в них відчувалася більша необхідність, слідкуючи за тим, щоб укріплення будувались у найбільш небезпечних місцях на татарських перелазах.

Наприклад заснований з кінця XVI століття Святогірський монастир, по суті, виконував роль сторожової фортеці Російської держави для оборони від кримських татар на південній межі слобідськоукраїнської фортечної лінії [14, с. 144].

Російське населення слобідськоукраїнських міст складалося тільки з військових; зрідка траплялися серед них посадські люди та селяни [1, с. 247].

Московський уряд ставився до українців з недовірою, тому в кожному місті Слобожанщини стояв російський гарнізон. Про цю політичну особливість російський історик С. Соловйов у книзі «История России с древнейших времен» писав: «У Москві «черкашенин» (тобто українець. – Т.П.) стало синонімом зрадника. Московський воєвода вирушав у Малоросію як у країну, де все кипіло зрадою, де він не міг покластися ні на кого, де в кожному мешканці він бачив людину, яка задумує проти нього щось недобре й очікує, щоби витягнути ніж ізза пазухи» [9, с. 188].

Московські воєводи не могли примиритися з привілеями колоністів-українців, які на початку заселення мали більше вільностей, ніж московські служилі люди. Так, право роздачі земель козацьким громадам належало представникам центральної влади, а їх розподіл поміж окремими особами залежав від місцевого козацького правління [1, с. 568]. Перші жалувані грамоти, що надавали пільги українцям на Слобожанщині почав видавати Олексій Романов другий московський цар. Грамоти забезпечували право на місцеве самоврядування, вільне володіння землями, безмитну торгівлю або промисли. За цими грамотами обов'язком українців-слобожан були боротьба з татарами і забезпечення системи охорони – будівництво фортець, місцевих укріплень тощо.

Таким чином, на Слобожанщині поступово утворювалося два правління: російськими служилими людьми завідували воєводи та прикажчики, а українцями – їх виборні голови; проте, надаючи значну волю слобідським козакам, московський уряд підпорядкував їх безпосередньо белгородському воєводі.

У другій половині XVIII століття політика Росії була спрямована на тотальну русифікацію українців-слобожан. Як зазначає Т. Паньок, Катерина II секуляризувала монастирські маєтки на Слобожанщині, більшість церковних земель перетворила на державну власність, частину українських монастирів, храмів просто зруйнувала, поступово перетворивши Слобожанщину на звичайну московську провінцію [7, с. 17–19].

Відомості в літературі про тогочасне суспільне життя дають змогу відтворити світовідчуття і світобачення різних верств населення, у середовищі яких сформувалося своєрідне «етнічне» поле, яке сприяло розвитку української ментальності [16, с. 102].

Одним з перших, хто звернувся до питання: «Яку ж натуру і риси характеру мали слобожане?» був Д. Багалій. На його думку, слобожани: привітні; змовчать, але не підуть у сварку, але й не зігнуться, навіть перед тим від кого залежать; більш здатні до мистецтва, до розуміння краси, на відміну від великороса який більш схильний до ремесла; працьовитий, чесно виконує обіцянки, розсудливі, не схильні до пияцтва та розбишацтва [2, с. 136].

Проте ще у «Топографическом описании Харьковского наместничества» П. Загоровський підкреслював відмінність звичаїв українців і росіян: «Селение украинское отменный кажет вид... Белые, чистые и светлые избы, или хаты, сады, огороды свидетельствуют об их образе жизни, отличном от других людей... Дух европейской людскости, отчужденный азиатской дикости, питает внутренние чувства какимто услаждением, дух любочестия, превратясь в наследное качество жителей, предупреждает рабские незриновения и поползновения, послушен гласу властей самопреклонно без рабства. Дух общего соревнования препинает стези деспотизма и монополий... Государственный поселянин уподобляется городскому, не подл, не презрен и в скудости; городской житель, священник, приказчик и мещанин, не устраниаясь от поселянина, прикосновенны другою рукою дворянину, по мыслям, воспитанию, обхождению, пище, одежде, жилищу» [2, с. 36–37].

Відомий слов'янофіл І. Аксаков наголошував на такій характерній для українців рисі, як демократизм: «В Малороссии нет такого резкого разделения сословий по занятиям, как в Великой России, нет такого разъединения, какое существует в последней между образованным сословием и простым народом.

Небогатый пан, казак, хуторянин, гильдейский купец, мещанин, все живут на один лад, одним образом жизни, говорят одним языком. Женщины ещё меньше носят на себе отпечаток своего звания: природная грация, вкус к изящному, художественный склад мысли, донельзя доведенная утонченность в области чувства (что доказывают песни) – равно присущи всем малороссиянам и заслоняют недостаток образования; тогда как в России купчиха есть явление типическое и резко выделяется из ряда женщин прочих сословий» [7, с. 19].

М. Сумцов зазначав, що в основі світогляду слобожан, лежать такі головні переконання, як: любов Бога, до праці, до родини. Автор зазначав, що для українця необхідність працювати, головним чином на землі, це джерело його добробуту. Земельна власність – недоторкана. Головні підвалини життя людини – родина. Молодь необхідно одружувати з молоду «щоб парубок недовго гуляв, не зледащів,

не з'явився нахил до пияцтва та розбишацтва». Існував поділ праці на чоловічу, жіночу та спільну працю. А саме: «чоловіча праця – робити в полі, лагодити двір, вози, придбання дров на зиму, доглядати коней, латати чоботи. Жіноча праця – засадити й полоти огород, варити обід і вечерю, пекти хліб, вимочувати коноплі, прости полотна, прати білизну, годувати дітей, доглядати птицю, мазати хату, всіх обшивати. Спільна праця – збирати хліб на полі, молотити, збирати снопи, гребти сіно, складати стоги й копиці тощо. Українців відрізняє добре ставлення до дітей особливо до дочок – доки вона живе в батьків її бережуть і голублять, бо ніхто не знає, яка її доля спіткає» [11].

Можна сказати, що слобожани ввібрали у собі всі шляхетні риси українського народу і намагалися ствердити своє особисте «я» за рахунок мирної творчої праці, в основі якої було землеробство. Саме риси землероба стали основними при викристалізації ментальності слобожанина: цінність рідної землі та плекання ідеалів селянської родини. Проте постійне сусідство з кочовим світом загартувало дух селянина-землероба, надаючи йому характерних рис воїнів-кочівників: стійкості і незламності, що стають основними за умов боротьби за виживання [2, с. 137].

Ці ідеали впливали й на морально-етичні якості українців, про які писав невідомий автор у «Статистическом обозрении Слободско-Украинской губернии начала XIX столетия»: «Харьковский житель больше имеет опрятности, гостеприимства, вежливости... Из корысти он не унижается. Украинец больше щедр, больше стремителен к познаниям и действительно больше в них успел, особливо духовенство, которое в Слободско-Украинской губернии может служить образцом. Украинец имеет более способностей к художествам, а великороссиянин к ремеслам; здешние места производят множество певчих, музыкантов, живописцев, резчиков» [10].

Продовжуючи думку про творчі здібності українців, знавець слобожанського життя Г. КвіткаОснов'яненко писав: «...в архиерейской, коллегиумской и в частных певческих всегда были отличные голоса... Есть также со способностями к художествам. Из них самоучки живописцы писали иконы в известных церквях, в иконостасах и т. п.

Из живописи предпочитается иконопись. Резчики, упражняющиеся в резьбе иконостасов и церковных украшений, без понятия об архитектурных ордерах, изготовляют колонны, капители, карнизы по всем правилам, не смешивая оников с коринами, как они называют ионический и коринфский стили, не зная об их существовании. Составив рисунок и план иконостаса, работает его так, что знатоки довольны за вкус и чистоту отделки» [5, с. 85].

М. Костомаров, який вчився в Харківському університеті, у статті «Дві руські народності» (1861), порівнюючи українців та росіян – їхній духовний світ, поезію, ставлення до жінок тощо, – визначав такі головні відмінності:

1. Ставлення до релігії: «Великоруси: релігійність їх звернена на практичне виконання християнського добра, але внутрішньої побожності, поетизму в них мало... В Українців бачимо цілком супротивну вдачу: ...в них міцне почуття Божої всеприсутності, душевна скруха, внутрішня розмова з Богом, тайне думання про Божу волю над собою, сердечний порив у світ невідомого, таємного, радісного. Українці дуже богобоязливі, з поетичним напрямом в своїх почуттях.

Великорус силкується визначити свою набожність тим, що виливає потоки слів над роз'яснюваннями назверхніх форм, букви, бере в цьому визначну участь; коли він строго православний, то його православ'я полягає переважно в назверхній стороні; Українець почне виливати своє релігійноморальне почуття, мало коли буде метикувати про богослужіння, врочистість обряду, високе знання, свята тощо.

2. Ставлення до природи: «Великорус мало любить природу, в селян дуже рідко здибаєш на городі квітки – на Україні квітками пишається майже чи не кожний двір хлібороба... Великорус до природи не має нахилу, зовсім байдужий до садів, до квіток, коли не бачить від них прямої користі; недбалий, щоб виростити в своїм подвір'ї яке дерево, а українці люблять садочки і усяку рослину і оздоблюють посадками своє подвір'я. Рідко коли можна здибати Великоруса, щоб спізнавав і відчував красу місцевості, любувався, оглядаючи небо, і впивався б, ні на що не звертаючи уваги, очима

в озеро, освічене сонцем або місяцем, або вдивлявся у блакитну далину лісів, заслухався хором весняного птаства» [6, с. 88–90].

У 1818 році в Санкт-Петербурзі вийшла друком невеличка «Грам-матика малоросійського наречія» О. Павловського, що містила і характеристику слобідських українців. «Я нашел в них что-то приятное, меланхолическое, отличающее их, может быть, от всех других обитателей земного шара, – писав автор. – Они имеют природную внимательность, остроту, склонность к музыке и способность к песне. Хлебосольность и простота нравов составляют их существенные свойства... К наукам расположены, кажется, с детства, с природы» [7, с. 21].

Ґрунтовний опис регіонально-культурного типу слобожанина дав Філарет (Д.Г. Гумілевський): «Черкаси – взагалі живуть чисто; хати вибілені. Вимиті, прибрані; кожну суботу жінка миє і білить хату, а перед кожним святом обмазує її зовні... хата з трубою і ніколи незабруднена...; помешкання не обнесене глухим двором, не завжди огорожене; сарай для худоби стоїть сам по собі... Хата не так дорога, як російська хата і довічливіша. Одяг охайніший і чистіший, чим на росіянині; лаптів не носить, а ходить у чоботях. Їжа його менш грубіша, ніж у росіянина: він любить переважно рослини; м'яса їсть мало, окрім свинячого сала, яке становить його улюблену страву. Давній мешканець півдня, українець ніколи не бачив, що би природа була йому мачухою. Кращий чорнозем його не потребує складних праць для обробки; луки його багаті, повітря тепле, сади чудові... Українець розважливий ... бійки не побачите; про вбивства не чуто; до крадіжки та шахрайства не схильні... Слобожанин швидше може бути обдурений, чим погодитись обдурити; він чесний і вірний цьому слову ... Українець любить свободу і простір. ...Українець не дозволяє, щоб його ображали грубими словами; він поважає себе...» [14, с. 138].

Усі мандрівники, які подорожували Україною, а відтак і Слобожанщиною, підкреслювали різницю між українцями і росіянами. Особливо яскраво цей контраст виявлявся, коли мандрівник приїздив до України саме із Московії. Так, наприклад, Едвард Кларк, професор Кембриджського університету, писав у своїй книзі «Подорож до Росії,

Криму та Туреччини» (Лондон, 1812): «Ми зустріли валки українців, що різняться під кожним оглядом від інших мешканців Росії. Це дуже шляхетна раса. Вони виглядають кріпкішими та кращими від москалів і перевищують їх у всьому, де лиш може одна кляса людей перевищувати другу. Вони є чистіші, запопадливіші, чесніші, благородніші, ввічливіші, відважніші, гостинніші, побожніші та менш забобонні... Хати на Україні чисті і білі, як в Уельсі...Нарід на Україні нагадує верховинців із Шотландії... За столом українського селянина більша чистота, аніж за столом у московського князя...» [2, с. 138].

Цікаві відомості про Слобожанщину зазначив російський вчений Василь Зуєв, який подорожував Україною за дорученням Імператорської Академії наук (1781–1782 рр.). Він чітко зазначив, що в Харківській обл. народ цілком відмінний від росіян і мовою, і одягом, і звичаями. Особливо від відмітив помешкання харків'ян. Автор пише; «...вони досить розлогі, всі будівлі дерев'яні, вимазані зовні глиною і вибілені; всередині хат дуже чисто» [2, с. 138].

З мандрівників, які відвідали Україну, найбільшої уваги заслуговує праця німецького вченого і мандрівника Йоганна Георга Коля (1808–1878) подорожуючи Слобожанщиною аналізуючи взаємини українців і росіян, вказував на їхні відмінності, наголошуючи на культурній вищості українців над «москалями». «Відраза Українців до Москалів, їхніх гнобителів, є така велика, що це можна назвати ненавистю. Ця ненависть радше зростає ніж послаблюється... Властива Москалям любов до обожнення царя, є для Українців цілковито чужою і незрозумілою. Коли ви не хочете образити Українця, то не смійте говорити йому про завоювання України Московщиною» [2, с. 138].

Таким чином науковці зазначали, що специфічними рисами слобожанської ментальності як органічної частини української ментальності є відкритість до змін і новизни; орієнтація на індивідуальну духовність і цінність окремої успішної життєвої практики; привітність, переважання «сердечного», чутливого начала; схильність до самовираження за допомогою мистецтва та освіти [2, с. 138].

Проте вже з XVIII століття розвій слобожанської культури порушується через зміни в політиці Російської імперії, що набирає сили. Якщо у XVII столітті Московська держава більше піклувалася про оборону

своїх кордонів, що важким обов'язком лягло на слобідських козаків, то у XVIII столітті все більш явним ставало прагнення з боку російського уряду до уніфікації культури, залежність українців всіх станів від російської влади. За часів правління Катерини II на Слобожанщині було ліквідовано козацьке самоврядування, позбавлено місцевих козаків їх прав і привілеїв, зруйновані українські монастирі та храми. За царювання Олександра I, за наказом Святого Синоду 1803 року, заборонялося зведення церков в українському архітектурному стилі. Згідно з низкою наказів церковне будівництво повинно було здійснюватися лише за казенними проектами, розробленими зодчими російської столиці і затвердженими Святим Синодом в Петербурзі. Слобожанщина поступово ставала форпостом русифікації в Україні.

Висновки й перспективи подальших розвідок у даному напрямі.

Отже, серед регіональних осередків в Україні, починаючи з XVII ст., помітну роль відігравала Слобожанщина, де розвиток культури, мистецтва відбувався паралельно із заселенням краю та з усвідомленням своєї автономної етнокультурної цілісності.

Особливості формування Слобожанщини багато в чому було зумовлене історико-політичними подіями, певною географією, культурними традиціями, які стали каталізатором у формуванні певного типу українця-слобожанина.

Свідчення науковців, літераторів, філософів, представників духовництва того час яскраво ілюструють культурно-історичні генези росіян та українців, а також різницю у світосприйнятті двох народностей. У своїх спогадах і нотатках дослідники визначили чотири відмінні критерії, якими відрізняли ментальність двох народів: погляд на громадське життя; на релігію; ставлення до природи; ставлення до жінки.

Викладений у статті матеріал не вичерпує подальші наукові дискусії та досліджень культури Слобожанщини.

Література:

1. Багалея Д.И. Очерки из истории колонизации степной окраины Московского государства. М. : Изд. Импер. об-ва истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1887. С. 244.

2. Жванко Л.М. Краєзнавство Слобожанщини : навч. посібн. Х., 2011. 364 с.
3. Историко-статистическое описание Харьковской епархии. Краткий обзор епархий и монастырей. Изд. в пользу Харьковского приюта бедных девиц духовного звания. Под ред. архимандрита Сергия. Отд. 1. М. : Тип. В. Готье, 1885. С. 3.
4. Історія міст і сіл УРСР Харківської обл. (колектив авторів). К. : Вид-во АН УРСР, 1973. С. 431.
5. Квітка-Основ'яненко Г.Ф. Українці. Історичні, літературно-публіцистичні статті, листи. К. : Наукова думка, 1981. С. 85.
6. Костомаров М. Дві руські народності. Київ-Ляйпциг : Українська накладня. С. 88-90.
7. Паньок Т.В. Слобожанська ікона XII – початку XIX століття. Харків : Іванова, 2008.
8. Слобідська Україна : короткий історико-краєзнавчий довідник. К. : Будівельник, 1994. С. 55.
9. Соловьёв С.М. История России с древнейших времен. В 5 кн. М. : Мысль, 1989. Кн. 3. С. 188.
10. Статистическое обозрение и таблицы Слободской Украинской губернии, 1826. Центральный архив древних актов СССР, ф. 1355, оп. 1-2, ед. хр. 144, 1769-1847 гг.
11. Сумцов М.Ф. Дослідження з етнографії та історії культури Слобідської України. Х. : Атос, 2008.
12. Сумцов М.Ф. Слобожани : історично-етнографічна розвідка. Харків : Союз, 1918. С. 12-13.
13. Таранушенко С.А. Мистецтво Слобожанщини XVII-XVIII століття. Харків : Вид-во музею українського мистецтва, 1928. С. 12.
14. Филарет (Д.Г. Гумилевский). Историко-статистическое описание Харьковской епархии. В 5 т. Т. 1. 1859. С. 144.
15. Шурхало Дмитор. Як Дике Поле стало Слобідською Україною. Назва з екрану. <http://surl.li/etkqu>
16. Яреценко А.П. Харків'яни: хто вони? Х. : Прапор, 2004. С. 72-78.

«ВИХОВНИЙ ІДЕАЛ» (1946) ГРИГОРІЯ ВАЩЕНКА – ПРО РІЗНИЦЮ МІЖ УКРАЇНЦЯМИ ТА РОСІЯНАМИ: НЕВТРАЧЕНА АКТУАЛЬНІСТЬ

Сеньовська Надія Леонідівна,

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри педагогіки та менеджменту освіти,

Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка

e-mail: ipp56@tnpu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2220-1498>

Нестайко Ірина Миколаївна,

кандидат педагогічних наук,

доцент кафедри педагогіки та менеджменту освіти,

Тернопільський національний педагогічний університет ім. В. Гнатюка

e-mail: nestajko_irena@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7022-0573>

Після 24 лютого, коли росія розв'язала проти України відкриту війну, світова спільнота почала звертати більше уваги на питання принципової різниці між росіянами та українцями. Насправді відмінності можна виявити у різних аспектах життя та культури цих двох народів. Не є винятком і педагогіка (як теорія, так історичний розвиток наукових поглядів). Радянські (а пізніше російські) вчені акцентували увагу на тому, що зі створенням СРСР українська педагогіка була невіддільна від російської. Однак, вони не підкреслювали вимушеності такого статусу. А також не враховували наукової роботи українців в діаспорі. Сьогодні історики в Україні, включаючи істориків педагогіки, наголошують на тому, що УНР (Українська Народна Республіка – незалежна українська держава зі столицею в Києві, яка в 1917–1921 роках контролювала території центральної, східної та південної України) була завойована більшовицькою росією. Частина громадян змушена була емігрувати (втекти), рятуючи своє життя та ідентичність. Після того, як світ дізнався про події в Бучі (#BuchaMassacre) – про катування росіянами українців виключно через національну приналежність – українські історики активно

наголошують на разючій схожості між злочинами путінської й більшовицької росії. Той самий геноцид нашого народу.

Саме тому **метою роботи** є аналіз праці «Виховний ідеал» Григорія Ващенко, а також його життя та діяльності загалом у контексті відмінностей між українцями-націоналістами та рашистами (росіянами).

Різниця між росіянами та українцями у сфері педагогіки починається від трактування ключових категорій цієї науки, зокрема, мети та ідеалу виховання. Визнаним авторитетом у цій проблематиці по праву вважається професор Григорій Ващенко. Можна стверджувати, що весь життєвий досвід ученого підготував його до написання роботи «Виховний ідеал». «Основним орієнтиром у системі виховання будь-якого народу є вироблений ним виховний ідеал – особливе уявлення про те, якою повинна бути людина» [4, с. 275]. І вже у цьому контексті сам Г. Ващенко та педагоги сучасної України чітко бачать відмінність між нашим і російським народом. У нашій країні широко відомий вислів, який приписують політику й письменнику УНР Володимирі Винниченку: «Російський демократ закінчується там, де починається українське питання». У працях О. Вишневського ця різниця описана кількома тезами: «Сучасний український націоналізм, залишаючись головною ідеєю незалежності української нації, водночас відстоює засади міжетнічної злагоди в Україні, орієнтацію на цінності демократії, утвердження української держави в контексті міжнародного життя тощо» [4, с. 267]; водночас «руйнуючи все національне чужих підневільних народів, російські комуністи на його місці утверджували цінності «великоруські» – російську мову, культуру, мистецтво тощо» [4, с. 268].

Різні аспекти створення Григорієм Ващенко української національної системи освіти й виховання розглядалися такими вченими: А. Бойко, М. Галів, А. Хоменко, Н. Шиян, Г. Бугайцева, О. Гук, С. Головчук, О. Гауряк, Л. Петренко, О. Вишневський та інші.

Григорій Григорович Ващенко (1878–1967) починав свою діяльність ще за часів російської імперії. Вчений мав можливість спостерігати на власному досвіді появу більшовицької освітньої (та світоглядної) доктрини і її ворожість до всього українського. Щоправда,

він не застав уже ні розпаду Союзу, ні появи нової, рашиської доктрини, котра успадкувала всі переконання попередників стосовно «українського питання».

Народився майбутній педагог і професор в селі Богданівка Прилуцького повіту Полтавської губернії (нині це Прилуцький район Чернігівської області в Україні) в козацько-дворянській родині. Отримав духовну освіту: духовна школа в Ромнах, Полтавська духовна семінарія, Московська богословська академія. Але стати священником відмовився, присвятив своє життя педагогічній діяльності. З 1903 р. Г. Ващенко вчителював у різних середніх навчальних закладах України і росії, більшою мірою – на Полтавщині.

Революція в російській імперії та створення Центральної Ради (парламент Української Народної Республіки) в Україні надихнули педагога-патріота на активну роботу з підготовки педагогічних кадрів для українського шкільництва. Він читав лекції на спеціальних педагогічних курсах підготовки вчителів у Прилуках, Ромнах, Хоролі. У вересні 1917 року Григорій Ващенко був призначений викладачем (з 1918 року – доцентом) у Полтавському вчительському інституті.

То був складний період. Полтавщина спершу увійшла до складу УНР. У січні 1918 року місто Полтаву захопили війська РСФСР (тогочасної росії). Почався терор. Але в березні – на початку квітня 1918 року сили Української Народної Республіки звільнили Полтавщину від російсько-більшовицької влади. У січні 1919 року ті вдруге захопили цю територію. У липні-серпні 1919 року «білі росіяни» Денікіна (прихильники «старого режиму», вороги і більшовиків, і УНР) витіснили радянські війська. Саме тоді Григорій Ващенко мало не загинув, адже в серпні денікінці заарештували його як «українського націоналіста» (так почали називати свідомих громадян, патріотів, прихильників незалежної України). Від розстрілу був порятований завдяки заступництву одного з впливових освітянських керівників та взятий «на поруки».

У грудні 1919 року Полтаву знову захопили більшовики-росіяни. Місто стало центром губернії УСРР (української соціалістичної радянської республіки; так російські більшовики назвали завойовані ними території України). УСРР, на відміну від Української Народної

Республіки, яка встановила дипломатичні відносини більш ніж з 20 країнами світу, не отримала міжнародного визнання. Адже фактично це були завойовані росіянами території. Однак, місцеві українські більшовики прагнули певної самостійності від Москви і навіть певний час її мали. Сучасна українська історіографія стверджує, що в деякі періоди свого існування УРСР (у 1937 українські території перейменували на Українську радянську соціалістичну республіку) мала певні формальні ознаки державності у структурі органів урядування [1]. Тому допускалося активне використання української мови та розвиток національної культури. Григорій Ващенко в цей час почав редагувати журнал «Українська культура» (1919–1920).

Наступні три роки (1921–1923) були найактивнішим періодом у житті педагога. Він керував організованим ним навчальним закладом для підготовки українських учительських кадрів – трирічними педагогічними курсами ім. Б. Грінченка в с. Біликах Кобеляцького повіту Полтавської губернії. Школу у селі було обладнано зразковими навчальними кабінетами, організовано хор і драматичний гурток, застосовувалась метода Монтесорі, проводились психологічні дослідження, високо було поставлене трудове навчання. Про визнання досягнень Г. Ващенко як керівника педагогічної школи свідчить запрошення взяти участь у конференції наукових робітників у липні 1921 року, яка проходила в м. Харкові [3; с. 31].

Попри великий успіх школи на виставці педагогічних навчальних закладів (влітку 1923 р.), Г. Ващенко став жертвою цькування з боку політичного режиму. Очевидно, тому, що готував народних учителів-патріотів, які більше дбали про національні інтереси, а не про радянську державу завойовників. Педагог зазнав судової погрози і змушений був залишити с. Білики. Фактично вже з 1922 р. він – викладач Полтавського інституту народної освіти.

Символічно, що того ж 1922 року (30 грудня) УСРР було незаконно оголошено частиною Радянського Союзу. Насправді владу більшовиків підтримувало лише близько 10 % українців, вона трималася на силі російської армії. Тому було вирішено сприяти розвитку національної за формою культури під більшовицьким контролем і впливом. У квітні 1923 XII з'їзд російської комуністичної

партії проголосив політику коренізації. У Полтаві, як і в інших містах України, захоплених росіянами-більшовиками, вона мала назву українізація. 27 липня 1923 року Раднарком УСРР (уряд радянської України) видав декрет «Про заходи в справі українізації шкільно-виховних та культурно-освітніх установ», яким визначав порядок і терміни переведення викладання на українську мову у навчальних закладах. На певний час цькування Григорія Ващенка припиняється. 1925 року комісія народного комісаріату освіти УССР присвоює йому звання професора; він стає завідувачем кафедри педагогіки (з 1928-го року – кафедри педології) Полтавського інституту народної освіти. 1928 року Григорій Ващенко написав одну з головних своїх наукових праць – підручник для студентів-педагогів «Загальні методи навчання». Ця монографія стала першим підручником з дидактики вищої педагогічної школи, написаним українською мовою. Окремий розділ педагогічного доробку Г.Г. Ващенка у ті роки становлять питання педології. У численних статтях педагог аналізує результати дослідження вікових та індивідуальних особливостей учнів і студентів, що проводились на основі використання тестів і різних методик вітчизняних і зарубіжних учених.

На початку 1930-х років Сталін і його прихильники остаточно припинили українізацію. Активні українці були репресовані більшовицьким режимом. Одночасно із організацією Голодомору 1932–1933 років провадилося нищення національної культури та інтелігенції України усіх національностей («Розстріляне відродження»). За підрахунками Григорія Костюка, майже весь професорський склад усіх українських закладів вищої освіти був заарештований і знищений [2].

Тодішній ректор Полтавського педагогічного інституту П. Койнаш, намагаючись вислужитися перед більшовицькими хазяями, зробив усе, щоб зробити свій заклад освіти не українським, а російським. Великого розголосу набула його стаття «До кінця викрити рештки націоналістичної контрабанди в педінституті». Григорію Ващенку пощастило. Його «всього лиш» 1933 року звільнили з інституту, звинуватили в «буржуазному націоналізмі» (тобто, проукраїнській позиції), а книгу «Загальні методи навчання» було вилучено

з усіх бібліотек. Більше як два з половиною роки він був безробітним – залишився майже без засобів для існування. Формально педагогу інкримінували «шкідництво у формі байдужості щодо реагування на основоположні комуністичні постанови з питань педагогіки».

Не бачачи іншої можливості, Григорій Ващенко таємно покинув Полтаву, майже два роки поневірявся, врешті опинився в Москві і там йому пощастило отримати посаду професора та керівника кафедри педагогіки при Сталінградському педагогічному інституті (з осені 1936 року), де й працював до 1940 р.

Тим часом почалася Друга світова війна. Унаслідок політичної угоди між СРСР та гітлерівською Німеччиною у вересні 1939 р. і червні-липні 1940 р. до УРСР було приєднано західноукраїнські землі, які до того перебували у складі Польщі та Румунії (Пакт Молотова – Ріббентропа від 23 серпня 1939 року). На цих територіях теж почався більшовицький терор проти свідомих українців («українських буржуазних націоналістів»). Саме в дні Григорій Ващенко домігся повернення до Полтавського педагогічного інституту на попередню посаду, а також став керівником аспірантської групи.

Педагог спокійно працював недовго. Німецько-радянська війна (1941–1945) відбувалася значною мірою на українських землях, й Україна зазнала в ній великих руйнацій і шкоди. Територію окупованої німецькими військами України було адміністративно розподілено на західну (Дистрикт Галичина у складі Генерал-губернії Польща) та східну (Райхскомісаріат Україна) – саме тут знаходилася Полтава, де проживав Григорій Ващенко з сім'єю.

У 1941–1943 рр. вчений працював редактором газети «Голос Полтавщини» (хоча своє прізвище на ній не позначав). Вона видавалася не для фашистських окупантів, а для духовно-інформаційних потреб українського народу. Представники інтелігенції, щирі патріоти, вважали, що Україна мусить, зрештою, звільнитися як від більшовизму, так і від німецького нацизму. Подібні газети видавалися й в інших українських містах.

Крім того, Григорій Ващенко працював над темами «Освіта в Україні за часів більшовизму» та «Вплив більшовизму на психіку українського народу». Окупаційна німецька влада дізналася про його

дослідження і не стала його забороняти. Втім, вчений, гостро викри-
вав більшовицькі настанови у галузі освіти, але не допускав вихва-
ляння гітлерівського «орднунгу» в навчанні та вихованні.

У 1943–1944 рр. Червона армія звільнила територію УРСР від
німців і почала відновлювати радянські порядки. Небезпідставно
побоюючись, що цього разу його таки знищать, Григорій Ващенко
разом з родиною емігрував до Німеччини у Мюнхен (американська
окупаційна зона). То було непросто зробити. 1943 року вони виїхали
з Полтави до Києва, потім «після великих біженських пригод» діста-
лися Австрії (1944), де вчений почав працювати над новим підруч-
ником з педагогіки. Нарешті, 1945 року осіли в Німеччині.

Григорій Ващенко знайшов у Мюнхені роботу – дістав посаду
професора та психології філософського факультету Українського
Вільного Університету (заява про це датована 4 вересня 1945 року).
Згодом він став завідувачем кафедри педагогіки. 1946 вийшла дру-
ком у Мюнхені його ключова праця «Виховний ідеал».

Під кінець 1949 року вченого обрали ректором Богословсько-
педагогічної академії, створеної Українською автокефальною пра-
вославною церквою у Мюнхені. Квітнем 1954 р. датоване вели-
коднє поздоровлення ректором цього закладу Г. Ващенкою ректора
Українського Вільного Університету І. Мірчука. Стає він ідейним
наставником української молоді, яка зростала в умовах еміграції,
і найперше – СУМу – Спілки української молоді. 1952 року у Лондоні
побачила світ перша частина праці «Виховання волі і характеру»,
що була написана у відповідь на запити сумівців. Друга частина
праці вийшла 1957 року, як і брошура «Проект освіти в самостій-
ній Україні». Остання є дуже значущою. Адже тоді, на початку
1950-х років Союз, здається, утвердився остаточно. Про яку само-
стійну Україну можна було говорити? Професор Ващенко був пере-
конаний: цей монстр, цей колос – на глиняних ногах. Він конче роз-
падеться. І самостійна Україна неодмінно буде. Отже, їй не обійтись
без власної системи освіти.

Вчений активно публікувався в емігрантській українській пресі
(«Авангард», «Визвольний шлях», «Український самостійник»,
«Шлях перемоги», «На варті» тощо). 2 травня 1967 р., на 90-му році

життя Г. Ващенко помер. 5 травня його було поховано на цвинтарі «Вальдфрідгоф» у Мюнхені.

В Україні знайомство з педагогічними працями Г.Г. Ващенко почалося лише в останнє десятиліття ХХ ст., тобто після проголошення державної незалежності. У 1995 р. було засноване Всеукраїнське педагогічне товариство ім. Григорія Ващенко, основним завданням якого стало повернення педагогічній науці спадщини діяча та її популяризація.

Найбільша заслуга Григорія Ващенко полягає у тому, що він – творець не вузько етнічної, а саме державницьки зорієнтованої української національної педагогіки. Тобто, в науковому доробку вченого розроблена педагогічна система, яка відповідає ментальності, історичній місії, потребам державного будівництва нашого народу. Цьому передувала кропітка довготривала (понад 30 років) робота з вивчення історії світових педагогічних систем, зарубіжного та вітчизняного педагогічного досвіду. Повний курс педагогіки Г. Ващенко містить підручник «Загальні методи навчання», до якого долучені дидактичні роботи («Система освіти в самостійній Україні», «Система навчання», «Організаційні форми навчання»), а також праці з проблем виховання («Виховний ідеал», «Виховна роль мистецтва», «Засади естетичного виховання», «Тіловиховання як засіб виховання волі і характеру»).

У праці «Виховний ідеал. Записки виховника» [5] Григорія Ващенко було проаналізовано, власне, п'ять ідеалів виховання: більшовицький, християнський, загальноєвропейський, націонал-соціалістичний (нацистський) та український. Зважаючи на тематику нашого дослідження, проаналізуємо перший та останній.

«Більшовицьке керівництво прагне до того, щоб всі освітньо-виховні установи ССРСР були абсолютно покірним знаряддям в їх руках, щоб у молоді виховувались виключно ті риси, які потрібні комуністичній партії у її боротьбі за панування над світом. Всякі ухилення з цього шляху більшовицька влада карає найжорстокішим способом, не зупиняючись перед каторгою й розстрілами підозрілих педагогів» [5, с. 12]. Зважаючи на розстріли українських учителів та вихователів росіянами на Київщині у 2022, а також спалення ними підручників з історії України на Донбасі, можемо стверджувати,

що позиція сучасної росії не відрізняється в цьому питанні від росії більшовицької. Стосовно моральної основи виховного ідеалу більшовиків, то тут все іще жорсткіше: «коли вбивство, шахрайство, підступ, доноси в конкретних випадках будуть корисні..., то їх треба оцінювати як моральні вчинки» [5, с. 16]. СБУ (Служба безпеки України) перехопила уже тисячі розмов російських окупантів з рідними. Із них дізналися про жахливі речі стосовно сучасних моральних норм цього народу: такі заняття, як грабунок, убивства, катування і зґвалтування вважаються у них гідними схвалення, адже йдеться про «чужих» – українців. І це теж повністю відповідає засадам більшовицької ідеології [6].

Професор Ващенко виділив кілька риси більшовицького виховного ідеалу, найактуальнішими з яких сьогодні (у контексті формування переконань сучасних росіян) є:

1) безумовна вірність вченню марксизму-ленінізму (сучасні росіяни замінили її на вірність постулатам російської православної церкви, «духовні особи» з якої говорять про «руській мір» і необхідність знищення українців як нації [7]);

2) непримирима ворожість до інших ідеологій та активна боротьба з ними (саме те, що сучасна росія демонструє зараз у війні з Україною).

Виховний ідеал українців теж добре прописаний у праці й у більшості позицій він актуальний досі. Глибоко вивчивши історію та педагогічний досвід нашого народу, Ващенко вибрав звідти все найкраще і створив у творі «Виховний ідеал» яскравий образ виховного ідеалу української людини. Ним «треба визнати той, що витримав іспит історії, найбільше відповідає психології народу та його призначенню, увійшов у психіку народних мас, відбитий у народній творчості й в творах кращих митців і письменників, що стали духовними проповідниками свого народу» [5, с. 104]. Цей ідеал побудований на двох головних принципах:

1) християнської моралі, котра ставить в основу виховання загальнолюдські вартості (закон творення добра і боротьби зі злом, шукання правди і побудова справедливого суспільства, що спирається на закони краси і любові);

2) української духовності, що відображає національні цінності, які виплекані упродовж віків і входять до традицій українського народу (українська гостинність, замилювання красою, мистецька творчість, схильність до музики, співу і танців, побут українців з його вірністю в коханні тощо); сучасні українці найпершою чесно-тою, притаманною для нашого народу, зараз називають волелюбність – як колись запорізькі козаки.

«У педагогічному сенсі український виховний ідеал – це людина, яка служить богові і Україні» [4; с. 276].

Таким чином, можна стверджувати, що майже 70 років тому український педагог Григорій Ващенко ціною досвіду власного життя (як в аспекті особистого, так і педагогічних досліджень) описав у праці «Виховний ідеал» ключові параметри різниці між українцями та росіянами. Він протиставив українське національне виховання російській моделі. І, безумовно, доробок вченого в такому контексті ще потребує детального вивчення істориків педагогіки.

Література:

1. Гриневич В.А. Утворення Народного комісаріату закордонних справ Української РСР: проекти і реалії (1944—1945 рр.) *Український історичний журнал*. 1995. № 3. С. 35–46.
2. Kostiuk H. *Stalinist Rule in the Ukraine: A Study of the Decade of Mass Terror, 1929–39*. London, 1960. P. 142–144.
3. Петренко Л.М. Внесок Г. Ващенко в розбудову системи національної освіти й виховання. *Збірник наукових праць «Педагогічні науки». Секція 1. Методологія та історія педагогіки*. Випуск LXXIX. Том 3. 2017. С. 29–34. URL: <https://ps.journal.kspu.edu/index.php/ps/article/view/889/793>
4. Вишневецький О. Теоретичні основи сучасної української педагогіки : навчальний посібник. К. : Знання, 2008. 566 с.
5. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава : Полтавський вісник, 1994. 191 с.
6. Їввалтування, звірства і «денацифікація»: СБУ перехопила нові розмови рашистів. URL: <https://www.ukrinform.ua/rubric-ato/3443824-gvaltuvanna-zvirstva-i-denacifikacia-sbu-perehopila-novi-rozmovi-rasistiv.html>
7. Російський патріарх Кирило не засудив війну в Україні і підтримав версію Путіна. URL: <https://www.bbc.com/ukrainian/news-60633905>

ВПЛИВ МІФОЛОГІЧНОЇ СВІДОМОСТІ НА ФОРМУВАННЯ ВІТЧИЗНЯНОГО ПОЛІТИКО-КУЛЬТУРНОГО ПРОСТОРУ: «УКРАЇНА - НЕ РОСІЯ»

Семенець-Орлова Інна Андріївна,

доктор наук з державного управління, професор,
директор Навчально-наукового інституту управління, економіки та бізнесу
Міжрегіональної Академії управління персоналом
e-mail: innaorlova@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-9227-7426>

Анотація

Досліджено поняття політична культура як систему успадкованих політичних уявлень, виражену в символічних формах; узагальнено відмінності між політичною культурою українців та росіян. Наголошено, що своєрідність політичної культури України заснована на одній з її базових тенденцій - тяжіння до архаїзації всіх символічних форм, досліджено місце у цьому процесі героїчного політичного міфу. Проаналізовано сакральні проекції політичного у міфі, за допомогою яких пояснюється суб'єкт-об'єктний порядок світу української політики. Таким чином, схема героїчного мономіфу (структурно оформлений сутнісний символічний ряд) слугує програмою політичної реальності (як структурно оформленого порядку політичних об'єктів). Символи героїчного мономіфу наділені сакральною значимістю, бо вони презентують ідею політичного порядку, стабільності, прогнозованості політики (останніх так не вистачає в кризовому контексті розвитку) при небажанні частини громадян брати на себе відповідальність за перспективи майбутнього розвитку подій в країні, в умовах тривалої невизначеності. Досліджено особливості процесу того, як структура-образ героя вибудовує конституцію політичної реальності в Україні та росії.

Ключові слова: героїчний міф, політична свідомість, архетип, політична культура, політичний міф

Образна мова героїчного міфу. Героїко-центричне уявлення про світ (для формування смислового світу політики) досить стійке у тих пострадянських республіках, які на сучасному етапі зберігають авторитарний чи напівавторитарний політичний режим. Таким чином, проблема репрезентації політичної влади вирішується через героїчну символічну репрезентацію. Героїчно-центричний сенс конституції політичної реальності фіксується особливим «наочним» розташуванням образу володаря щодо інших символічних елементів політичної комунікації.

Образна мова героїчного міфу виступає символічною формою осмислення політичної реальності, тобто семіотичною моделлю політичної комунікації. Героїчна образна мова політичної комунікації конструює сакральну політичну реальність способом моделювання уявлення про неї, конституюваного у вигляді значущих фактів-конструктів, релевантного українській політичній культурі «міфотексту», який читає колективна особистість. У авторитарних державах політична влада найчастіше сприймається легітимною лише в символічному контексті світобачення, коли події сьогодення і минулого зв'язуються з маніпулятивною метою символічно. За умов використання героїчного політичного міфу політичне лідерство здійснюється через маніпуляцію символами.

Загалом, героїчна символічна репрезентація політичної влади – це модель односторонньої політичної комунікації. Символічне авторитарне слово героя-володаря можна або цілком прийняти, або цілком відкинути. Воно зрослося з авторитетом – політичною владою. Героїчний міф є постсучасною політтехнологією в контексті актуалізації проблеми конструювання віртуальної політичної реальності в інформаційному суспільстві (Щербинина, 1998).

Єдиний державний позивний міф росії. Вдалим визначенням героїчного політичного міфу можна визначити наступне: це феноменальна реальність і замкнутий смисловий світ як конструкт конструктів. Основні метафори такого міфу носять «канонічний» характер: для тих, хто їх використовує, вони втілюють собою світ і задають а пріорі складові його опису. Звичайно, віртуальна міфореальність не відрізняється довговічністю особливого тоталітарного

героїчного політичного міфу, але вона входить в структуру політичного буття як легітимізатор феноменів сенсу, коли інші легітимації влади неефективні.

Щоб оцінити досвід росії із оперування єдиним державним позитивним міфом і побачити небезпеки, які випливають з цього досвіду для України, спробуємо проаналізувати окремі проблемні аспекти російських міфів. Для російської суспільної свідомості певною формою єдності влади та населення є опосередкована фігура російського «солдата», що представляє російську державну волю, силу й честь. У російській міфології постулюється короткий зв'язок між Державою та Народом без системи складних представницьких та правових механізмів, характерних для західних демократій, тому тут єдиний «народ» можливий лише за умови наявності державної структури, яка надає йому ідентифікаційний мандат на право називатися «народом», а влада обґрунтовує свою легітимність, посилаючись на символічне представництво від імені всього «народу».

Аналізуючи сучасну пропагандистську інформаційну політику росії, Н. Щербиніна наголошує, що конструювання віртуальної політики, як світу штучних і уявних пропагандистських образів, було характерно ще для модерністського суспільства росії. Звичайно, світ пропаганди досить скоро ставав вкрай формалістичним, шаблонним, умовним. Це був, як сьогодні сказали б, віртуальний світ офіційних міфів, ритуалів, солідарності, організованої колективної ненависті, боротьби та вигнання демонів. Дана звична для росії практика конструювання іконічних пропагандистських образів визнається М. Маклюєном технологічно успішною та релевантною подальшому інформаційному фантомному вибуху: «Росіянам достатньо адаптувати свої традиції східної ікони та побудови образу до нових електронних засобів комунікації, щоб бути агресивно ефективними в сучасному світі інформації. Росіяни не проявили в своїй пропаганді ніякої винахідливості і роботи уяви. Вони просто робили те, чому їх вчили релігійні та культурні традиції, а саме – будували образи» (Маклюєн, 2003). Звичайно, в такому контексті головним Образом виступала фігура політичного Героя.

Політична пропаганда в росії, на нашу думку, взагалі не може обійтися без героїчного політичного міфу, що грає у ній рельєфну технологічну і змістовну роль. Цю апробовану технологію легітимації влади необхідно розглядати як ефективний спосіб маніпуляції за допомогою моделювання образу світу. Вплив політичної влади здійснюється як відкрита пряма «інженерна» пропаганда, тоталітарна за своєю суттю. Очевидний конструктивістський потенціал пропаганди використовується і в постсучасному комунікаційному контексті. Так, Є. Аронсон і Е. Пратканіс вважають, що інформаційна епоха, яка характеризується засиллям різних образів, все ще залишається епохою «пропаганди». При цьому головними конструкторами образу світу є політичні лідери і засоби масової комунікації, що дискурсивно формують політичну реальність. Тому, на думку Є. Аронсона, феномен пропаганди характеризує і постіндустріальне суспільство, а інтерпретацію пропагандистського впливу не можна зводити до політики брехні, що приписується лише тоталітарним режимам (Аронсон, 2003, с. 28).

Незважаючи на те, що віртуальні світи творилися людиною здавна, прийнято вважати, що саме постмодерн відрізняється віртуальними інформаційними технологіями і віртуалізованими ЗМІ. Тобто сам спосіб передачі чи отримання інформації стає віртуальним, а фантомна гіперреальність кодується і моделюється за допомогою засобів масової комунікації. Згідно з Ж. Бодрійяром, постсучасна однонаправлена комунікація не є, по суті, «обміном», оскільки вона симулює «відповідь» і нав'язує моделі значимості. Ж. Бодрійяр вважає, що символічний спосіб комунікації притаманний феномену маси: «Маса – це ті, хто осмислений грою символів і поневолений стереотипами, це ті, хто сприйме все, що завгодно, лише б це виявилось видовищем» (Бодрійяр, 2007, с. 192).

За Ж. Бодрійяром, сфера політичного підпорядкована зростаючій знаковості, це простір симуляції, де народ опинився публікою. В просторі постсучасного політичного видовища знак має особливе магічне значення, він несвідомо конститує сакральну політичну реальність. Отже, ми будемо розуміти під «віртуальною реальністю» штучно створений простір симулякрів, що знаходять віртуальне

буття, і що додає особливий онтологічний статус даній реальності. Тобто ми вважаємо, що політичне буття не тільки включає в свою структуру об'єктивну дійсність, але і віртуальну реальність, де розчиняється політична складова простору. У цьому можна погодитися з однією з основних тез філософії постмодернізму – втрати автентичності політичного, що викликано, на нашу думку, штучним політичним конструюванням реальності. В результаті конституюються специфічна гіперреальність, де вже символи творять своє власне буття. У цій замкнутій на собі віртуальній реальності знаки-симулякри, що мають власне феноменальне буття, виступають зразками і реферують власний світ.

Віртуалізація політичної реальності – це своєрідний віртуальний аналог політичних інтеракцій, наприклад, відносин влади і народу, лідера і його послідовників. При цьому *симулюються ролі політичного лідера і громадянина*. Тобто об'єктивна дійсність замінюється і симулякри (політичні іміджі) вступають у відносини один з одним. Символічний обмін в сучасному віртуалізованому політичному просторі заснований на знаковій референції і кодуванні соціальної та політичної цілісності. Таким чином, людина має справу з образним вираженням світу.

Засоби масової комунікації і, особливо, телебачення конструюють віртуальну реальність через «телеприсутність», збільшуючи «оптичну щільність його копій» інформації. У цьому полягає небезпека для практик сучасної демократії. Адже демократія, як умовний рефлекс у віртуалізованому світі, не потребує публічного обговорення, коли передвиборну кампанію виграють нав'язані думки, а «демонстрація» партійної програми поступається місцем «передбачуваності» запропонованої електорату моделі політичної поведінки. Таким чином, політичний лідер не реферує соціальну (нормативну) групу, а слугує символічною ізольованою моделлю життєвого стилю, яка вибирається індивідом зі сконструйованого засобами масової комунікації «меню» зірок.

Елементи міфологізації політичної свідомості українців. Проблема героїзації або демонізації конкретних осіб набуває актуального характеру передусім тому, що створення героїв / ворогів (зокрема

політичних) – є одним з основних завдань міфотворчості сьогодні. Образи Ворога і Героя, проходячи крізь архетипні особливості національної свідомості, універсальні бінарні опозиції добра і зла набувають специфічного забарвлення. Для України таке забарвлення вилилося в боротьбу Правди з Кривою.

Міф про героя (архетип українського Котигорошко) залишається важливим у виборчих кампаніях. Імідж героя вибудовується на розумінні базових людських проблем. Герой має: швидко здолати ворога; кардинально змінити ситуацію; швидко вирішити всі проблеми. Тому образ героя є «вічним» у суспільній свідомості. Як стверджував Ж. Блондель, незалежно від того, правильним чи ні є наше бачення «золотої доби» лідерів-героїв, сучасникам важко побороти відчуття, що нами управляють люди, які не відповідають вимогам «реального» лідерства. Тому, поряд із деяким розчаруванням діяльністю державних еліт, у цілому майже незмінними залишаються ідеальні образи влади та лідерів, які передаються від покоління до покоління. Це зумовлює те, що все частіше образи реального та ідеального політика суттєво суперечать один одному. Але і на сьогодні архетип героя можна сприймати як певний збірний позитивний образ месії, рятівника, творця чи реформатора. Для більшої і стійкої дієвості штучного міфу актуалізація архетипа вимагає наявності у кандидата таких особистісних рис, які б дозволили ідентифікувати його з певним архетипом. Л. Кочубей та К. Меркотан запевняють, що в 99-ти випадках із 100 життєвий шлях і сформовані позитивні якості лідера на сучасному етапі будуть подаватися через архетип героя.

Парламентські вибори 1998 р. в Україні були першими, під час яких почала використовуватись непряма негативна реклама – через подачу негативної інформації, що, з точки зору політичної психології, дуже вигідно. На думку Ю. Шайгородського, потрібний обсяг негативу може «додати» сам виборець з власного досвіду, що відчутно посилює вплив такої реклами. Президентська кампанія 1999 р. специфічна рельєфним штучним роздмухуванням протистояння комуністичного міфу (П. Симоненко) і демократичного міфу, сильним звучанням «російської теми» поряд із завуальованою європейською (Шайгородський, 2009, с. 251).

Новацією серед міфологем президентської кампанії 2004 р. в Україні був міф про свою людину, про свого політика, з народу. Відбувається ототожнення політика з пересічним виборцем. Наприклад, міфоімідж В. Януковича базувався на основі архетипу «міфологізованого злочинця» з акцентом на складному життєвому шляху політика «з простого люду».

Парламентські виборчі кампанії 2006 і 2007 та президентська 2010 рр. були побудовані на міфах про героя та про Європу. Зважаючи на те, що українці завжди належали до центрально-східного крила європейської цивілізації, європейський напрямок – це не вибір політиків. *Українці завжди були і залишаються європейцями. Проте, за допомогою міфів, омріяне європейське майбутнє для України в образі «золотого століття» час від часу пригальмовувались, зважаючи на тенденційність кон'юнктури суб'єктивних намірів олігархічних еліт, що на конкретному етапі володіли державною владою.*

На думку О. Кулініч, для активізації міфологічного мислення людей, у процесі конструювання іміджів політиків міфопродуценти мають апелювати до колективного позасвідомого, універсальних архаїчних ідей (Кулінич, 2012). К. Юнг виділяв такі основні архетипи: архетип матері, божественного немовляти, самості, духа, анімуса (аніми), маски (персони), тіні. Архетип самості (архетип героя) за К. Юнгом у політичній культурі реалізується в образі героя, лицаря, переможця. На думку О. Кулініч, архетип героя можна було чітко простежити в іміджі В. Ющенка під час подій помаранчевої революції. Як виявилось, імідж В. Ющенка як месії (відповідно архетипу самості) не спрацював через неузгодження міфологізованих іміджевих рис і його природного слабкого характеру.

Яскравим прикладом використання особливо негативних політичних символів був виборчий міф політичної партії Опозиційний блок: «Київ не чує промислові регіони». Це роз'єднавчий міф, на конфронтаційний зміст якого громадяни реагують тривожно. Такий міф може залишити травматичні ефекти у свідомості громадян.

Основною проблемою передвиборчих програм партій виявилась слабкість конструктивної раціональної складової – зміст програм

виявився неконкретним, розв'язання проблеми довготермінового розвитку України – не було запропоновано.

В Україні помітна тенденція до архаїзації міфів. Модель сильної сучасної держави досить життєздатна і може легко бути протиставлена моделям «гетьмана» (якого у 2004 р. уособлював В. Ющенко, у 2014 р. – П. Порошенко) і «Матері» (у 2010 р. – Ю. Тимошенко), які несуть за собою ще й прихід месії. Їх модель хоч і ближче до українських традицій, але не менш небезпечна, якщо враховувати, що Україна – зона конфронтації між Росією і Заходом. І тому українському суспільству потрібна однозначна несуперечлива ідея-стрижень стійкої сучасної держави. Політичний міф «сильної держави» знаходиться в генетичній пам'яті посттоталітарного суспільства, яке у вимірі міфологізованої суспільної свідомості схильне сприймати всі економічні проблеми наслідками демократії.

Залишкові прояви «радянського мислення» в ментальності суспільства, що трансформується (більшість теоретиків сходиться на тому, що залишкові явища радянської свідомості нівелювались в українському суспільстві після протестних подій 2013–2014 рр., наслідком якої став критичний відрив більше 2/3 ціннісних пріоритетів більше 2/3 українців у напрямку європейського цивілізаційного простору. Це і засвідчили результати позачергових парламентських виборів 2014 р., коли представники комуністичної ідеології вперше не потрапили до парламенту.

2014 р. Президент України П. Порошенко запропонував об'єднатися навколо стратегічного бачення національної ідеї через гасла запропонованої ним Стратегії сталого розвитку 2020 – гідності, свободи, майбутнього. Кореспондує з таким стратегічним баченням Президента України дві потреби, які, на нашу думку, мають враховувати суб'єкти міфотворчості:

- 1) об'єднання політичної еліти на шляху здійснення стратегічних реформ;
- 2) об'єднання еліти з нацією для боротьби з агресором.

Дискусія в рамках таких координат важлива для визначення векторів, якими рухатиметься процес детермінації єдиного державного позитивного міфу.

Українському суспільству потрібне чітке розуміння своєї позиції у військовому конфлікті на Сході України. І це може вдало оформитися у єдиному державному міфі. У час стрімких змін соціальний запит формується значно швидше, ніж є здатність відповісти на нього у політичних сил. Тому єдиний державний міф виконував би у подібних ситуаціях стабілізуючу роль, попереджуючи кризові явища.

Протидія руйнівній дії міфів. Наприкінці 2013 р. Україна зробила цивілізаційний вибір – висока громадянська активність, згуртування української політичної нації, що ставить понад усе державність та успіх національного проекту, спричинило те, що українське суспільство почало розуміти національну ідентичність більш широко і сучасно (не лише через вишивку, мову чи інші етнічні ознаки).

На нашу думку, одним з пріоритетів державної політики має бути конструювання системи комплексної протидії міфам руйнівного характеру та активне формування державотворчих політичних міфів, спрямованих на консолідацію нації навколо демократичних цінностей, прав і свобод людини.

Аналізуючи природу історичних міфів, Р. Сербін писав, що вони можуть спричинитися як до поліпшення, так і погіршення людського життя. Добре відомими є негативні міфи, які виправдовували расизм, ксенофобію, релігійну та іншу нетерпимість. Але існували також міфи, які були використані в благородних цілях, – для поширення свободи, рівноправності, національного визволення, державобудівництва на демократичних засадах тощо.

В Україні можна констатувати відсутність кордону між науковою (дослідницькою) і науково-популярною історією як наріжним каменем культури пам'яті, хоча історію міфотворці активно використовують для національної міфології. Націологи наголошують, що нація – це вічна і найбільш цінна величина, тому правильність історії має визначатися ступенем відданості цій абсолютній цінності.

Міф про розкол нації є елементом кризової міфології в Україні. У 2004 р. після перетворення конфлікту особистостей (В. Ющенко і В. Януковича) на конфлікт сутностей (західний проєвропейський регіон проти східного проросійського) цьому конфлікту надано

позачасову форму через зручність цивілізаційної риторики (за теоретичною схемою «конфлікту цивілізацій» С. Хантінгтона). Міф про розкол української нації створили московські політтехнологи після президентських виборів в Україні 2004 р. (Шевченко, 2006) і успішно впровадили у суспільну (буденну та навіть теоретичну) свідомість.

Технологічним чином, в умовах відсутності протидії та контрміфів з боку українського суспільства, нездатності вітчизняних суб'єктів міфотворчості декодифікувати негативні символи, стереотипні конструкції про розкол України набули характеру норми та почали сприйматися як очевидність. Політичні та громадські лідери почали з легкістю користуватися «розкольницькою» міфологемою у публічних дискусіях, не усвідомлюючи, які негативні наслідки це може спричинити.

Для прикладу, чи відмінності між Баварією і Саксонією (які досить істотні) або факт відмінностей між Німеччиною та її колишньою НДР є реальною підставою, щоб німецький державний діяч заговорив про «розкол німецької нації»? Звичайно, що ні. Але, як виявилось, не для України, що межує з напівавторитарною державою, яка, до того ж, бажає позиціонувати себе сильною «стрижневою» країною окремого цивілізаційного простору.

Інший штучний міф, який аналізує О. Шевченко в рамках кризової міфології в Україні – теж експортований збоку Росії (і, до речі, дуже поширений в Росії) – про кризу управління. В рамках координат такого міфосприйняття головний ідеолог «Єдиної Росії» В. Сурков зазначив, що українці не є «державотворчим народом», не мають «навичок державного існування», вони проявляють принципову неспроможність до державного будівництва та автономного геополітичного вибору, що прирікає їх на статус вічної провінції (Шевченко, 2006).

Відомий українофоб, володар «Золотого пера Росії» М. Леонтьєв кризу державного управління в Україні пов'язує із феноменом зради, що постійно «переслідує» українських історичних діячів та сучасних державних осіб. Наприклад, у своїх роздумах про моральну деградацію українського політикуму М. Леонтьєв зазначає, що «українська політика – завжди зрада, хто перший зрадив – той і на коні».

Насправді, певні ознаки політичного процесу в Україні – нерішучість, маніпульованість владних еліт, повна їх залежність від необраних громадянами еліт (тобто олігархічних груп) сприяє «експортерам міфів з Росії в Україну» у презентації нових аргументів на користь міфу про кризу управління в Україні. Міф про управлінську кризу (більш міфологізовану, ніж реальну) певний час продовжував психологічне нагнітання апатії і негативізму в суспільній свідомості через наступне поширення пропагандистської формули «національного порятунку», хоча іноді, за фактом, націю потрібно рятувати, передусім, від творців і поширювачів такого міфу.

Ще одну складову кризової міфології становить міф про немичий розпад України, яким оперують не лише російські політики. Наприклад, О. Шевченко наводить твердження словацького журналіста С. Хелемендика про «цивілізаційну несумісність» безлічі «Україн» (що включають у себе Київ, проросійський північний схід, Крим, аграрні області центральної та південної України, Галичину і колишню Австро-Угорщину). Така ситуація, на думку С. Хелемендика, народжує прогноз про «югославський сценарій», вірогідне відокремлення частини України, яку він називає «російською» (Крим, південний схід). Можливо, це замовні матеріали журналіста, але тривожить інший факт – поширення такої аналітики за межі СНД.

Найбільш небезпечною, є ситуація масштабного маніпулювання «кризовою міфологією», що призводить до сприйняття суспільною свідомістю міфу про розпад України як фатальної неминучості. Це ідеальне підґрунтя для політтехнологій, які популяризують «кризовий» образ держави.

Міфотворчість позитивного спрямування дозволяє на деякий час досягнути відносної суспільної рівноваги. Міф робить можливим проникнення раціональної, так і ірраціональної політики у активній і пасивній формах проникає в конституції і закони.

Меморіальними маркерами ідентичності і ретроспективним розумінням національного підживлювалися патріотичні акції протесту в Україні 2013–2014 рр. – добре спрацювали:

- козацький міф (козацькі сотні);
- вшанування героїв минулого (зокрема С. Бандери);

- руйнація пам'ятників В. Леніну;
- культивування української мови, пісень, вишиванок, іншого культурного продукту.

На думку О. Михайлової, це свідчить про те, що національне намертво прив'язане до меморіальних маркерів (Малахов, 1999). Самі акції протесту в Україні почалися з події Євромайдану. Тобто не менш значущими, ніж меморіальні, виявились запозичені маркери ідентичності – протестувальники вважали себе природними європейцями: це вияв толерантності у шанованому розумінні і сприйнятті «Іншого».

Інша частина народу України запозичувала не європейські, а російські ідентифікаційні маркери – патерналізм та ворожість щодо інших ідентичностей (тітушки). Взагалі, успішне закінчення акцій протесту багато в чому визначається тим, чи змогли лідери чітко визначити нові маркери, що окреслюють нову ідентичність українського суспільства.

Для того, щоб визначити природу сучасного міфу в перехідних суспільствах можна скористатися запропонованими американським дослідником ритуалів В. Тернером концептами «порога», «суспільної структури» і «ідеальної спільноти». За словами вченого, суспільство включає в себе дві нерозривні моделі людських відносин:

- громадську структуру як структуровану систему політико-правових та економічних статусів людей (Галь, 2008);
- ідеальну спільність як неструктуроване і відносно недиференційоване співтовариство індивідів, що виникає там, де бракує суспільної структури.

Висновки. Без врахування національних індикаторів суспільство не може розвиватися збалансовано. У пострадянських державах, на думку В. Тернера, опозиція між ідеальною спільністю і громадською структурою стає постійною. Важливим виступає те, наскільки групи в цих суспільствах, що претендували на статус націєтворчих, були інтегровані в існуючу державу.

Екзистенції агресивної інформаційної пропагандистської політики росії проти України та відповідних небезпек, що впливають звідси, покладено в основу героїчної міфології Росії. У російській

міфології постулюється короткий зв'язок між Державою та Народом, що заперечує систему складних представницьких та правових механізмів. Тому у росії єдиний «народ» можливий лише за умови наявності державної структури, яка надає йому ідентифікаційний мандат на право називатися «народом», а влада обґрунтовує свою легітимність, посилаючись на символічне представництво від імені всього «народу».

Політичний і громадський дискурс України і практично всього пострадянського простору є накладанням на загальну радянську символічну основу витягнутих з політичного «нафталіну» окремих символів попередніх епох: для Росії це символи династичні, для України – козацькі.

В Україні, як і у інших західних демократій, навпаки, принципи демократії вплетені у героїчний міф. Компоненти державної структури не є іманентною складовою героїчної міфології. Героїчно-сакральний символізм у свідомості українського суспільства може актуалізовуватись плюральним способом: із уособленням у окремій людині (Президент в образі батька нації), групі (молоді амбітні політики в образі козацьких отаманів), спільноті (армія, волонтери як сили добра, що перемагають абсолютне зло) чи ідеї (євроінтеграція, перемога у конфлікті з Росією, що приведуть до «золотого століття»).

Українці завжди були і залишаються європейцями. Проте, за допомогою міфів, омріяне європейське майбутнє для України в образі «золотого століття» час від часу пригальмовувались, зважаючи на тенденційність кон'юнктури суб'єктивних намірів певних кіл еліти. Позиції міфу про героя залишаються домінантними в політичній свідомості українців, але не такими сильними, як в інших транзитних країнах пострадянського простору, наприклад, в росії.

Актуальні загрози для національної безпеки, що розпочалися з анексії Росією Криму, потребують протидії, яка виходить за межі гуманітарних аспектів. Ворожа українським інтересам агресивна інформаційна політика свідчить не тільки про брак толерантності, культури політичного діалогу серед певних прошарків російської політичної еліти, але є виявом зазіхання на національні наративи українців, веде до постійного зростання взаємного нерозуміння.

В умовах трансформаційного етапу розвитку закономірним є процес постійного оновлення нормативно-символічних складових свідомості. Характерною рисою трансформації міфотворчості в Україні у 2014 р. є зміщення фокусу зі соціальних проблем на національно-демократичні. Важливими компонентами українського міфу стала гіперболізація ідеальної спільності.

Література:

1. Щербинина Н. Политика и миф. *Вестник МГУ*. 1998. № 2. С. 43–55.
2. Шевченко О. Кризова міфологія та її деструктивна роль в сучасній Україні. *День*. 2006. № 132.
3. Шайгородський Ю. Політика: взаємодія реальності і міфу : монографія. К. : Знання України, 2009.
4. Малахов В. Міф про міф. Національна міфологія як тема сучасної соціальної міфотворчості. *Філософські обрії*. 1999. № 1–2. С. 50–61.
5. Маклюэн Г. Понимание медиа: Внешние расширения человека. М. : КАНОН-Пресс, 2003.
6. Кулинич О. Архетипы как основа имиджа украинских политиков. *Журналистика постсоветских республик : сборник трудов*. Белгород, 2012. С. 313–323.
7. Галь Б. Мифотворчество control-c error. 2008. URL: <http://dialogs.org.ua/ru/project/page12809.html>
8. Бодрийяр Ж. Фантомы современности. *Призрак толпы* : сборник работ. М. : Алгоритм, 2007.
9. Аронсон Е., Пратканіс Е. Епоха пропаганды. СПб. : Прайм-ЕВРОЗНАК, 2003. 384 с.
10. Арабаджієв Д. Політичний міф як фактор розвитку сучасної політичної свідомості : автореф. дис. ... канд. політ. наук : 23.00.03. К., 2006.

ФІЛОСОФСЬКЕ ОСМИСЛЕННЯ ЕКЗИСТЕНЦІЙНИХ НАСЛІДКІВ ПРИМУСОВОГО ПЕРЕМІЩЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ДІТЕЙ

Лугова Марія Сергіївна,

Харківський національний педагогічний університет імені Г.С. Сковороди,

e-mail: sofine.manager1@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2687-9239>

Анотація

У статті розглядаються можливості і перспективи мінімізації екзистенційних наслідків і етносоціальних ризиків примусового переміщення чи депортації осіб, зокрема, акцент зроблено на виявленні та систематизації фактів вивезення в росію українських дітей. На основі комплексного міждисциплінарного аналізу розкриваються відмінності між етносоціальними і екзистенційними ризиками, узагальнено історичний досвід подолання таких ризиків. Обґрунтовано примусове переміщення дитини як зміну не тільки її громадянського статусу, а й її ідентичності, уявлень про себе, що може спричинити ряд екзистенційних труднощів у подальшій соціалізації та самореалізації.

Ключові слова: дитина, самоідентифікація, етносоціальні наслідки, екзистенційні ризики, цінності, вимушено переміщені, війна

Актуальність. Кожна війна є жахливою та трагічною сторінкою в історії будь-якої країни, яка її зазнала. Це страшний відбиток в пам'яті декількох поколінь, який не буде забутим ніколи.

З початку повномасштабної війни в Україні в лютому 2022 року, російська федерація використала ряд шокуючих методів ведення війни, які здивували увесь цивілізований світ. Жорстокість була однією з характерних рис російської армії, яку виправдовувала не тільки російська політична влада, а й ідеалізувала і телевізійна пропаганда.

Російське медіа-середовище погрожує вести війну до останнього українця, натякаючи не тільки на фізичну смерть, а й на зміну

громадянського статусу, іноді і примусову. На думку фахівців, для знищення українців застосовуються не лише танки та ракети. До зброї проти українського народу можна також віднести ряд нових рішень кремля, реалізація яких набирає обертів, а наслідки їх застосування на практиці може спричинити ряд деструктивних наслідків, тому тема дослідження є актуальною.

Метою дослідження є аналіз екзистенційних наслідків примусового переміщення українських дітей в розрізі філософського осмислення.

Аналіз матеріалів та досліджень. Питання примусового переселення українських дітей наразі не було широко досліджено у науковій спільноті, однак важливими для обґрунтування зазначеної проблематики є праці таких дослідників як С. Стельникович, В. Гінда, Н. Радченко, В. Черленяк, І. Черленяк, О. Рябчинська, Д. Прасол, О. Легка, С. Капранов, І. Галецька. Специфіка розгляду цієї проблеми зумовлює необхідність розробки інструментарію, який передбачає міждисциплінарні дослідницькі паралелі та широке застосування емпіричного фактажу, у тому числі, юридичної літератури, історичних джерел, а також аналіз офіційних джерел та новин з приводу описаної проблематики.

Викладення основного матеріалу дослідження. Відповідно до злочинних указів [15], українські діти, які знаходились на українській території, що була окупована росією, або на території російської федерації без батьків або законних опікунів, будуть передані до російських соціальних служб у справах дітей та молоді з метою подальшого розподілення між прийомними сім'ями, дитячими будинками сімейного типу або інтернатами. Зазначений документ вже був використаний на практиці, викликавши однозначну реакцію світової спільноти. В цьому зв'язку актуалізується питання про можливість законодавчого протистояння, а також залучення історичного досвіду, надбаного іншими народами, у подоланні етносоціальних і екзистенційних наслідків. У зв'язку з цим, французькими юристами було підготовлено звернення до Міжнародного кримінального суду з проханням розглянути справу про депортацію українських дітей, міжнародні організації пишуть відкриті листи

та створюють петиції до лідерів держав та урядів Європи, щоб привернути увагу до проблеми українських дітей [17].

Як свідчать юридичні джерела, зазначене є грубим порушенням ст. 8 Конвенції ООН про права дитини (право дитини на збереження індивідуальності, включаючи громадянство, ім'я та сімейні зв'язки, як передбачається законом, не допускаючи протизаконного втручання), ст. 9 (держави-учасниці забезпечують те, щоб дитина не розлучалася з батьками всупереч їх бажанню), адже серед дітей, що підпадають під такі пришивджене всиновлення, 95 % з яких мають біологічних батьків, тобто не є сиротами і на кінець червня 2022 року близько 127 дітей передано під опіку в російські сім'ї [7].

Досвід подібних подій потребує евристичного прояснення та їх політичні, соціальні, моральні, психологічні та філософські наслідки для осіб, що були примусово переміщеними в дитинстві. Розглянемо аналогії на прикладі Другої світової війни.

«Під час Другої світової війни нацисти практикували викрадення та онімеччення дітей на окупованих територіях, передусім у країнах Центральної і Східної Європи. Кількість депортованих з України дітей нацистами у роки Другої світової встановити достеменно неможливо. Дослідники називають цифри від 3 до 50 тисяч з території СРСР. «Расово чистих» дітей перевиховували у спеціальних пунктах і відправляли у німецькі родини на усиновлення. Більшість із них так ніколи й не довідались про своє походження» [16].

Грунтовне дослідження з цього питання було проведено в рамках проекту «Uprooted. Викорінені. Історії дітей, викрадених під час Другої світової війни», над якими спільно працюють Київський освітній центр «Простір толерантності» (Україна), Kreisau-Initiative e.V. (Німеччина), Krzyżowa Foundation for Mutual Understanding in Europe (Польща), Post Bellum (Чехія). Матеріали проекту відображають шокуючі факти. «Ініціатором германізації дітей, у яких вбачали характеристики «арійської раси», був райхсфюрер СС Генріх Гімmlер. У середині 1930-х рр. він розпочав реалізацію ідеї зі створення «будинків материнства» для незаміжніх німецьких жінок – «Лебенсборн» (у перекладі з німецької – «Джерело життя»). Саме тому «Лебенсборн» ще називають «фабрикою дітей Гімmlера». Офіційно

«Лебенсборн» відкрили 12 грудня 1935 р. Спочатку як мережу при-тулків, куди дівчата Німеччини могли здавати позашлюбних малюків. Від 1940 р. функції організації розширилися – вона стала відкривати пункти у захоплених країнах Європи, яких нараховува-лося: 10 у Норвегії, 3 у Польщі, 2 у Данії, 1 у Нідерландах, 1 у Франції та 1 у Люксембурзі.

Вже під час Другої світової війни одним із найважливіших завдань організації «Лебенсборн» стало викрадення та переправ-лення дітей з окупованих територій до Рейху для їх подальшої гер-манізації та прилаштування в німецьких родин.

Малюків, зазвичай, насильно віднімали чи викрадали у батьків (у разі спротиву, батьків могли вбити), забирали з дитячих будин-ків осиротілих дітей «фольксдойче». Але забирали не всіх. Діти мали відповідати певним критеріям «расової теорії». Зазвичай «расовий відбір» здійснювався в пунктах «Лебенсборн». На території СРСР, як засвідчують документи, таких не було. Радянських дітей вивозили до пункту в польському Лодзі. Уже там штат спеціалістів та лікарів визначали «расову цінність» дитини. Майбутній «арієць» повинен був мати ознаки «нордичної раси»: відповідну форму черепа, ста-туру, колір очей (переважно блакитний), мати світле волосся та міцне здоров'я. У 1946 р. історики підраховали, що в такий спосіб нацисти викрали та відправили до Німеччини щонайменше 250 тис. дітей з різних країн Європи. По завершенню війни вдалося з'ясувати долю лише 30 тис. із них. Частина дітей повернулася до своїх рідних бать-ків, інші – лишилися у прийомних сім'ях. Нині в Німеччині діє гро-мадська організація «Викрадені діти – забуті жертви», яку заснував учитель із Фрайбурга Крістофер Шварц. Члени організації вимага-ють визнати «позбавлених ідентичності» дітей жертвами війни та виплатити їм компенсації від німецької держави» [14].

Також, говорячи про тему примусово переміщених дітей варто згадати і вірмено-турецьку війну. Масове знищення вірменів дало поштовх для створення терміна «геноцид» та його кодифікації у міжнародному праві.

Починаючи з 1915–1916 років влада Туреччини проводила масш-табні масові розстріли; також вірмени гинули під час масових

депортацій через голод, зневоднення, відсутність даху над головою і хвороби. Крім того, десятки тисяч вірменських дітей були насильно забрані з сімей та звернені до ісламу [18].

Варто звернутись також до такої трагічної сторінки в історії, як депортація кримських татар 1944 року. Радянська влада розпочала депортацію кримських татар, звинувачуючи їх у масовому дезертирстві та співпраці з фашистами. Пізніше у подібному звинуваченні й інші народи Криму, хоча й насправді жодних доказів «масового дезертирства» кримських татар не існує. За час депортації на загальне «спецпоселення» до Центральної Азії було відправлено понад 183 тисячі кримських татар, на примусові роботи до Московського вугільного тресту – 5 тисяч, до таборів фронтового резерву – 6 тисяч та ще стільки ж до ГУЛАГу. Також із Криму було вигнано понад 40 тисяч болгар, вірмен, греків, турок і ромів. Переважна більшість з яких були жінки, діти та люди похилого віку, велика кількість яких загинула під час переїзду. Заборона на їхнє повернення до Криму, діяла аж до 1989 року [3].

Режисер Ахтем Сейтаблаєв розповідає історію депортації його родини, очима маленької дівчинки, якою майже 80 років тому була його мама: «Йї було шість років під час депортації. У вагонах, в яких вивозили татар з Криму, було нічим дихати. Люди непритомніли, падали. Старші люди, яким самим було важко дихати, піднімали на руки дітей, ближче до дірок в стелі вагону, аби подихали вони. Це запам'ятала моя мама» [10].

Нелюдські умови, в яких примусово перевозили кримських татар в 1944 році замінились на менш жахливі для українців, яких перевозили в 2022 році, однак примусовість у характері переміщення не зникла, як і не зникла принизливість проходження фільтраційних заходів. Про особливості проходження фільтрації детально описано в статті «Окупаційні практики та злочини проти людяності кремлівської диктатури як загроза засадам сучасної європейської цивілізації».

«Населення поділяється на категорії:

- ті, що пройшли «перевірку» і отримали посвідчення для переселення територією ОРДЛО та переселення до РФ;

- ті, що не пройшли «фільтрацію». Вони вивозяться у невідомому напрямку або розстрілюються на місці (учасники АТО/ООС, колишні військовослужбовці, правоохоронці, проукраїнські активісти);
- населення для поповнення обмінного фонду (переважно чоловіки).

Методи перевірки: допит, процедура дактилоскопії, пошук татувань, перегляд мобільних телефонів із детальним ознайомленням зі сторінками соцмереж, встановлення політичних уподобань людини тощо. Фільтраційним процедурам та утриманню піддаються навіть діти та літні люди. Росіяни заявляють про перевірку дітей від 14 років, однак численні свідки вказують на перебування дітей різного віку разом із дорослими» [9].

З окупованих українських територій російськими представниками було вивезено більше ніж 1 мільйон осіб, серед яких особи, що добровільно переїхали на територію росії, та ті, кого було вивезено примусово, або під тиском та з використанням залякування [11].

Зазначені цифри включають в себе і дітей. За даними Національного інформаційного бюро – 16011 дітей було депортовано, серед яких вивезено з окупованих територій з батьками за добровільною згодою, тих, кого було відправлено до російських дитячих таборів за згодою батьків або під тиском з використанням залякування, тих, що знаходились в дитячих будинках та інтернатах, або тих, чії батьки або законні опікуни загинули під час бойових дій. На щастя, 126 дітей вже повернуті до України [4].

Кожна історія переміщення є унікальною, та потребує детального вивчення не тільки з юридичної, а й з філософської точки зору.

Діти, яких на сьогоднішній день вдалось повернути на території України, були на відпочинку в російському дитячому таборі, куди за згодою батьків були відправлені для оздоровлення, адже на окупованих територіях життя було надзвичайно складним, діти знаходились в умовах дефіциту продовольчих товарів. Батьки, часто під агресивним тиском та з використанням залякування, заповнювали довіреність на дитину, тобто офіційно передавали її в руки російському представнику. Однак, після деокупації деяких українських територій – російська влада відмовилась повернути дітей до батьків

в Україну. В інформаційному просторі почала з'являтися інформація про можливість примусової передачі дітей до російських прийомних родин, якщо у встановлені терміни батьки не заберуть дітей самостійно. Державні та волонтерські організації сприяли процесу повернення дітей додому, попри труднощі [5].

Юридичні джерела свідчать про порушення окупантами міжнародних норм.

«Особливості поведінки з особами, які перебувають під захистом і знаходяться на окупованій території, визначаються Розділом III Женевської конвенції 1949 року і визначаються через заборони: примусового переміщення чи депортації громадян з окупованої території України на іншу територію; зміни громадянського статусу дитини (у випадку смерті батьків або їх зникнення)... Вже на сьогодні на окупованих територіях, зокрема Півдня України, фіксуються такі порушення законів та звичаїв війни щодо цивільного населення, як примусова депортація громадян України, серед яких більше 200 тисяч дітей, у зв'язку з чим українська влада вважає, що повернення депортованих українців до дому буде ще однією війною за Україну» [13].

Інформаційні джерела розповідають історію хлопця Сергія з Донеччини, який зміг повернутись до України, незважаючи на призначення російських прийомних батьків, та проживання у новій родині протягом 3 місяців. Його батьки загинули під час бойових дій на Донбасі, з родичів залишилась лише повнолітня сестра. Юнак прийняв рішення повернутись на батьківщину та знайшов можливість завдяки мережі Інтернет. Найближчим часом офіційним опікуном Сергія стане його рідна сестра [1].

Перспектива життя примусово переміщених дітей включає в себе комплекс факторів. З одного боку – на сьогоднішній день на території російської федерації не відбувається бойових дій, так до переміщених дітей з України ставляться не погано (за свідченнями дітей, що були повернені до України [1]). Однак, екзистенційна складова проблематики потребує особливої уваги. Для прикладу розглянемо досвід Другої світової війни з цього приводу.

Історія Олександра Літау, точніше Фолькера Гейнеке, стала відомою в Україні в 2013 році. Усе життя він вважав себе німцем з родини

Гейнеке. Але вже у похилому віці батьки розповіли, що всиновили його. Молодий Фолькер не надав цьому факту значної уваги, адже вважав рідними своїх прийомних батьків. Але вже після їхньої смерті, перебираючи родинні папери, випадково знайшов довідку, в якій вказувалося, що його взяли з притулку «Лебенсборн». Осиротілому Фолькеру захотілось дізнатися правду про своє походження. Серед незначної кількості документів, які стосувалися «Лебенсборна» в архівах США, журналістам вдалося знайти його дивом уціліле досьє. Там зазначалося, що справжнє прізвище Гейнеке – Літау, а звати не Фолькер, а Олександр; і родом він з кримського села Альнова, що в Україні. Цю знахідку Фолькер Гейнеке прокоментував досить емоційно: «Я дуже зрадив – Боже, нарешті я знаю, хто я такий!» [14].

Такі свідчення вказують на велику кількість екзистенційних викликів, з якими зіткнувся Олександр-Фолькер. Можемо припустити, що чоловік неодноразово відчував труднощі у соціалізації та самореалізації протягом життя, адже відчував себе не на своєму місці, не в своєму етнічному колі, «не собою». Такі стани накладають відбиток не тільки на загальну якість життя, а й на продуктивність, ефективність, життєву активність, показники організму загалом. Історій досвіду подібному Олександра-Фолькера існує велика кількість, кожна з яких завершується однаково: «Нарешті я знаю, хто я такий!»...

Розглядаючи питання самоідентифікації в контексті примусового переміщення, актуалізується категорія свободи, яка широко досліджується у філософському дискурсі.

Капранов С. з цього питання зазначає наступне: «У Китаї цю тематику розробляли головним чином даоси, першою чергою – Чжуан-цзи (пізніше ця тема була підхоплена буддизмом, зокрема, дзен-буддизмом). Чжуан-цзи розробляє тему свободи як можливості слідувати своїй власній природі. Свобода для нього означає можливість бути собою. Один з його найвідоміших образів – це дикий кінь, який гуляє в полі, де йому хочеться; він вільний і щасливий. А кінь, якого загнuzдали й примусили щось робити, когось возити, є не свободним, а отже, нещасним. Що значить несвободний? Той, що не може бути собою...» [6].

Свобода бути собою є екзистенційною потребою, яка обумовлює буття особистості. Експерти зазначають, що саме внутрішня свобода є визначальним критерієм психологічного здоров'я. Внутрішня свобода полягає в автономності та самодетермінації як здатності діяти суб'єктно, керуючись глибинним відчуттям себе, бути самоініційованим та саморегульованим, на противагу примусу і спокуси, коли поведінка не є виявом глибинного Я. Таким чином, автономність стосується організмичної інтеграції, як результат – інтеграції свого «щирого Я» та самодетермінації поведінки, що зумовлює асиміляцію досвіду та забезпечує структурованість Я [2].

Зазначимо, що примусове переміщення, з подальшою зміною громадянства та у деяких випадках імені, є актом, що порушує внутрішню здатність суб'єкта діяти, керуючись глибинним відчуттям себе. Екзистенційна складова тут виражається в подальшому внутрішньому пошуку свого «щирого Я» протягом цілого життя, навіть якщо переміщення відбувалось в ранньому дитинстві.

Разом з тим треба зауважити, що обґрунтування наслідків для дитини, яка пройшла процедуру внутрішнього переміщення, потребує нашого звернення до вікової психології та специфіку вікових етапів, адже особи підліткового віку, як приклад Сергія з Донеччини, мають змогу боротись та зберегти власну систему цінностей, не піддаючись на пропаганду та маніпуляції з боку окупантів. Однак, чим молодша дитина, тим легше внести деструктивні зміни в її структуру особистості. Дитинство, особливо раннє дитинство, є чутливим періодом, характеризується підвищеною адаптивністю до умов навколишнього середовища. Наприклад, дитина молодшого шкільного віку, легко піддається впливу дорослих та швидко засвоює будь-які норми та правила.

Національне, як філософська категорія, являє собою значну кількість сторін життя національних спільнот, втілює різноманітність особливого, окремого, охоплює все багатство матеріальної і духовного життя нації. Дитина, під впливом реалізації спеціальних цілей виховання, які відповідають мінливим вимогам поточного моменту і визначають актуальний напрямок його прогресу здатна засвоїти будь-яку інформацію. На початку молодшого шкільного

віку учні усвідомлюють особисті цінності, відбувається їх емоційне освоєння, яке закріплюється в діяльності, поведінці та міжособистісних взаєминах [8].

Навчання за російською програмою, за російськими підручниками, з метою перевиховання дітей, прищеплення російської ментальності, з використанням пропаганди та настроювання дітей проти України (якщо взагалі дитині дадуть інформацію про її коріння), можуть досить швидко змінити особистість дитини, тож чим довше дитина буде перебувати в процесі русифікації, тим складніше буде повернути її до дому, не тільки фізично, а й морально. З плином часу, діти раннього віку можуть навіть не пам'ятати свого життя до переміщення та ідентифікувати себе як корінний мешканець росії.

Складнішою ситуація є з підлітками. Особи, яких примусово перемістили на етапі становлення системи життєвих цінностей та орієнтирів, важко піддаються перевихованню, тому існує небезпека залучення таких дітей до більш суворих навчальних закладів, таких як Кадетські корпуси для перевиховання та військової підготовки. Такі заклади, а саме методи навчання та військово-патріотичного виховання можуть нести загрозу не тільки для уявлень про «добре чи погане», а й для фізичного здоров'я та життя.

Радіо Свобода інформує про вивезення дітей «за списками», шкільні класи для продовження навчання на території росії. «Забирали дітей, паралелями. Наприклад, усі четверті класи зі школи забирали, усі сьомі. Їх розмістили в трьох таборах. Є інформація і доступ тільки до одного з них. Там 140 наших дітей. А скільки в інших таборах – невідомо. Деякі батьки бояться говорити відкрито про своїх дітей на території росії, припускають що їх будуть засуджувати, звинуватять в колаборації за те, що вони «добровільно» віддали своїх дітей» [12].

Спиралючись на інформаційні джерела, психологічну, юридичну та філософську літературу, можна зробити висновок про трагічність подій, що досліджені в роботі. Росія прагне реалізувати промислову політику з примусової депортації та русифікації українського населення, що може мати руйнівні наслідки як для української державності, так і для етносу загалом. Україна втрачає дітей: через смерть від рук держави-агресора, через вимушену евакуацію

до інших країн без перспективи повернення за рішенням батьків; через примусове переміщення до російської федерації та утримання там в інтернатах та прийомних родинах. Цей жахливий факт вказує на необхідність прийняття рішень на найвищому рівні, задля перешкоди втрати маленьких громадян, які формують український потенціал та є невід'ємною частиною етносу.

Висновки. Примусове переміщення українських дітей на територію іншої держави, з подальшим наданням їм нового громадянства, призначенням їм опікунів та в деяких випадках зміна імені – є серйозним, свідомим втручанням у формування ідентичності дитини, її самосприйняття не тільки як громадянина іншої держави, а й як особи належної до іншої ментальності, етносу. Такі зміни можуть спричинити певні розлади в розвитку особистості, її самопочутті, уявленнях про себе та відношеннях із соціальною групою, до якої її було примусово переміщено.

Дитинство – короткий період, а формування життєво важливих структур у психіці та нейронних зв'язків у мозку дитини триває кожної миті. Від швидкості прийняття рішень сьогодні залежить майбутнє кожної маленької особистості, яку вже зараз виховують на чужій землі, громадянином держави-агресора. Кожна дитина заслуговує на щасливе дитинство та життя на рідній землі, формуючи свою ідентичність за правом народження серед людей близьких за духом, ментальністю та генетичним кодом. Громадяни України заслуговують на щасливе дитинство та величне майбутнє в своїй державі.

Література:

1. В Україну повернули хлопця з Донеччини, якого «всиновили» в РФ. *Українська правда*. URL: <https://life.prawda.com.ua/society/2022/12/20/251923/> (дата звернення: 01.02.2023)
2. Галецька І.І. У пошуках свободи: внутрішня свобода як критерій психологічного здоров'я. *Проблеми сучасної психології* : збірник наукових праць Кам'янець-Подільського ун-ту імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. 2010. Вип. 10. С. 129–139.
3. Депортація кримськотатарського народу. Історія геноциду. *Суспільне Крим*. URL: <https://crimea.suspilne.media/ua/articles/71> (дата звернення: 01.02.2023).

4. Діти війни. URL: <https://childrenofwar.gov.ua/> (дата звернення: 01.02.2023).
5. Зміна в таборі, яка затягнулася на два місяці: історії жінок, які нарешті змогли повернути своїх дітей із Росії. *Вікна*. URL: <https://vikna.tv/istorii/rozpovidi/istoriyi-zhinok-dity-yakyh-buly-u-rosijskomu-tabori/> (дата звернення: 01.02.2023).
6. Капранов С. Коли можлива справжня свобода? Проблема свободи у східних філософіях: теоретичні та екзистенційні виміри. Матеріали круглого столу. *Філософська думка*. 2018. Вип. 4. С. 12–14.
7. Легка О.В. Міжнародно-правове регулювання захисту прав дітей в умовах воєнного стану. *Правова позиція*. 2022. № 2(35). С. 41–45.
8. Прасол Д.В. Психологічні аспекти патріотичного виховання молодших школярів у загальноосвітніх навчальних закладах. *Науковий вісник МНУ ім. В.О. Сухомлинського. Серія: Педагогічні науки*. 2015. № 2(49). С. 148–151.
9. Радченко Н., Черленяк В., Черленяк І. Окупаційні практики та злочини проти людяності кремлівської диктатури як загроза засадам сучасної європейської цивілізації. *Геополітичні пріоритети України* : збірник наукових праць. 2022. Випуск 2(29). С. 20–40.
10. Режисер Сейтаблаєв: хочеться вірити, що нової депортації татар не буде. *BBC News Україна*. URL: https://www.bbc.com/ukrainian/entertainment/2014/07/140714_ahmet_odesa_ie_dt (дата звернення: 01.02.2023).
11. Росія депортувала з України майже 1,2 мільйона людей — омбудсменка. *Суспільне Новини*. URL: <https://suspilne.media/237522-rosia-deportovala-z-ukraini-majze-12-miljona-ludej-ombudsmenka/> (дата звернення: 01.02.2023).
12. «Росія про вас попіклується, ми вам знайдемо нових батьків»: Як вивезених з України дітей повертають додому?. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/dity-deportatsiya-save-ukraine/32222252.html> (дата звернення: 01.02.2023).
13. Рябчинська О.П. Правова оцінка порушення прав цивільного населення на окупованих територіях України. *Кримінально-правові відповіді на виклики воєнного стану в Україні* : матеріали міжнар. наук. конф., м. Харків, 5 трав. 2022 р. / упоряд. та заг. ред.: Ю.В. Баулін, Ю.А. Пономаренко ; Нац. юрид. ун-т ім. Ярослава Мудрого ; Нац. шк. суддів України ; Громад. орг. «Всеукр. асоц. кримін. права» ; НДІ вивч. проблем злочинності ім. акад. В.В. Сташиса. Харків : Право, 2022. С. 166–172.

14. Стельникович С., Гінда В. Історичне дослідження в рамках проекту «Викорінені. Історії викрадених дітей під час Другої світової війни». ГО «Київський ОЦ «Простір толерантності», 2022. 11 с.
15. Указ Президента Российской Федерации от 30.05.2022 № 330 «О внесении изменений в Указ Президента Российской Федерации от 24 апреля 2019 г. № 183 «Об определении в гуманитарных целях категорий лиц, имеющих право обратиться с заявлениями о приеме в гражданство Российской Федерации в упрощенном порядке» и Указ Президента Российской Федерации от 29 апреля 2019 г. № 187 «Об отдельных категориях иностранных граждан и лиц без гражданства, имеющих право обратиться с заявлениями о приеме в гражданство Российской Федерации в упрощенном порядке». *Официальный интернет-портал правовой информации*. URL: <http://publication.pravo.gov.ru/Document/View/0001202205300008?index=25&rangeSize=1> (дата обращения: 30.01.2023).
16. «Фабрика дітей Гімmlера». Як нацисти викрадали неповнолітніх з окупованих територій. *Local History*. URL: <https://localhistory.org.ua/texts/statti/fabrika-ditei-gimmlera-iak-natsisti-vikradali-nerovnolitnikh-z-okupovanikh-teritorii/> (дата звернення: 30.01.2023).
17. French academics asks International Criminal Court to investigate deportation of Ukrainian children to Russia. *Le Monde*. URL: https://www.lemonde.fr/en/international/article/2022/12/21/french-academics-asks-international-criminal-court-to-investigate-deportation-of-ukrainian-children-to-russia_6008614_4.html (дата звернення: 30.01.2023).
18. The Armenian genocide (1915–16): in depth. *United States Holocaust Memorial Museum*. URL: <https://encyclopedia.ushmm.org/content/en/article/the-armenian-genocide-1915-16-in-depth> (дата звернення: 30.01.2023).

СОЦІОКУЛЬТУРНА ПРИРОДА, СУТНІСТЬ І ГЕНЕЗА АНТАГОНІЗМУ МЕНТАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ УКРАЇНИ ТА РОСІЇ

Сагайдак Михайло Петрович,

доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри менеджменту,
ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана»,
e-mail: sahadak@kneu.edu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6526-1170>

Смирнов Євген Валерійович,

кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри бізнес-економіки та підприємництва
ДВНЗ «Київський національний економічний університет ім. В. Гетьмана»,
e-mail: yevhen.smyrnov.3@kneu.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4869-182X>

Смирнова Ольга Петрівна,

історик,
Інститут історії Національної академії наук України,
e-mail: olga@edim.ua

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1189-8322>

Анотація

У статті, на основі ретроспективного аналізу та історичного порівняння, здійснене дослідження генези антагонізму України та Росії з точки зору феномену національної ідентичності, автентичності та дистанціювання. Виявлення суттєвої різниці між об'єктивними ментальними цінностями, соціокультурними особливостями українського та російського народів дозволило ідентифікувати основні етапи історичного, соціального та політико-економічного розвитку, які сприяли виокремленню елементів української державності та незалежності. Опрацювання та аналіз існуючих міждержавних відносин між Україною та Росією, крізь призму здорового скепсису, дозволило переосмислити та сформулювати висновки щодо прогнозування майбутнього розвитку відносин на тлі санкційних обмежень на міждержавному та світовому

рівнях, а також визначити місце України на геополітичній карті сучасного світу.

Ключові слова: антагонізм, ментальність, ментальні цінності, історична візія, соціокультурні особливості, ідентичність, національна автентичність і дистанціювання

Історія людської цивілізації має багато негативних прикладів того, як за допомогою критичних заходів деякі суб'єкти та країни світової спільноти намагалися вирішити питання впливу на території, заволодіти ресурсами, потенційними ринками збуту тощо. Подальша еволюція людської цивілізації посилювала й причини та акценти світових конфліктів і війн, що були зрушені у бік політичних протиріч й превентивного реагування на зростаючі агресії в світі на різних континентах (Євразія, Африка, Південна Америка). Навіть катастрофічно вражаючі результати Другої світової війни начебто однозначно унеможливили військовий та насильницький варіант вирішення міжнаціональних і глобальних конфліктів, залишаючи значну роль дипломатії для проведення конструктивних переговорів. На жаль, мусимо констатувати, що 24 лютого 2022 р. після восьмирічного триваючого конфлікту на сході України на Донбасі, а також незаконної анексії Криму в 2014 р. російська федерація де-юре почала «спеціальну військову операцію», яка де-факто є війною проти України й українського народу¹. Фактично перший раз за всю історію людства основною причиною війни агресором було названо «денацифікація» та «демлітаризація» країни, що в подальшому переросло в тотальний геноцид українського народу². Однозначність і беззаперечність військової агресії Росії проти України підтвердила і ООН у своїх рішеннях про засудження даних заходів³. Ця війна, з нашої точки зору, призвела до остаточного рішення з приводу

¹ [https://uk.wikipedia.org/wiki/Російське_вторгнення_в_Україну_\(2022\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Російське_вторгнення_в_Україну_(2022))

² Практично вщент зруйновані міста Чернігів, Суми, Харків, Маріуполь, Ізюм і велика кількість об'єктів цивільної та громадської інфраструктури, що супроводжується великими жертвами серед цивільного населення та дітей

³ <https://www.dw.com/uk/henasambleia-oon-ukhvalyla-rezoliutsiiu-iz-zasudzhenniam-viiny-rosii-v-ukraini/a-60991418>

<https://www.ukrinform.ua/amp/rubric-world/3418304-agresia-proti-ukraini-rezolucia-genasamblei-oon.html>

неможливості об'єднання колись споріднених українського і російського народів. Впродовж нашого дослідження спробуємо дізнатися про природу та причини такого протистояння не тільки в новітній світовій історії, а й з моменту фактично існування Київської Русі та її похідних князівств [1].

Переважна більшість країн світу в період існування та після розпаду СРСР в 1991 р., не сприймали окремі республіки-члени радянської спільноти як самостійних суб'єктів зі своєю національною автентичністю, називаючи їх або «радянські», або «руські». При цьому лише країнам Балтії вдалося оформити не тільки «де-юре», а й «де-факто» свою незалежність, вступивши при цьому в ЄС, а також ставши членами НАТО. Після розпаду СРСР, особлива «братська любов» російської федерації стосувалась саме України, територія якої вигідно географічно розташована, насичена природними ресурсами та копалинами, має значну кількість земель сільськогосподарського призначення, помірний клімат, працююче та охайне населення та потужний промисловий арсенал. Проте навіть після отримання юридичної незалежності в 1991 р. Україна не стала на 100 % самостійною, фактично залишаючись під впливом і контролем російської федерації. Цьому звісно сприяли певні агенти впливу, які залишилися з радянських часів або були створені та «виховані» за сприяння Росії. Тому для багатьох світових, зокрема західноєвропейських партнерів, Україна та українці були ототоженні з Росією та росіянами, чому слугувало багато передумов: спільний період історії, спільна мова (частково), спільні звичаї тощо.

Разом з цим, впродовж тридцяти років незалежності Україна вибудовувала власну стратегію розвитку, орієнтуючись на західноєвропейський вектор, а також закріпивши в своїй конституції наміри щодо вступу до ЄС та НАТО. Таким чином, можна стверджувати, що за період юридичної незалежності 1991–2021 рр. остаточно сформувалось підґрунтя, що виокремило Україну як визнану світом республіку, а українців від нащадків СРСР та тандему Росія–Білорусь. Саме хибна уява, що Україна якимось чином прирівнює чи ототожнює себе з Росією, і становить проблематику даного дослідження.

Так звана «залізна завіса» ХХ століття не давала змогу об'єктивно розставити акценти щодо автентичності українців серед всього розмаїття національностей світу. Дослідження проблем автентичності та ідентичності, як філософської та психологічної категорій, підіймалися в наукових працях дослідників світового рівня другої половини ХХ сторіччя, зокрема: М. Гайдеггера, Ж. Лакана, К. Юнга, Е. Еріксона, Ж.-М. Бенуа, М. Фуко, Ф. Гваттарі, Ж. Дельоза, Ж. Дерріди, Р. Барта, Ж.-Ф. Ліотара, Ю. Кристеві, Ф. Фукуями та інших відомих науковців. Щодо української філософської наукової школи національного дистанціювання, можна зазначити певний внесок О. Сергєєва, Є. Головахи, Л. Нагорної, М. Рябчук, І. Дзюби, А. Єрмолаєва та ін. [2; 3; 4; 5; 6]. Більшість із зазначених вчених зосереджувались на філософських аспектах проблеми, пропонуючи певні моделі загальнонаціональної та загальногромадянської ідентичності українського суспільства, ґрунтуючись, наприклад на ідеї Т.Г. Шевченка «Україна без холопів та пана» [7]. Але це ні в якому разі та жодним чином не розкриває природу, сутність і ґенезу проблеми антагонізму між українським і російським народом. В цьому аспекті доцільним є поглиблене дослідження особливостей ментальних цінностей України саме крізь призму їх відмінностей від російських.

Для дотримання об'єктивності дослідження під час наукового пошуку були використані наступні методи: історичного порівняння – для виявлення суттєвої різниці між об'єктивними ментальними цінностями, культурними особливостями українського та російського народів; ретроспективного аналізу – для ідентифікації основних етапів історичного, соціального та політико-економічного розвитку, які сприяли виокремленню елементів української державності та незалежності; дедукції – для розуміння й тлумачення окремих термінів і дефініцій, а також процесів і подій як традиційно усталених, так і тих, що потребують нового осмислення, визначення та підходів до їх трактування; метод екстраполяції щодо прогнозування майбутнього розвитку відносин України та РФ на тлі санкційних обмежень на міждержавному та світовому рівнях; критичного мислення – для опрацювання існуючих кейсів міждержавних відносин України та Росії, крізь призму здорового

скепсису, їх осмислення та формування висновків з подальшою рефлексією.

Метою статті є дослідження принципових соціокультурних відмінностей України від Росії та ідентифікація національних ментальних цінностей українського народу.

Використовуючи зазначені вище методики, завданнями статті є:

- дослідити генезу антагонізму України та Росії з точки зору феномену ментальних цінностей, національної ідентичності та автентичності;
- проаналізувати невідомий процес національного дистанціювання, його вплив на соціально-політичне, культурне та економічне середовище України, а також визначити її місце на геополітичній карті сучасного світу.

Результати дослідження

Російське вторгнення в Україну 24 лютого 2022 р., яку країна-агресор назвала «спеціальна військова операція», започаткувало принципово новий етап в новітній історії України, що інтерпретує цей ворожий захід не що інше як війна. Для певних верств населення світу, яке сприймало території колишнього СРСР як щось неподільне та єдине, відбувся когнітивний дисонанс щодо того, як можуть члени колись однієї держави воювати один з одним.

Перш за все, необхідно зауважити, що історія Києва, столиці сучасної України та Київської Русі, почалася в 482 р., власне з дати заснування міста. Найближче, за датою виникнення, сучасне російське місто Новгород (Великий Новгород), яке також знаходилося на території Київської Русі, було засноване в 859 р.¹ Ярослав Мудрий, як один із засновників могутньої держави середньовіччя, доклав чимало зусиль для її визнання серед європейських держав того часу. Сам був одружений на шведській принцесі Інгігерді, а також сприяв тому, щоб всі його багаточисельні діти зайняли трони у сусідніх державах, створюючи тим самим передумови до визнання Київської Русі, як потужної, незалежної і суверенної держави IX–X століть

---

¹ Для довідки дати заснування інших значущих міст Київської Русі в порядку заснування: Ростов – 862 рік, Смоленськ – 863 рік, Псков – 903 рік, Чернігів – 907 рік, Москва – 1147 рік.

(відомі данні про возз'єднання з династіями Німеччини, Польщі, Візантії, Норвегії, Угорщини, Англії і, мабуть найвідоміша гілка – королева Франції – Анна Ярославна – дружина короля Генріха I). Таким чином, практично від самого початку існування Київського князівства, нащадком якого є сучасна Україна, вектор розвитку і дружніх відносин був скерований на захід, в чому і полягає фундаментальна історична візія спрямування вектору розвитку до європейської спільноти, яка після розпаду Священної Римської імперії вважалася форпостом розвитку політики, економіки, релігії тощо.

Історичні передумови, географічне положення України, розвиток ремесла, торгівлі сприяв тому, що на відміну від північно-східних племен і Золотої Орди, які сповідували кочовий спосіб життя, племена на території України були осілими та орієнтувалися на створення індивідуальних господарств. Це також підкреслює різницю між культурами України та Росії: українці схиляються до індивідуалізму, в той час, як росіянам притаманна культура колективізму.

Існування Київської Русі до 1240 р., яке завершилася облогою і взяттям Києва монголами, супроводжувалося нестримним економічним та політичним розвитком. Подальшого удосконалення набули правові основи української державності, що були представлені у вигляді «Руської правди» у XI–XII століттях. Тобто, вже на той час об'єктивно склалися передумови етнічної та національної ідентичності української нації.

Подальші міжусобні війни призвели до того, що вся територія Київської Русі була завойована ханом Батием, засновником Золотої Орди у складі Монгольської імперії до 1242 р. Оплот української державності змістився до Галицького князівства на чолі з його королем Данилом Галицьким. Разом з цим виникає питання: навіщо золотоординцям така велика кількість територій, коли вони фізично не могли їх утримувати? Відповідь на це питання проста і не змінила своєї сутності майже до теперішніх часів: основою існування кочових племен були податі, оброки, мита та інші примусові платежі, які поклалися на завойовані племена та які повинні були сплачуватися впродовж тривалого періоду часу. В той час як українці, осілі племена, були зосереджені на створенні, продукуванні життєвих

благ і розвитку продуктивних сил, що свідчить про їх волелюбність, доброзичливість і працьовитість. Можна стверджувати, що кризь призму часу, ані роки, ані століття та міленіуми, не змогли докорінно змінити світогляд нащадків Золотої Орди, зокрема, Росії, племена якої окупували значну територію сучасної російської федерації¹, а іншу – Володимирське і Новгородське князівства – обклали податями (навіть Олександр Невський був васалом Золотої Орди аж до своєї смерті в 1263 р.). Росія та її керівна верхівка до нинішніх часів звикла сприймати сусідні території, як зони власного впливу та можливість для «збирання податей» задля власної користі, збагачення та вигоди.

Щодо етнічних особливостей, вже на той час можна визначити те, що Київська Русь, як найбільша політична формація середньовічної Європи і майже половина територій якої (≈ 400 тис км²) знаходиться на теренах сучасної України, була заселена такими земельними етносами як русини, галичани, володимирці-волинці, чернігівці, болохівці, сіверяни-севрюки, які при цьому залишались порівняно однорідними в етнічному та соціальному відношенні. Подальший розвиток ремесла й торгівлі сприяв асиміляції до слов'янського середовища варягів, фінів, тюркських племен, грецьких ремісників, вірменських і єврейських торговців. І фактично від прийняття християнства в 988 р. н. е. населення Київської Русі стало більш космополітичним за культурною орієнтацією. У той час, як основу народностей сучасної Росії склали різнобарвні степові кочові племена, що були між собою не тільки етнічно строкатими, глибоко соціально розшарованими, але й сповідували різні релігії (християнство, іслам, іудаїзм, буддизм, язичество). Це все також стало передумовою занепаду Золотої Орди.

Наступними визначальними віхами, які формалізували та закріпили соціокультурні особливості й національну автентичність є період козацтва в Україні та період монархій в Росії. Вони з'явилися майже одночасно як заміна панування татаро-монгольської навали, в XV–XII столітті. Козацтво зародилося у 1492 р., перебуваючи на межі Великого Князівства Литовського і Кримського ханства.

¹ https://uk.wikipedia.org/wiki/Золота_Орда

Згідно «Пактів та Конституції прав і вольностей Війська Запорізького» (1710 р), що визначали основи державного устрою України, взаємовідносини між гетьманом і старшинами тощо, а також за багато років до цього українська влада базувалася на принципах гетьманщини, де верховний глава держави – гетьман, обирався на цю посаду¹. На противагу цьому, до російської імперії перейшла модель побудови державної влади, яка була заснована на владі однієї людини – царя, монарха й цей титул передавався всередині родинкаст спадково. Фактично від першого царя Росії Михайла I Федоровича Романова (царював на престолі в 1613–1645 рр.), верховна абсолютна влада була зосереджена в руках самодержців одноосібно. Не дуже змінилася система виборності в сучасній Росії з тих часів, достатньо згадати вождів ХХ століття: Ленін, Сталін, Путін (останній майже незмінно знаходиться на своїй посаді з 1999 р., фактично узурпувавши всю владу в одних руках)². На відміну від Росії, Україна з 1991 р., після розпаду СРСР, змінила вже 5 президентів, обравши в 2019 р. шостого президента – Володимира Зеленського, що свідчить про свободу слова, принципи демократії, плюралізм думок і вільне волевиявлення українського народу. На нашу думку, це і є однією з принципових і суттєвих відмінностей наших країн і відповідно націй одна від одної.

В кінці лютого 1917 р. в російській імперії назріла революційна ситуація й монарх Ніколай II вимушено передав владу тимчасовому уряду. Користуючись нагодою, 17 березня 1917 р. в Україні за ініціативи Товариства українських поступовців, за участю українських політичних партій і за сприяння громадських і культурних організацій було утворено Українську Центральну Раду (УЦР), як представницький орган всього українського народу. УЦР була сформована і заснована на абсолютно демократичних засадах: в її керівних і статутних органах брали участь представники усіх верств населення української держави. У той же час Росія відзначилася спробою реформувати державну владу за рахунок симбіозу Виконавчого комітету

---

¹ Першим гетьманом запорізьких козаків був овруцький шляхтич – Остафій Дашкевич, який в 1508 році випробував своє військо проти татар

² До лютого 1917 року фактично влада належала Ніколаю II Романову

Державної Думи Росії з виконкомом Петроградської Ради робочих і солдатських депутатів, фактично легітимізуючи у владі партію більшовиків (приблизно до чверті від загального кількісного складу).

З початку свого функціонування Українська Центральна Рада, як основний провладний орган, вибудовувала процес формування української державності за традиційними та класичними канонами: проголошувалися так звані Універсали, які фіксували певні статутні декларації законотворчого та виконавчого органу України¹. Символічно, що I Універсал Центральної Ради закріплював автономію України у складі Росії та надавав статус джерела влади в країні українському народу. В цьому Універсалі чітко прослідковується намагання української нації в черговий раз дистанціюватися від північного сусіда та виокремитися в суверенну державу. До Жовтневого перевороту 1917 р. був прийнятий II Універсал, який дещо загальмував процеси національної незалежності України та визначив певні компроміси з Тимчасовим Урядом в Росії. Але шлях, який вже був розпочатий і втілювався у життя, не міг закінчитися просто так. І тому, черговий III Універсал УЦР 20 листопада 1917 р., одразу після остаточного переходу влади до рук більшовиків, проголосив створення Української Народної Республіки, де вся влада належала тільки Центральній Раді та Генеральному Секретаріату.

Таким чином, українці, як нація, в черговий раз ідентифікували свій шлях національного дистанціювання від Росії. У даному випадку поняття нації було визначено як переважну детермінанту ідентифікаційного культурного, політичного, економічного, дипломатичного вектору молодій Українській Республіці. Ці події у Росії спричинили острах щодо виокремлення України в незалежну самостійну державу та остаточного її відходження від зони російського впливу. На той час, залишки російської імперії, яка була знекровлена Першою Світовою війною, були майже виснажені, а населення фактично голодувало в буквальному сенсі цього слова. Тому єдиний шанс зберегти за собою тактичну й стратегічну перевагу –

¹ Універсали Української Центральної Ради – державно-політичні акти, грамоти-прокламації, які видавала Українська Центральна Рада для широкого загалу. Всього УЦР видала IV Універсали, що визначили етапи створення Української держави – від автономної до самостійної.

це повернути Україну до зони свого протекторату. Кінець осені 1917 р. і початок зими 1918 р. відзначалися наступом більшовицьких військ на Україну. І це можна вважати початком Першої радянсько-української війни, яка тривала аж до травня 1918 р. Ця спроба виявилася невдалою для більшовицької армії, її просування в Україну зупинилося, і, як проміжний наслідок цієї агресії 20 січня 1918 р. Українською Центральною Радою був ухвалений IV Універсал, в якому задекларовано і проголошено незалежність України – вільної суверенної держави українського народу. Українська держава остаточно зрозуміла неможливість мирного і взаємовигідного існування в складі Росії, таким чином намагаючись забезпечитись від патронату російської держави. Враховуючи той факт, що одночасно тривала Перша світова війна, УЦР отримала підтримку від німецько-австрійських військ та за їх сприяння («на їх багнетах») 29 квітня 1918 р. гетьманом України був обраний Павло Скоропадський. Отже, традиції гетьманщини збереглися та були успішно відновлені вже в ХХ ст. Це зайвий раз говорить про те, що курс, який був покладений у владну основу української державності ще за часів козацтва, виявився тривалим, правильним і перспективним з демократичної точки зору. Принципи нової держави ґрунтувалися як на республіканських, так і на монархічних засадах. Намагання реформувати Україну за допомогою вирішення земельного питання, відновлення стабільності у суспільстві наштовхнулися на спротив опозиційних українських партій, які раніше підтримували УЦР. Не дивлячись на це, Україна досягла певних успіхів у галузі науки, освіти та культури, була створена Українська Академія наук, українські університети та засновано розгалужену мережу загальнонаціональних культурних закладів та установ, що становить соціокультурну природу та ідеалізацію культурної спадщини українського народу. Проте слід зазначити, що інститут гетьманства проіснував недовго. Позбувшись підтримки німецько-австрійських військ, внаслідок закінчення Першої Світової війни, в листопаді 1918 р. Україна знову стала об'єктом агресії з боку Росії, яка як і раніше не змінила своїх планів на оволодіння українською державою. Цей період тривав аж до 1921 р., коли Україна була вся завойована Росією і в кінці-кінців,

в 1922 р. було проголошено про утворення СРСР, однією із республік якого стала й Україна.

Наступний етап українського національного визвольного руху припадає на початок 30-х років ХХ ст. Він закарбувався в українській та світовій історії як акт геноциду проти українського народу, нації та етносу. Голодомор був викликаний свідомими та цілеспрямованими діями радянського вищого керівництва, уряду та влади з метою придушення боротьби за незалежність українського народу і фізичного знищення частини українських селян. Однією з основних причин голодомору науковцями визначається відмова або слабка активність українських селян до проголошеної колективізації. Як ми зазначали, природа українців – це індивідуалізм, що ґрунтується на особистому задоволенні потреб і на необхідності об'єднання, зокрема під час війни чи інших надзвичайних подій, на протигагу російській ідеології колективізму, яка фактично веде до зрівнялівки, не враховуючи особливості кожної людини, її здатності та можливості.

У Другу Світову війну Україна вступила дуже знесиленою, розграбованою та понівеченою, за 7–8 років по голодомору українці, як нація, так і не встигли відновитися та гідно боротися не тільки з німецько-фашистськими загарбниками, а й знову виборювати незалежність в складі УПА¹. Цей період по різному може трактуватися певними країнами, народами та науковцями-істориками, але він доводить й те, що національна ідентичність і приналежність до українського етносу знаходиться на глибокому ментальному рівні та будується на збереженні давніх традицій.

В 1991 р. Україна отримала незалежність після розпаду СРСР. Так, саме отримала, а не виборола чи відстояла. Юридично це було оформлено, а ось де-факто Україна продовжила існування під крилом «старшого брата» – російської федерації, яка фактично використовувала Українську республіку як невичерпне джерело природних ресурсів, стратегічних експортних продуктів (у т. ч. титан, магній, марганець тощо), територію для розміщення балістичних

¹ На території України війна з радянськими загарбниками тривала аж до 1954 року, коли був знищений останній осередок УПА на Західній Україні.

ядерних ракет, а також, один з головних моментів, – збереження території в м. Севастопіль для базування Чорноморського флоту ЗС РФ. В подальшому це стане розмінною монетою для постійної пролонгації оренди військово-морської бази в АР Крим і предметом маніпуляцій з боку російської федерації. Укладення Будапештського меморандуму 5 грудня 1994 р. фактично можна вважати датою початку кінця незалежної України цього періоду: ліквідація і нерозповсюдження ядерної зброї, як інструменту стримування будь-якої зовнішньої агресії, український президент, як один із підписантів даного меморандуму, проміняв на примарні зобов'язання забезпечення безпеки та територіальної цілісності нашої країни.

Після розпаду СРСР, більшість колишніх республік-учасниць утворили регіональну міжнародну організацію – Співдружність Незалежних Держав (СНД). Наступна соціально-економічна криза в СНД 90-х років ХХ ст. призвела до зростання незадоволення політикою співдружності й Україна почала шукати виходи та шляхи з ситуації, що виникла. Помаранчева революція 2004 р. і пов'язані з нею подальші трансформації у суспільстві і владі фактично визначили перехід до проєвропейського вектору розвитку та руху України шляхом інтеграції до Європейського союзу на умовах повноцінного партнерства. Разом з цим російська федерація не полишала спроб повернути України до своєї зони впливу, тримаючи її умовами газових угод, а також маніпулюючи фактами забезпечення державної безпеки. Слід також зазначити, що з 2005 р. кожна наступна влада в Україні мала як свої здобутки та переваги, так і недоліки. В 2010 р. президентом України став явно проросійсько-орієнтований В. Янукович. Фактично, драматичною квінтесенцією його політики стало не підписання 28–29 листопада 2013 р. Угоди про асоціацію України в ЄС, що стало причиною так званої Революції гідності або Євромайдану та протестів українського народу. Кризові події Революції гідності 2013–2014 рр. призвели до того, що за незалежність України була в черговий раз пролита кров і українці почали буквально виборювати отриманий в 1991 р. суверенітет. В підсумку це призвело до самоусунення В. Януковича від влади

в лютому 2014 р. Наразі існує багато причин розвитку подальших подій, які не змінюють суті того, що сталося. З 2014 р. Росія анексувала АР Крим, а потім почала загарбницьку війну на сході України (Луганська і Донецька області), мотивуючи це утисками російськомовного населення на цій території. Геніальна фраза тих часів, яка лунала зі всіх каналів телебачення «Путін, введі войска», призвела до початку гібридної війни, що тривала з 2014 р. по лютий 2022 р., і відбувалась в форматі антитерористичної операції (АТО), а в подальшому – операція об'єднаних сил (ООС), для забезпечення проведення президентських виборів в 2014 р.

З 2014 по 2022 р. Україна пройшла велике випробування на шляху інтеграції до ЄС: була підписана Угода про асоціацію з ЄС (остаточне підписання 27 червня 2014 р.), отриманий безвізовий режим з ЄС (з 11 червня 2017 р.), конституційно забезпечений рух України до Європейського союзу та НАТО. Це зайвий раз показало, наскільки різні цілі переслідує Україна та Росія на своєму геополітичному шляху. Поступове зростання економіки, прискорення інтеграційних процесів України в європейське і світове господарство, поживлення іноземного інвестування, відновлення Української Православної церкви (Томос УПЦ) – всі ці індикатори сприяли ще більшому розшаруванню історичних, поточних і стратегічних візій України та Росії.

Якщо детально проаналізувати історію стародавньої і сучасної України, то можна встановити, що українці ніколи не вели загарбницьких війн з метою чи то розширення території, чи то завоювання колоній, впливу на ресурси тощо, на противагу Росії, яка постійно збільшувала свої території за рахунок територій інших країн (незаконні анексії на засадах тимчасового управління територіями). Тільки історія ХХ ст. засвідчує войовничі прагнення російської федерації, які після ігнорування світовою спільнотою війни в Грузії 2008 р., війни в Україні 2014 р. створили певні передумови до поширення агресії Росії проти всієї України.

Розпочата президентом В. Путіним «спеціальна військова операція» в Україні згідно заяви Ради безпеки ООН та Генеральної асамблеї ООН є нічим іншим як агресія, яка супроводжується актами

геноциду та тотального винищення українського народу¹. Основною метою цієї війни Росія заявляє «демлітаризацію» та «денацифікацію» України. І згідно відданого наказу президента російської федерації 24 лютого 2022 р. о 5 годині ранку почалися ракетні удари по території України, тобто фактично почалась чергова російсько-українська війна (точніше вона перейшла в явні межі та розуміння). Україна змушена в односторонньому порядку давати відсіч таким агресивним діям Росії, оскільки В. Путін фактично шантажує світ застосуванням ядерної зброї, отже, відступати українцям, що залишилися на українській території немає куди, оскільки основною метою супротиву була, є і залишається – незалежність, суверенність, цілісність і недоторканість країни.

Свій героїзм український народ, збройні сили України, загопи Територіальної оборони, волонтери підтверджують вже впродовж 40 днів російсько-української війни. Хоча В. Путін, віддаючи наказ про початок «спеціальної військової операції», розраховував на триденний бліцкриг. Знаходячись фактично сам на сам з переважаючими силами супротивника, українці почали отримувати збройну та гуманітарну допомогу від країн-партнерів. Але цього недостатньо: сучасні безпекові інституції та об'єднання (НАТО) не довели своєї спроможності бути гарантами світової безпеки, фактично пролонгуючи додаткові жертви не тільки серед військових, але й серед цивільного населення.

Невдалий бліцкриг Росії змінив плани В. Путіна, який вирішив під егідою «денацифікації» просто знищити Україну, перетворившись з демлітаризатора і денацифікатора в терориста, банального мародера, прихильника та прибічника геноциду української нації. Президент України, Володимир Зеленський намагається всіма силами привернути увагу світової спільноти до агресії російської федерації, як країни-світового злочинця і терориста. Деякі факти (особливо які розповсюджуються в соціальних мережах у вигляді

---

¹ Це підтверджується постійними бомбардуваннями міст України, інфраструктури, цивільних споруд, окремих людей і всього населення, супроводжуючи окуповані території триваючими гуманітарними катастрофами (Чернігів, Суми, Харків, Херсон, Мелітополь, Бердянськ, Маріуполь). Частина населених пунктів на північному заході Києва, міст Маріуполь та Ізюм не підлягає відновленню.

інтерв'ю державних осіб), свідчать про те, що прагнення Росії не обмежуються територією України (в планах є поширення агресії на країни Балтії та Польщу). Розуміючи це, ґрунтуючись на даних розвідки та фіксуючі військові злочини російської федерації на території України, світова спільнота затвердила та запровадила три основні групи санкцій:

- військові, що включають елементи військової допомоги, як безпосередньо зброєю, так і наступальними летальними технологіями, які допоможуть зрівняти шанси в оборонній стадії війни;
- економічні, стосуються накладення економічних обмежень на російські компанії, обмежуючи їх діяльність на світових ринках. Це стосується не тільки комерційних компаній, мова йде про фінансові установи, банки, державні компанії;
- політичні, даний пакет санкцій розповсюджується на елементи російської федерації, як нації. Обмеження для російських політиків, олігархів, представників культури, спорту тощо. Ці санкції торкнулись і проведення різного роду культурних і спортивних заходів, як на території Росії, так і тих заходів, у яких представники РФ планували брати участь, транспорту (переважно авіаційного) та багато чого іншого.

Станом на 01.04.2022 р. країнами ЄС прийнято рішення і запроваджено чотири пакети санкцій проти російської федерації. Також Єврокомісія підготувала п'ятий пакет санкцій, що стосується заборони імпорту російського вугілля, повної заборони транзакцій з рештою російських банків, заборони російським кораблям заходити в порти ЄС, обмеженні імпорту високотехнологічної продукції. Крім того, ЄС передбачено розширення списку осіб, щодо яких застосовуються санкції у зв'язку з агресивною війною Росії проти України, а також проголошення персонами нон-грата деяких дипломатів РФ із представництва при ЄС.

Слід зазначити, що для ЄС більшість застосованих відносно російської федерації санкцій є безпрецедентними, а їх реалізація реально поступово негативно впливає на економічний розвиток Росії. Звісно, більшість санкцій мають пролонгований характер, проте виходячи зі змісту п'ятого санкційного пакету ЄС, вони суттєво

вплинуть на формування доходів від експорту РФ. Доходи від експорту Росії у 2020 р. становили 337,104 млрд дол. США [10]. Зауважимо, що основними статтями доходу в структурі експорту Росії у 2020 р. є такі товарні групи SITC за класифікацією товарів ООН для зовнішньої торгівлі, як: нафтові масла, сира нафта та нафтопродукти (33,1% від загального експорту), природний газ (7,2%), вугілля (3,5%), що становить майже половину в структурі експорту [11]. Відповідно, введення країнами ЄС торговельного ембарго на нафту та нафтопродукти, а також обмеження на імпорт вугілля, що передбачено у черговому санкційному пакеті, суттєво скоротить надходження валютної виручки від зовнішньоторговельної діяльності.

З іншої сторони, арешт майна преміум класу російських політиків і олігархів в країнах ЄС, замороження золотовалютних резервів російської федерації в іноземних банках, а також обмеження доступу для більшості банківських установ Росії до міжнародної міжбанківської системи передавання інформації та здійснення платежів (SWIFT), значно обмежить доступ до валютних резервів, які є вкрай необхідними, по-перше, для виконання умов міжнародних угод, зокрема своєчасного повернення обов'язкових платежів за кредитами МВФ, по-друге, проведення, так званої «спеціальної військової операції», по-третє, для підтримки національної грошової одиниці (російського рубля).

Аналізуючи в цілому всі наслідки від запровадження економічних, військових і політичних санкцій до Росії в зв'язку з її військовою агресією, можна стверджувати, що російська федерація і її громадяни знову опиняться за «залізною завісою», як це було за часів СРСР. Проте, не слід забувати за кібер- та інформаційну війну яку веде російська федерація не лише проти України, а й проти країн ЄС та США, а також про потужну пропаганду. За результатами опитування громадян РФ групою незалежних російських соціологів, 71% росіян підтримують війну проти українського народу [12]. Ці приголомшливі данні також підтверджують той факт, що громадяни російської федерації ніколи і ні за яких умов не здійснять протидію владі в своїй країні, і вийдуть на масові мітинги на підтримку припинення війни в Україні, оскільки бояться репресій.

Виявлені нами суттєві відмінності між об'єктивними ментальними цінностями, соціокультурними особливостями українського та російського народів актуалізують нагальну необхідність перегляду, верифікації, люстрації та оновлення системи колективної світової безпеки, яка фактично стала неконструктивною, в певних аспектах безсилою та інертною. Військова агресія російської федерації проти України оголила, як виявилось, глобальні проблеми реального, а не протокольного забезпечення світового порядку і гарантій безпеки. Війна, яка уже призвела до великої кількості жертв, особливо серед цивільного населення, відносно якого були використані каральні заходи, є неприпустимою в XXI ст., людство повинно винести жорсткий і однозначний урок з цієї війни.

Українська нація вкотре продемонструвала свою волелюбність, жагу до свободи, а відтак згуртованість у протидії і супротиву ворогу за відстоювання незалежності, цілісності і суверенітету України. В підтримці громадян України, які залишились в країні і тримають її оборону, неабиякого значення має діаспора. Ця дефініція пов'язана з відчуттям приналежності до будь-якого народу на підставі релігії, мови, культури, етносу за межами свого материнського регіону [8]. Станом на 2019 р. Україна мала хіба не найбільшу діаспору в світі, яка налічує за різними оцінками, від 11 до 13 млн українців. Доречно буде сказати, що українська діаспора входить до 20-ки найбільших діаспор в світі (15 місце) [13]. Це додатково свідчить про той факт, що майже чверть осіб з українським походженням, від фактичної чисельності населення України (станом на 01.01.2022 р. – 41 167,3 тис. осіб) [14], яка знаходиться за межами України, беззаперечно прирівнюють себе до української нації, підтримуючи розвиток мови, культури та національних традицій. Звісно, й вплив української діаспори за межами країни, впливає на місцеві уряди, змушуючи їх певним чином реагувати на події, які наразі відбуваються в Україні. Звісно, російсько-українська війна уже спричинила суттєві наслідки як економічного, так і соціокультурного значення, велика кількість людей позбулась власних домівок, ще більша кількість людей вимушені були виїхати за межі України. Подальшого дослідження потребуватимуть питання

відновлення національної економіки у післявоєнний період, забезпечення економічної, національної, інфраструктурної та кібербезпеки України, а також проблем повернення громадян, що тимчасово виїхали за межі країни.

Висновки

Таким чином, останні майже 1000 років пройшли в непримиренній боротьбі України з Росією. Антагонізм ментальних цінностей України та Росії проявляється в різній культурі, світосприйнятті, різних векторах розвитку, різних системах побудови влади на засадах демократії та виборності, і найголовніше – в різних ознаках національної ідентичності та автентичності, які ґрунтуються на цінностях свободи, волі, шануванні традицій, працьовитості нації, її індивідуалізмі, поєднаному з цільовим героїзмом. Все це неодмінно буде мати свої результати і в майбутньому, а також нарешті продемонструє всьому світу різницю між українським та російським народами та країнами, позбувшись ототожнення українців з «руськими». Цього буде достатньо для того, щоби прийдешні покоління відчували гордість, самовизначенність та ідентифікацію з українською нацією, а людська гідність залишилась стрижневою цінністю у системі конституційних цінностей України.

Література:

1. Смирнов Є.В., Смирнова О.П. Вплив історичних, релігійних і соціокультурних особливостей на формування світогляду сучасного стилю українського підприємництва. *Чернігівський науковий часопис. Серія 1: Економіка і управління*. 2016. № 1(7). С. 43–51.
2. Степико М.Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування : монографія. Київ : НІСД, 2011. 336 с.
3. Сергеева О.А. Роль этнокультурной и социокультурной маргинальности в трансформации цивилизационных систем. *Общественные науки и современность*. 2002. № 5. С. 104.
4. Головаха Є. Соціальні зміни в Україні 1992–2008: висновки. Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг. Київ : Ін-т соціології НАН України, 2008. С. 642.
5. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. Москва : АСТ МОСКВА «ХРАНИТЕЛЬ», 2007.

6. Нагорна Л. Війни ідентичностей – сценарії і ризики. *Політичний менеджмент*. 2007. № 2(23). С. 47.
7. Україна в 2010 році: щорічні оцінки суспільно-політичного та соціально-економічного розвитку. Київ : НІСД, 2010. С. 6.
8. Ясь О.В. Діаспора. Архівовано 23 червня 2016 у Wayback Machine // *Енциклопедія історії України : у 10 т. / редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2004. Т. 2 : Г-Д. 518 с. С. 398.*
9. Смирнов Є.В. Формування ментальності та образу українського підприємця: Україна-Польща – порівняльний аспект. *International security in the frame of modern global challenges : collection of scientific works*. Mykolas Romeris University, Vilnius, 2018. С. 381–387.
10. База даних ООН - UN Comtrade. URL: <https://comtrade.un.org/data/>
11. Експорт РФ природного газу (за даними ФТС Росії та Росстата). https://www.cbr.ru/vfs/statistics/credit_statistics/trade/gas.xls
12. Незалежні соціологи: 71% росіян відчуває гордість через війну з Україною. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/news-sotsiology-rosiyany-viyna-gordist/31757775.html>
13. 20 самых крупных диаспор мира. URL: <https://forbes.ua/ru/lifestyle/globalna-kraina-15092020-106>
14. Населення України. URL: <https://index.minfin.com.ua/reference/people/>

Наукове видання

**ФУНДАМЕНТАЛЬНІ МЕНТАЛЬНО-ЦІННІСНІ
ВІДМІННОСТІ УКРАЇНЦІВ І РОСІЯН ЯК ПІДҐРУНТЯ
ЇХ ЦИВІЛІЗАЦІЙНОГО ПРОТИСТОЯННЯ**

Колективна монографія

Обкладинка – В. Савельєва
Технічне редагування – Ю. Назарова
Верстка – І. Стратій

Підписано до друку 30.01.2023 р.
Формат 60x84/16. Папір офсетний.
Цифровий друк. Гарнітура Merriweather.
Ум. друк. арк. 10,35.
Наклад 300. Замовлення № 0523-036.

Видавництво та друк: Олді+
65101, м. Одеса, вул. Інглезі, 6/1,
тел.: +38 (095) 559-45-45, e-mail: office@oldiplus.ua
Свідоцтво ДК № 7642 від 29.07.2022 р.
Замовлення книг:
тел.: +38 (050) 915-34-54, +38 (068) 517-50-33
e-mail: book@oldiplus.ua

**ОЛДІ
ПЛЮС**